

1019

L. II. 6

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 6—7 ՕԳՈՍՏ.—ՍԵՊՏ.

ԹԻՖԼԻՍ 1905

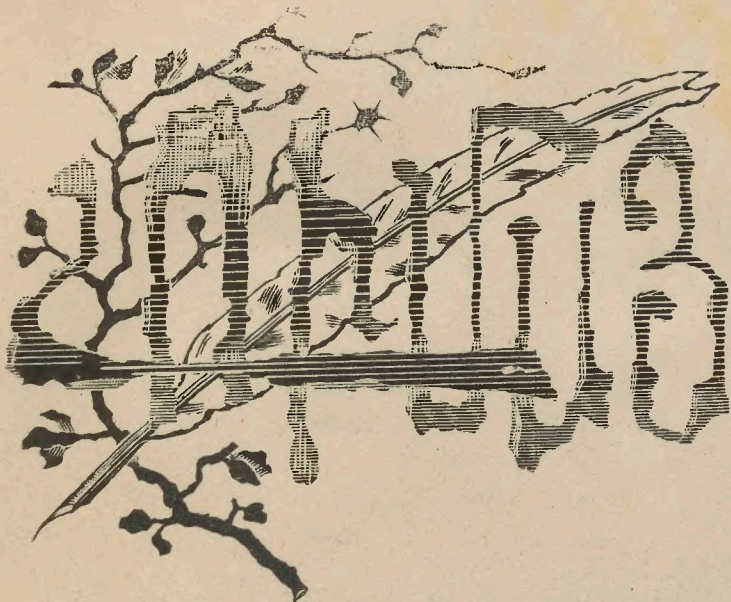
Տպարան Ա. Բուրաքեյանի. № 21.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Լումայի» օգոստոս և սեպտեմբեր ամիսների համարները մենք ստիպուած եղանք միացնել մի գրքի մէջ հետեւեալ պատճառներով.

Ամառս լոյս տեսնել սկսան երկու նոր հայաթերթեր և մեր գրաշարների մեծ մասը հեռացան այդ թերթերի համար գործելու՝ առաւել վարձ ստանալու յուսով. և մենք, տասը տարուայ ընթացքում առաջին անգամ զգացինք գրաշարի պակասութիւնը: Տպարանն էլ միւս կողմից կրկնապատկեց տպագրութեան վարձը: Բացի այս հանգամանքներից, մեզ մշտապէս թուղթ մատակարարող պահեստը՝ դրժել է իւր խոտուումը և զրկել է մեզ թղթի մեր սովորական պաշարից, առարկելով թէ գործադուլների պատճառով դժուար է ապրանք ստացւում, ուստի և խմբագրութիւնս ստիպուած եղաւ թերթիս այս միացեալ համարի կէսը լրացնել ուրիշ՝ քիչ թէ շատ համապատասխան յատկութեան թղթով:

Մենք ամեն ջանք գործ ենք դրել այս անցողական խոչընխութը վերացնելու և ամսագրիս հրատարակութիւնը իւր նախկին կանոնաւոր դրութեան վերածելու համար:

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 6—7 ՕԳՈՍՏ.—ՍԵՊՏ.

ԹԻՖԼԻՍ 1905

Տպարան Ս. Գուքասիյանի. № 21.

Дозволено цѣнзурою, Тифлисъ, 26-го сентября 1905 г.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Բարձրագոյն հրաման	5
II	Հայրապետական Կոնդակ Հայ ազգին	8
III	Պօղոս Բէհեան. Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆ	11
IV	Առ երկնայինը. ՀԱՄԲ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ	18
V	Հակումներ. զրամա. Յ. ԲՈՋԻՆԱՆ	19
VI	Մատերիալիզմ եւ իդէալիզմ. ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ	41
VII	Լոհիւր, հայ երգիչ. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	57
VIII	Ինչ է սպանում Կովկասին. MARS	58
IX	Հայ ազգի իղծերը. ԳԱՐ. ՆՆԴԻԲԱՐԵԱՆ	88
X	Բէհայիներ կամ Բաքիզմ. ԱՏՐՊԵՏ	94
XI	Հայերէնագէտներ Եւրոպայում. ՀԱՅ	105
XII	Ահոելի գիշեր. Յ ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	108
XIII	Խորէն Նարբէյի նամակներ. Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ	109
XIV	Ճապոն մանուկները. ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	113
XV	Պետութեան էութիւնն ու ձեւերը. Հ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ	121
XVI	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ	
	Մ. ՇԼՈՒ. Քրդերը Տաճկաց-Հայաստանում հ. ա. ՀԱՅ.—Հայրենիքի կարօտը. Ա. ԴՕ-Ի. ԱՐՇԱՄ ՏԷՐ-ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ.—1. Das Arm. Hymnarium. N. Ter Mikaelian. 2. Ամարէ. Տաղեր. 3 Արցունք Կրասնիցկու. 4. Փառնակէս. Խօլերա. 5. Դ. Լեւոնեանց. Գծագրութիւն եւ նկարչութիւն. 6. Շլոտ. Զիւրտ պէկ. ԲՐԻԶ—Մատենագրական նորութիւններ. — Ստացում գրքեր	129
XVII	ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
	Նոր օրաթերթեր.—Ինքնակոչ մասնաժողովներ.—Լուսաբեր. ՀԱՅ.	146
XVIII	ԴԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ	
	1. Զթով շունչ քաշելու կարեւորութիւնը: 2. Նոր քնաբեր դեղ: 3. Արտէրիօսկլէրօզի բժշկութիւնը: ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴԱՂԱՆԵԱՆ	149
XIX	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ	
	Նոր արշալոյս. ԲՐԻԶ.—ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒՄԵՆԵՐԻ ԵՒ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ. ՎԵՏ. Հայրապետի շնորհակալութեան հեռագիրը Թագաւոր Կայսեր եւ Կայսերական պատասխան. հեռագիր Փոխարքային Վեհի եւ Թիֆլիսի հասարա-	

կութեան կողմից. զոհաբանական մաղթանք-
ներ. ժամանակաւոր կանոններ հայոց գոյ-
քերի եւ դպրոցների կառավարութեան հա-
մար. — ԱՐԻԻՆԱԼԻՑ ՕՐԵՐԸ ԿՈՎԿԱ-
ՍՈՒՄ: Արինհեղութեան պատճառները. Շու-
շու դէպքի սկիզբը. ընդհարումներ Խաչէնում.
Շուշին բանակների բաժանում. ականատես-
ների պատմածը Շուշու Հայ-Թրքական պա-
տերազմի մասին. սպիտակ դրոշ. թուրքերի
պարտութիւնը. հաշտութեան ձայնը. Neue
Freie Presse-ը Շուշուայ դէպքերի մասին. Բա-
գուի վիճակը Շուշու կոտորածի ժամանակ.
կոտորածի առաջին օրը. հրդեհներ Բալախա-
նի եւ ալուր. ուժակոծութիւն. հայերը զի-
նաթափ. զինուորների վարմունքը հայերի
հետ. հայերն անպաշտպան. Բալախանիի հա-
յերը հեռացում. թուրքերի կոշը ի հաշտու-
թիւն. յարձակում Բիբիհէյբաթի հայերի վրայ.
հայերը նորից զինաթափ. 13 տարեկան հայ
հերոս. դէպքերը Սպիտակ եւ Սեւ քաղաքնե-
րում. Զանգեզուրի թուրքեր. թուրքերի յար-
ձակումներ. Իշխան Նապօլէօնի վկայութիւնը.
դժբախտութեան պատճառներն ու առաջ առ-
նելու միջոցներ. կառավարութեան ձեռնարկած
միջոցները. Փոխարքան Բագում. հաշտութեան
հանդիսաւոր կնքում եւ դարձեալ կոտորածներ:
ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱ. Կայսերական մանիֆեստ.
ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ. Նամակներ խմբագրու-
թեան. 151

XX ԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼՔ

Հայկական Բարձրագոյն Առեւտրական դրպ-
րոց Կայիրէում:—Վայ ձեզ փարիսեցւոց կեղ-
ծաւորաց: ԳԻԻՑ Ա. Բ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ. 184

XXI ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ 188

XXII ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

XXIII ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

I. Փրիդերի Միսթրալ. Միլէյօ. Պրովանսա-
կան քերթում. քնն. ուսումնասիրութեամբ
թարգմ. ԱՐՇԱԿ ՉՕՊԱՆԵԱՆ 1 —

II. * Յիշատակին (In Memoriam) Տէնիսընի.
անգլիերէն ընագրից թարգմանեց ԱՐԱՄԱՆՍ
ՄԵԼԻՔ ԶԱՆԵԱՆՑ (վերջ) 49—88

III. Ժ. Ժ. Ռուսօ. Էմիլ. II գիրք. գերմ.
թարգմ. ԻՍ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ 17—64

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐԱՄԱՆ

Կառավարիչ սենատին

Վերանորոգելով Մեր փոխարքայութիւնը Կովկասում, այս բարեբեր երկրում խանգարուած հասարակական կեանքի խաղաղ ընթացքը հաստատելու գործը Մենք յանձնեցինք Կովկասի Կառավարութեան համար Մեր վստահութեամբ ընտրած անձին:

Ներկայումս Փոխարքան, իրեն հաւատացած երկրի պայմաններին ծանօթանալուց յետոյ, ներկայացրել է Մեզ իւր ենթադատութիւնները ազգաբնակչութեան հայկական մասին վերաբերեալ մի քանի կարգադրութիւններ փոխելու վերաբերմամբ, որոնք զգուարացնում են նորա կանոնաւոր և խաղաղ զարգացումը:

Մեր Փոխարքայի առաջարկութեան հաստատելը իբրեւ բարիք ճանաչելով, Մենք Հայ-լուսաւորչեան հոգեւորականութեան շնորհում ենք ընդարձակ լուսաւորութեան միջոցներ յօգուտ հասարակական գործունէութեան: Հրամայելով միեւնոյն ժամանակ, ներքեւ յիշած հիմունքներով, վերադարձնել եկեղեցական հաստատութիւններին խլուած կալուածները, Մենք թոյլատրում ենք Մեր փոխարքային իրեն ենթադրուած երկրի սահմաններում այժմէն իսկ գործադրել ժամանակաւորապէս իւր կազմած կանոնները, մինչև նորա օրէնսդրական կարգով կընսուեն, որոնք պէտքէ ապահովեն ծխականների մասնակցութիւնը եկեղեցական կալուածների կառավարութեան վերաբերմամբ: Իսկ որպէս զի առաջի-

կայում տեղի չունենան թիւրիմացութիւններ, որոնք կարող են ծագել գործադրուող օրինագրութեան թերի լինելու պատճառով, Փոխարքային է մնում քննութեան առնել այն խնդիրը, թէ ինչ յարաբերութիւն պէտք է ունենան կառավարական իշխանութիւնները հայ եկեղեցական հաստատութեանց հետ:

Ըստ այսմ հրամայում ենք.

I) Փոխելով 1903 թուի յունիսի 12-ի բարձրագոյն հրամանը յանձնել հայ լուսաւորչեան եկեղեցու պատշաճաւոր հաստատութեանց տիրապետութեան և կառավարութեան հայ-լուսաւորչեան եկեղեցիներին, վանքերին, հոգևոր հաստատութիւններին և հոգևոր-դպրոցական հիմնարկութիւններին պատկանեալ բոլոր անշարժ կալուածներն ու դրամագլուխները իրանց բոլոր եկամուտներով, որոնք ստացուել են արքունական կառավարութեան ժամանակ, բացի այդ գոյքերի պահպանութեան համար արած ծախքերից, ինչպէս նաև նոցա յարքունիս ընդունելու համար ծախսուած գումարներից: Կալուածներն ու եկամուտները եկեղեցական հաստատութիւններին յանձնելը կատարել Մեր Կովկասեան Փոխարքայի համաձայնութեամբ ներքին գործոց նախարարի և հողաշինութեան և երկրագործութեան դ վսաւոր կառավարչի հետ:

II) Հայ-լուսաւորչեան եկեղեցական կալուածներն ու նոցա եկամուտները յանձնելու ժամանակ այդ հոգևորականութեան արած յայտարարութիւնների ու միջնորդութիւնների վախճանական վճիռը Կովկասեան երկրում յանձնել Մեր Կովկասեան Փոխարքային:

III) Մինչև հայ եկեղեցական դպրոցների մասին նոր կանոններ մշակելը, Մեր Փոխարքային թոյլ տալ՝ Կովկասեան Փոխարքայութեան սահմաններում թոյլատրել եկեղեցիներին և վանքերին կից բանալ եկեղեցական-ժխական դպրոցներ, 1874 թուի յուլիսի 19-ի բարձրագոյնս հաստատուած կանոնների հիման վերայ:

[V) Յանձնել Փոխարքային. ա) առանց յետաձգութեան դիմումն անել սահմանեալ կարգով առանց յարաբերութեան մտնելու պատշաճաւոր հաստատութիւնների հետ, նոր կարգադրութիւններ հրատարակելու հայ եկեղեցական ուսումնարանների համար, անշարժ կալուածներն ու դրամադրութիւնները Հայ-լուսաւորչեան եկեղեցու տիրապետութեան վերադարձնելու խնդրի հետ միասին, որոնք յանձնուած էին լուսաւորութեաննախարարութեան, 1898 թ. մարտ 26-ի և 1903 թ. յունիսի 12-ի նախարարական կոմիտեայի բարձրագոյնս հաստատուած կարգադրութեամբ, և բ) արքունի գանձարանի օգնութեամբ մշակել ծրագիր հայ-լուսաւորչեան եկեղեցուն պատկանեալ կալուածներում բնակւող գիւղացիների հոգային կազմակերպութեան վերաբերեալ և այս ենթադատութիւնները սահմանեալ կարգով ներկայացնել Մեր հաստատութեան:

Սորա կատարման մասին կառավարիչ Սենատը թող անէ պատշաճաւոր կարգադրութիւն:

Իսկականի վերայ Նորին Կայսերական Մեծութեան իսկական ձեռքով ստորագրուած է

ՆԻԿՕԼԱՅ

Պետերհոֆում 1 օգոստոս 1905 թ.

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿ ՀԱՅ ԱԶԳԻՆ

Մկրտիչ ծառայ Յիսուսի Զրիստոսի եւ անհասանելի կամօքն Աստուծոյ եպիսկոպոսապետ եւ կաթողիկոս ամենայն Հայոց ծայրագոյն պատրիարք համազգական նախամեծար աթոռոյ արարատեան առաքելական մայր եկեղեցւոյ սրբոյ կաթողիկէ Էջմիածնի:

Սիրելեաց Մերոց եւ օրհնեալ հարազատից Մայր Աթոռոյս համայնից հայազանց, Շնորհազարդ եղբօր Մերում եւ Դիտապետի Տանն Գիլիկիոյ Տ. Սահակ Ս. Կաթողիկոսի, Ամենապատիւ Սրբազան Պատրիարքաց Սերուսաղէմի եւ Կ. Պօլսոյ՝ Տ. Յարութիւն եւ Տ. Մաղաքիա Արքեպիսկոպոսաց, Հոգեզոյն Թեմակալ Արքեպիսկոպոսաց, Գերաշնորհ եպիսկոպոսաց, Հոգեշնորհ փոխանորդաց, բարեշնորհ վանահարց եւ վարդապետաց, Արժանապատիւ Աւագ երիցանց, Սրբանուէր քահանայից, Մաքրակենցաղ կուսանաց, Շնորհունակ սարկուազաց, դպրաց եւ ամենայն ուխտի մանկանց եկեղեցւոյ, Պերճաշուք իշխանաւորաց, գերազնիւ աստիճանաւորաց, տոհմային ազնուականաց, պատուելի վաճառականաց, մեծապատիւ հոգաբարձուաց, յարգելի երեսփոխանաց, մեծաբնիկ ուսուցչաց եւ ուսուցչուհեաց, ժրջան երիտասարդաց, վաճառկասէր արհեստաւորաց, քրտնաջան մշակաց եւ երկրագործաց, պարկեշտասուն տիկնանց եւ օրիորդաց եւ ամենայն չափու հասակի ի Քրիստոս հաւատացելոց. արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, որք ծնեալ եւ սնեալ կայք ի ծոց Կաթողիկէ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց, ողջն եւ օրհնութիւն յԱթոռակալէս Ս Հօրն մերոյ՝ Գրիգորի Լուսաւորչի բազմասցի ի Ձեզ՝ Ողորմութիւն իրկին եւ շնորհ Ս. Հոգւոյն եղիցի ի վերայ համայնիցդ: Ամէն:

Ողջոյն Քեզ, եկեղեցի Հայոց, նորոգեալ և զարդարեալ, բանդի ի Քեզ ծագեաց վերստին շողն աստուածային և վերացաւ ի Քէն քողն սգոյն: Ողջոյն Քեզ, տառապեալ ժողովուրդ Հայոց, որ տօնես այսօր զտօն նաւակատեաց և ցնծութիւն Մօրն Քո եկեղեցւոյ ի շնորհս Մեծի Հովանաւորին Քո և Ամենաբարեպաշտ Կայսերն ամենայն Ռուսաց Նիկողայոսի Բ-ի: Ողորմութիւն աստուածային տարածեցաւ այսօր ի վերայ Քո յետ տառապանաց վերջին ամաց և փառազարդեցաւ եկեղեցին և մխիթարեցար դու լիապէս. ժողովուրդ Հայոց: Եւ ես նորոգեալ ծերութեամբ իմով խնդակից փառաց իմոյ եկեղեցւոյ և ուրախակից հարազատիցդ՝ իմոց սիրելեաց, ողջունեմ Քեզ վասն մեծի շնորհացն Կայսերականի և շնորհաւորեմ զտօն ցնծութեան Քո: Օրհնեալ է Աստուած, որ խնայեաց յեկեղեցի Միածնի որդւոյ իւրոյ և ի սգաւոր ժողովուրդ նորա, ցնծացէք ընդ սաղմոսերգութիւն և ասացէք, «Տէր ի զօրութեան քում ուրախ եղիցի թագաւորն, ի փրկութեան քում ցնծացէ յոյժ»: Այլ և հաւնապարզօրդեմ զիմ նուագն առ Աստուած իմ «Գոհացայց զքէն, Տէր, բոլորով սրտիւ իմով, պատմեցից զամենայն սքանչելիս քո, ուրախ եղէց և ցնծացայց ի բեզ, սաղմոս ասացից անուան քում Բարձրեալ»:

Տառապանք քո և նեղութիւնք, զոր կրեցեր յանձին առ ի պաշապանութիւն սեփական իրաւանց եկեղեցւոյ քո սրբոյ ընդունելի եղեն յաչս Ամենակալ Տեառն զօրութեանց, որ շարժեաց սիրտ և զգութ արդարադատ Թագաւորին Մերոյ. զի սիրտ թագաւորաց ի ձեռս Աստուծոյ, և Ողորմած Կայսրն Մեր վերադարձոյց եկեղեցւոյ մերում զդարաւոր արտօնութիւնս նորա և շնորհեաց նմա զհոգ դաստիարակութեան զաւակաց քոց: Արդ որ արժանացար վերստին Մեծի վստահութեան Կայսերականի և շնորհաց յետ բաւական նեղսակրութեանց և տօնես այսօր զտօն նաւակատեաց եկեղեցւոյ, յ՛հալ լիցին քեզ աւուրք տառապանաց քոց, յ՛հալ լիցին քեզ աւուրք

սգոյ քո, և դու ուխտեա՛ս առաջի Աստուծոյ սիրել յաւետ
և պաշտել զհարազատ Մայրն քո զսուրբ եկեղեցին Հա-
յաստանեայց, ուխտեա՛ս սիրել զեղբայրն քո, զհարազատն
և զհամազգին, կալ մնալ սիրով խաղաղութեամբ և հա-
մերաշխութեամբ ընդ միմեանս:

Իսկ ես ի մուտս արևու իմոյ աղօթեմ և աղաչեմ
զՄիածին բանն Աստուած, զի հաստատուն և յարատե-
պահեացէ զՏաճարն իւր Սուրբ զմայր Աթոռն Հայաս-
տանեայց, աղօթեմ, զի շնորհեացէ Տէր կեանս երկարա-
և անփորձս Մեծի Թագաւորին Մերում և կայսերն ամե-
նայն Ռուսաց Նիկողայոսի Բ-ի, որ բանիւ հրամանի իւ-
րոյ երարձ զքօլն սգոյ և տառապանաց եկեղեցւոյս և
ժողովրդեանս: Ձեռն Տեառն ընկալցի զնա և բազուկ Ա-
մենակալին զօրացուցէ զնա: Դու ես մաղթեա՛ս ի բոլոր
սրտէ, զի Տէր զօրութեանց լիցի ընդ նմա ի տուէ և
ի գիշերի, պահելով զնորին Մեծութիւն առողջ և ան-
փորձ հանդերձ ժառանգօք և արքայազն հարազատօք
եւ օրհնեացէ Տէր զՁեզ զամենեսեանդ երկնային օրհ-
նութեամբ ի տրիտուր ջանից Ձերոց և վաստակոց, զոր
վաստակեցայք և աշխատ եղէք բանիւ և գրով: աղեր-
սանօք և աղաչանօք շարժել զսիրտ Մեծի Միապետին
խնայել եկեղեցին և ի մանկունս նորա: Տացէ Տէր ա-
մենեցունցդ վարձս ըստ վաստակոց Ձերոց, աճեցուցա-
նելով և բազմացուցանելով զՁեզ և զզաւակունս ձեր և
պահեացէ զՁեզ աննկուն հոգւով, սուրբ սրտիւ, հաս-
տատուն հաւատով, միաբան սիրով և համերաշխ գոր-
ծունէութեամբ ընդ հովանեաւ մօրն լուսոյ Ս. Էջմիած-
նի ի փառս Աստուածութեան իւրոյ: Ամէն. Ի վերայ
իսկականին ստորագրեալ է ՄԿԲՏԻՉ Կաթողիկոս ամե-
նայն Հայոց:

Տուաւ կոնդակս շնորհաւորական յամի շնորհաց Փրկչին
1905, յեթններորդում առւր ամսեանն Օգոստոսի և ըստ Տու-
մարիս մերում ՌՅԾԴ և Հայրապետութեան մերոյ ժբ ամի-
թ. 664. 'ի ք. Տփլիս:

ՊՕՂՈՍ ՔԷՅԵԱՆ

Փոշոտ, անտանելի էր մինչև Նորաշէն տանող այդ ճանապարհը: Արագածից երբեմն հազիւ փչում էր մի թեթեւ քամի, այն էլ զովացուցիչ էր միայն այն ժամանակ, երբ սահուն ամպերը ընդմիջաբար հով էին սփռում: Չախ կողմում, իրաւ է, կային գիւղեր, սակայն հեռու-բլուրների ստորոտների վրայ հանգչած, չոր և տխուր:

Եւ փոշին, ճանապարհից անցնող սայլերից յուզուած, ծածկում էր մեզ, տեղ տեղ փոքրիկ թաթառներ կաշմում ու պտոյտ գործում ամայի դաշտերի վրայ:

Բարձրանում էինք. այդ էր միայն մխիթարականը: Յոգնած, ծարաւ, ստիպուեցանք չարհամարհել մի գիւղի կողքից վազող տղմուտ ջուրը. մի քանի ողկոյղ խաղող ունէինք. թաթախեցինք Արագածի այդ տղմուտի մէջ, որ գոնէ սառնորակ էր, և ախորժակով կերանք:

Բայց Նորաշէնը մօտ էր: Ձիերը անյագութեամբ խմեցին տղմուտ ջրից, կառապանը նստեց և մի ժամ ևս տանջւելուց յետոյ, փոշեթաթախ ու յոգնած՝ գիւղ հասանք:

Կառքը կանգ առաւ գիւղի ծայրին շինած խանութի առաջ՝ ձիերին կեր տալու: Խանութի կողքին մի սենեակ կար հիւրերի համար. զով էր այնտեղ, շոգը կոտրուել էր դրսում իսկ, ուր այժմ սկսել էր ցուրտ քամի փչել ձիւնապատ Արագածից:

Որքան գեղեցիկ է պատմական այդ լերան տեսքը Նորաշէնից: Մի քանի քայլ—և դիմացս էր վեհափա-

նորէն բազմաժ քառագլուխ լեռը իր խոշոր, ձիւնալից խառնարանով, քղանցքը վայելչապէս փռած աջ ու ձախ. առջևից մի չքեղ ձորակ դալար արօտներով, հեռուն ծառազարդ գիւղեր սև քարէ եկեղեցիներով, ապա արտեր ու գեղաժիծաղ հովիտներ...

Շոգից, փոշուղ և ամայութիւնից յետոյ, այդ ջրաշատ բարձրութիւնը, ստուերալից ծործորներն ու արօտալից առապարները կենսապարար էին և յանկուցիչ...

Սառը ձմերուկ բերին. ձմերուկի հետ ներս մտաւ կարճահասակ մի ծերունի, որ հագել էր քաղաքացու պէս մաքուր և կրծքի վրան էլ մի ոսկէ մեդալ: Խոնարհաբար դիտարկը հանել՝ բարևում էր:

— Գալուստներդ բարի, ասաց ծիծաղը դէմքին — եթէ այստեղ հանդիստ չէք, համեցէք տուն գնանք:

Հանդիստ էինք: Հրաւիրեցինք մասնակցել ձմերուկի ուտելուն: Չը մերժեց:

— Սնուն է, հարցուց. յետոյ, դառնալով խանութի ծառային, ասաց.

— Ո՛րտեղից բերիր այս ձմերուկը, Աւետիս:

— Մառանից, աղա:

— Ապրես. լաւն ես ընտրել:

— Հրամանք ես...

Ծերունին կտրեց մի շերտ, ժպիտը դէմքին մեղ դարձաւ. — խանութը իմն է, ասաց — ծերացել եմ՝ որդուս եմ յանձնել: Ձի էի նստել. ինձ իմաց տուին թէ առաջնորդն է եկողը, բայց դուք էիք:

Հետո էջմիածնի մի վարդապետն էր:

— Հայր սուրբն էլ առաջնորդ է. ցոյց տուի նրան — Կարսի առաջնորդն է:

— Իրաւ, զարմացաւ ծերունին — բայց չէ՞ որ Կարսի առաջնորդը Պետերբուրգ էր գնացել:

— Վերադարձայ. ժպտաց հայր-սուրբը:

— Գալուստդ բարի, հայր-սուրբ ջան... է, ինչ աւրիշ Պետերբուրգում. գործդ յաջող գնաց:

—Բաւական յաջող:

—Աստուած հաստատ պահի... համեցէք ձմերուկ, լաւն է... ասում են որ զոչաղ մարդ ես, ես զոչաղներին սիրում եմ, ուրեմն ուսումնարանի շէնքը ետ ես առել: Ասում են ետ ես առել...

—Համարեան, ասաց հայր-սուրբը. ձայնս լսեցին, այնտեղ այսպէս չէ, որ մարդու ձայնը խեղտեն...

—Հրամանք ես, աջիդ զուրբան. մեր մէջ ամեն ինչ ալան-թալան է. ամէն մի պրիստաւ օրէնք է գնում, օրէնք ջնջում... Էհ, փառք Աստուծոյ, որ զոչաղ դուրս եկար... դէհ, համեցէք գնանք տուն մի ճաշ անենք, էս ձմերուկը ջուր դարձրեց փորումս եղածը:

—Ո՛չ, մերժեց հայր-սուրբը. — շնորհակալ ենք. Աբարան կերթանք ճաշելու:

— Հիմա էջմիածին էք գնում:

—Այո.

—Վեհափառը Ղփչաղ էր, երէկ գնաց... Տնաքանդի մարդու ոչ գալն է իմացում, ոչ գնալը. հասարակ մարդու պէս է բռնում իրեն... քեֆս չի գալիս դրանից: Կաթուղիկոս մարդը քիչ պիտի իշխանավարի նստի ~կանգնի... Երէկ որ դայիք, ես էլ ձեզ կ'ընկերանայի ու մի լաւ քեֆով Ղփչաղ կը տանէի ձեզ:

— Էջմիածին գնաց վեհափառը:

— Տէրը գիտէ. սկի ասում է թէ ուր է գնում. մէկ էլ տեսար ձի նստեց ու քչեց. մարդ ես՝ իմացիք թէ ուր է գնում. մէկ օր էստեղ է, մէկ օր էնտեղ... զոչաղ ծերունի է, ես ու իմ Աստուածը...

Քիչ լռութիւն տիրեց. ծերունին անյազարար ձմերուկ էր ուտում, ծարաւ էր. ըստ երևոյթին քիչ կոնծել էր: Յոգնած, մենք քիչ կերանք և ընկողմանեցինք բարձերի վրայ:

— Երևի ուզում էք քիչ հանգստանալ... բերանը թևով սրբեց ծերունին և ուտելը ընդհատեց:

— Ո՛չ, այժմ կը շարունակենք ճանապարհը, ասացի ես — չարժէ այստեղ քնել:

—Ձեր գործերը ինչպէս են, խօսեցրեց ծերունուն հայր սուրբը—բերք լաւ էր այս տարի:

—Փառք իրեն, լաւ էր. բայց անձրև չեկաւ, ցորենը շատ չը բռնեց, հասկերն էլ կարճ մնացին:

—Իսկ ձեր գիւղում ուսումնարան բաց են արել:

—Հրամանք ես. այս տարի ուղում են բաց անել. մարդագլուխ տուրք են նշանակել, բայց տեսնենք կը տան: Է՛հ, ոչ ոք սիրտ չունի:

—Ի՞նչ վնաս ունի. տգէտ մ՛նալուց՝ աւելի լաւ է տալ:

—Ինչ արած, պիտի տանք. պրիստաւը կրակ կը գցի գիւղի մէջ՝ եթէ չը տանք. բայց ես, ես ուրիշ եմ ես չեմ տալ. ինձ զօռել չեն կարող, ես որդիներիս Թիֆլիզ եմ ուղարկելու:

—Դժուար թէ ընդունեն, միջամտեցի ես—Թիֆլիզի դպրոցում տեղ չը կայ:

—Բաս հայր սուրբ, Պետերբուրգ գնացիր, ինչ են ասում, չե՞ն թողնելու որ մենք բանանք մեր ուսումնարանները:

—Ոչինչ յայտնի չէ. Օրէնքի դէմ շատ բաներ են արել այս կողմերում... Իսկ ձեր նոր նահանգապետը ինչպէս է, լաւ մարդ է:

Ծերունին դադարեց բոլորովին ուտելուց, այս անգամ քղանցքով սրբեց բերանը, բեխերը, յետոյ ձեռքերը և ասաց:

—Ձէ, հայր սուրբ. ջան, շատ կրակ կուլ տուած մարդ է. կասես գիժ լինի. համ էլ մեր գիւղերի վրայ շատ բարկացած է. որ ձեռքիցը գայ՝ քարուքանդ անել կը տայ:

—Ինչո՞ւ:

—Պատմեմ: Անցեալ տարի, երբ դեռ նոր էր մլտներու մեր նահանգը, պրիստաւը լուր ղրկեց ինձ... գիւղի մեծը դէ ես եմ... Թէ «Պօղոս քահնա, նոր նահանգապետը գալու է, գիւղերիցը ձիաւորներ հանի:

որ դէմը դան»... գիտէր, որ ուզենամ հազար ձիաւոր
կը հանեմ... Հարցնում եմ թէ «պրիստա՛ն ջան, ախր
հիմա գործերի ժամանակն է, որտեղից շատ ձիաւոր
հանեմ». պրիստաւն էլ թէ՛ ամեն գիւղից տասը ձիաւոր
ու տէրտէրը որ լինեն՝ հերիք է՝ ի՞նչ արած. նստեցի ձիս,
մարդ ուղարկեցի գիւղերն ու մի օրուայ մէջ 100 ձիա-
ւոր հանեցի. ամեն գիւղ իր տէրտէրովը, աղ ու հացն
առած, գնացինք ճանապարհի զրաղին շարուեցինք. ես
էլ գէհ, մեղալս կախեցի. ընչի չը կախեմ... ձիաւոր-
ներին կարգով կանգնեցրի ու սպասում ենք...

Հրէ՛ս նահանգապետս գարիս ա. մի փիս-փիս նա-
յում ա մեզ վրայ. յետոյ ետ դառնում ինձ թէ՛ «քանի
գիւղից էք»—Տասը գիւղից, ձերդ մեծութիւն:—Քանի
հոգի էք—Հարիւր՝ ձերդ մեծութիւն: Ունքերը վրայ
տուաւ, ձեռքովը ետ հրեց աղն ու հացը ու ասաց՝

—Բաս ես ձեր կաթուղիկոսից պակաս մարդ եմ,
որ ամէն գիւղից հարիւր ձիաւոր չէք հանել... գնացէք,
ես ձեր աղն ու հացը չեմ ընդունում...

Ես՝ ասես, մի քիչ էլ կոնծել էի, կրակ դարձայ-
ոնց, տո՛, դու ո՞վ ես, ինչացո՛ւ ես, որ գործերի այս-
պէս ժամանակ ուղում ես սաղ գիւղը առաջդ բերել.
Դո՛ւ թէ քեզ համեմատում ես մեր հոգեւոր տիրոջ հետ.
Դու մի չինովնիկ, նա մի իշխան. դու մի ծառայ, նա
մի աղա... կարմրեցի, բեխերիս ամեն մի մազը դողաց.
ձեռքովս տէրտէրներին նշան արի որ աղ ու հացը ծա-
լեն, խուրջինը դնեն, յետոյ մի խոր գլուխ տուի նահան-
գապետին, գլխարկս պինդ կոխեցի գլխիս ու՝

—Տղերք, ձիանոնց գլուխը շուռ տուէք!...

Պրիստաւը սառեց գոյնը քցեց նահանգապետը
ձեռքի դամչին բարձրացրեց, բայց երբ մեղալս տեսաւ
գոռաց.

—Ո՞րտեղից է քեզ այս մեղալը:

—Ձերդ մեծութիւն, ասացի...— ու ինքս դողում
եմ բարկութիւնից, ձերդ մեծութիւն, շատ տարի չի

անցել երբ ես էլ Կարսի տակումը մեր թագաւորի փառքի համար կռուել եմ, արիւն եմ թափել, այս մեղալը թագաւորն ա տուել ինձ...

Մութմութաց, ոտները խփեց ձիու կողքին ու անցկացաւ:

— Ես ձեզ ցոյց կը տամ... գոռաց նա հեռուից...

Ո՛րն ցէ, ցոյց կը տաս, մեղալս բաս ընչանցու ա, որ դու ինձ ցոյց տաս:

Տղերք, ձեր գործերին գնացէք. «մարդ ի պատուի էր և ոչ իմացաւ»...

Ո՛րն թէ մտրակ քաշի ինձ վրայ: Ես Պօղոս քէհեան լինեմ, մեղալ ունենամ, նրան պատիւ տամ ու նա իմ աղն ու հացը չընդունի...

Այ, մէկ ուրիշ բան էլ պատմեմ, որ տեսնես թէ ինչ մարդ է մեր էդ նահանգապետը... Ամա, ներողութիւն, որ առաջ մէկ պապիրոս վառեմ... հրամանքդ չես ձխում, հայր սուրբ...

Հայր-սուրբը հանեց մի պապիրոս, տուաւ նրան, մէկը ինքը առաւ, միւսը ինձ տուաւ և երբ բոլորս էլ վառել էինք, ծերունին մի երկու անգամ խոր կերպով ձխեց ու շարունակեց.

— Հա, էն էի ասում... մեզնից որ բարկացած անցկացաւ, քիչ առաջ գնաց: Դէհ, զիւղացիք գործերը թողած, հաւաքուել նայում են: Մի պատիկ տղայ էլ, եզները թողել էր ու թմաշա էր անում. եզները առաջ այնքան ձիաւոր որ տեսան, խրտնեցին ու քիչ մնաց ճանապարհի վրայ ելնէին. տղան վախեցաւ, փէտը քշեց ու աշխատեց դէմն առնել ու նահանգապետի անցնելիս՝ գլխարկը չը հանեց. դէ ի՛նչ գիտէր, որ պիտի գլխարկը հանել: Նահանգապետս կասես կրակ կտրած, ձին կանգնացրեց, հրամայեց տղային մօտ գալ ու գոռաց վրան.

— Դու չը գիտէս, ասում է, որ նահանգապետն է անցնողը, ինչո՞ւ գլխարկդ չես վերցնում:

Գիւղացու տղայ, ուսե՛րէն, նահանգապետ ու գլխարկ հանե՛լ... ճրտեղից կիմանար: Վախեցաւ ձայնիցն ու ետ քաշուեց: Նահանգապետը մտրակը քաշեց նրա վրայ ու սկսեց խփել. տղան փախաւ. նահանգապետն էլ մտրակը ձեռքին ընկաւ նրա ետեւից... Ժի՛ծաղ էր... Ինչ մեղքս պահեմ. առաջ բոլորս էլ սառեցինք, յետոյ ես մի պի՛նդ ծիծաղեցի: Նահանգապետը լսեց, էլ չը վազեց տղի ետեւիցը, ետ եկաւ ու մէկ փիս նայեց երեսիս: Ոնց չէ. կը վախենայի, այ. բայց ծիծաղս զսպեցի և ուղիղ երեսին նայեցի...

— Անպիտաններ... մութմութաց ու անցաւ...

Կէս ժամից յետոյ կառք էինք նստում: Պօղոս քահանայի իր զուարթ ու ժպտալից դէմքով գլխարկը հանեց, պատկառանք հայր սուրբի ձեռքը համբուրեց ու ասաց.

— Վեհափառին մեր խոնարհ ողջոյնը. նրա սուրբ աջին ղուրբան, որ մէկ էլ մեզ արժանացնի ու այս կողմերով անց կենայ, ես Պօղոս քահանայ չը լինեմ՝ թէ հազար ձիաւոր չը հանեմ այս դաշտից...

1900

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆ

ԱՌ ԵՐԿՆԱՅԻՆԸ

Իջի՛ր, իջի՛ր, ո՛վ Երկնային,
Կայծակ, փայլակ արծակիր.
Անիրաւին, չարագործին
Հիմնայատակ խորտակիր:
Շայի՛ր նորան, այն թշուառին,
Շա ընկերից է մատնուած.
Շորա տունը, նորա տեղը
Խը եղբօրից կողոպտած,
Իսկ այն խցում, խոնաւ ու մութ,
Սովից աղքատն է մեռնում.
Նրան դրկից հարուստն անգութ
Մեծ խնջոյք է կատարում:
Չկայ եղբայր, չկայ քոյրիկ,
Այդ բոլորն է մոռացուած.
Միայն գրպան, կուշտ ստամոքս,
—Ահա՛ ինչով են զբաղուած:
Մէկը ընկած արտասուում է,
—Միւր կողքին՝ ծիծաղում.
Սէր, սրբութիւն մոռացուած է,
Անօրէնութիւն տիրում.
Սորա թափած յորդ արցունքը
Շորան խի՛նդ է պատճառում.
Շորա տխուր աւերակը
Սորա ժպիտն է շարժում:
Ահա՛ դժոխք, ահա՛ գեհնն,
Որի մէջ ինքներս տանջւում.
Ահա անտակ սեւ ու մութ հոր,
Որը մենք ենք մեզ փորում:
Իջի՛ր, իջի՛ր, վե՛հ Դատաւոր,
Կրակ ու բոց Դու թափի՛ր.
Անիրաւին, անգութ մարդուն
Հիմնայատակ կործանիր:
Կամ Դու ջնջէ՛ մեր աշխարհը,
—Որ մենք հանգիստ ունենանք,
Կամ Դու սրբէ՛ մեր սրտերը,
—Որ մենք սիրել կարենանք:

ՀԱՄԲ. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ

ՀԱԿՈՒՄՆԵՐ ¹⁾

Դրամա 4 արարուածով

II ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

Շքեղ զարդարուած սենեակ. յետևի կողմը ընդարձակ միջանցք, որ տանում է դէպ դահլիճը: Բեմի եւ միջանցքի դռները բաց են: Չախ կողմից դուռ: Երեկոյ է, հիւրասիրութիւն: Դահլիճից տարածւում է երաժշտութեան ծայր. Բեմում շարունակ շարժում, անցուղարձ: Հիւրերը զոյգ-զոյգ զրուցելով զբօսնում են միջանցքում, բեմում, կամ թէ երբեմն անցնելով բեմի վրայով: Վարագոյրը բարձրանալիս հիւրերը ցրուած են զանազան տեղեր: Խուլ աղմուկ, առաջացած խօսակցութիւններից: Բեմի մի կողմում խօսակցում են Նինա, Հենրիկ եւ Գէորգ: Իսկ Լիզա եւ Լիոնորա զրուցելով զալիս են բեմի առջեւ:

Լիզա. Դու նորութիւն նկատում ես:

Լիոնորա. Ի՞նչ նորութիւն:

Լիզա. Նինան այժմ խիստ հետամտում է Գէորգին, ամբողջ երեկոյ նրանից անբաժան է:

Լիոնորա. Միթէ՞ կասկածում ես:

Լիզա. Դու ակնկալում ես Նինայից որեւէ հաւատարմութիւն:

Լիոնորա. Ուրեմն նա չէ սիրում Հենրիկին:

Լիզա. Ի հարկէ չէ սիրում, այլապէս տարօրինակ երևոյթ կը լինէր այդ Նինայի կեանքում: Յանձին Հենրիկի նա ի նկատի ունի ապահով փեսացուի, ուստի և այժմ հակուած է նրան:

Սակայն եթէ երևան եկաւ մի աւելի ապահով, հարուստ փեսայ, նա իսկոյն կը թողնէ Հենրիկին: Իսկ Գէորգը հարուստ է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դու կարծում ես ուրեմն, որ Նինան այժմ Գէորգին ի նկատի ունի, կամ թէ աշխատում է ձեռք բերել:

ԼԻԶԱ. Այդ շատ պարզ է այժմ: Նայիր, տես ահա ինչպէս կրքոտութեամբ է խօսում Գէորգի հետ և հայեացքը նրանից անբաժան: (Շրջում, նայում են Նինային, որ աշխոյժ շարժումներով խօսում է Գէորգի հետ, այն ինչ Հենրիկը հանգիստ դիտում է նրան):

ՄԻՔԱՅԷԼ. (Մերձենում է): Ի՞նչ էք դիտում:

ԼԻԶԱ. Ես հաւատացած եմ, որ եթէ Գէորգն առջարկութիւն անէ, Նինան իսկոյն կ'ընդունէ, մերժելով Հենրիկին:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Անհերիքի է Նինային:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Անպայման Նինան այժմ չի սիրում Հենրիկին, եթէ առաջ սիրելիս է եղել: Դրա փոխարէն նա աշխատում է Գէորգի վրայ ազդեցութիւն ձեռք բերել:

ԼԻԶԱ. Մի խօսք, նա փեսայ է ընտրում:

Պարերի կառավարիչը. (Բարձրաձայն): Երկրորդ պարը սկսուած է: (Վերցնում է մի դամա ու դուրս գնում դէպի դահլիճ: Հիւրերը սկսում են զոյգ-զոյգ հետեւիլ):

ԳԷՈՐԳ. Ուրեմն օր. Նինան վաղը ժամանակ չի ունենալ մեզ հետ անցնելու:

ՀԵՆՐԻԿ. Օրիորդը տրամադրութիւն յայտնեց վաղը ձիով գրօսանքի ելնել և ես արդէն պատուիրել եմ ամեն ինչ:

Լիզա, Լիոնորա և Միքայէլ: (Մօտենում են խօսակցողներին):

ՆԻՆԱ. (Իժգոհութեամբ): Ես ամենեւին տրամադիր չեմ, մանաւանդ ձիով գրօսնել սկի չեմ սիրում:

ԼԻԶԱ. Միթէ:

ՀԵՆՐԻԿ. Բայց այդ դէպք առաջարկեցիք:

ՆԻՆԱ. Դուք ցանկանում էիք, ես էլ իմ համաձայնութիւնըս տուի: Սակայն այժմ տրամադրութիւնս փոխուել է: (Անհանգիստ շարժումներ է անում):

ԳԷՈՐԳ. Կարող եմ ձեզ այս վայրսին խնդրել:

ՆԻՆԱ. Շնորհակալ եմ: (Վերցնում է Գէորգի թելը և գնում են):

ՀԵՆՐԻԿ. (Ինքն իրան): Զարմանում եմ:

ԼԻԶԱ. Իսկ մենք անպատճառ կ'երթանք:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Մենք կ'երթանք ի հարկէ, մանաւանդ որ ձիաները պատուիրած են: Նինան երեւի տրամադրութիւն չ'ունի, թէ չէ նա ձիավարութեան մեծ սիրահար է:

ԼԻԶԱ. Պարոն Հենրիկը կը մասնակցէ՞:
 ՀԵՆՐԻԿ. Ես տրամադրութիւնս չեմ փոխել, վազը ձեզ հետ
 կը գամ անպատճառ (զնու՞մ է դա՛նլիճն):
 ԼԻԶԱ. Հասկացա՞ր, Լիոնորա, ինչո՞ւ Նինան այդպէս վա-
 րուեց:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Չեմ հասկանում:

ԼԻԶԱ. Որովհետեւ Գէորգը ձի հեծնել չէ սիրում, ուստի և
 մեր զբօսանքին մասնակցել չի կարող:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Նինան սկսում է Գէորգի ճաշակով ապրել, թէ
 չէ ուրիշ անգամ ձիու անուն լսելիս պարօ՞ւմ է:

ԼԻԶԱ. Գէորգից դուրս նա այժմ ոչ ոքի տեսնել չի ուզում
 և որքան կոպիտ է նա պատասխանում Հենրիկին:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Զարմանում եմ. ընդամենը երկու-երեք օր է
 ինչ նա Գէորգի հետ ծանօթացել է, միթէ՞ այս կարճ ժամա-
 նակում կարող է նրանից այդ աստիճան ազդուել:

ԼԻԶԱ. Ինչո՞ւ անպատճառ ազդուել: Ֆինանսական տեսա-
 կէտից Գէորգը գերադասում է Հենրիկին, իսկ Նինան բացար-
 ձակապէս շեշտում է, որ հարուստ ամուսին է փնտրում: Ին-
 չո՞ւ ուրեմն այժմ չ'աշխատել Գէորգի ուշադրութիւնը գրաւելու:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Որտե՞ղ է Նինան ծանօթացել Գէորգի հետ:

ԼԻԶԱ. Ինքը Հենրիկին է անցեալ երեկոյեան ժողովարա-
 նում նրանց ծանօթացրել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ինքն իր ձեռով իրան հակառակորդ է
 բերել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Գէորգը Հենրիկի ընկերն է, միթէ՞ նրանք երբ
 և է չը պիտի ծանօթանային:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Սիրոյ ժամանակ ի՞նչ ընկեր: Ահա ձեզ ընկեր:

ԼԻԶԱ. Այս ամէն պատմութեան մէջ միմիայն Նինան է
 մեղաւոր և ոչ Գէորգը:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Մէկը աւելի քան միւսը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Թերեւս դուք իրաւացի էք: Եթէ Գէորգին հա-
 ճելի չէ լինէր Նինայի կոկետութիւնը, այդ աստիճան մերձ
 յարարեցութիւն չէր ստեղծուի:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ի հարկէ, այդպէս է: Նոյն իսկ նա կարող է
 Նինային յետ վանել յանուն Հենրիկի սիրոյն: Բայց ինչո՞ւ է
 լռում Հենրիկն ու տանում այս ամենը:

ԼԻԶԱ. Երկուր չի տեսիլ, երեւի շուտով նա էլ կը հասկա-
 նայ այս ամենը:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դադարենք նրանց մասին խօսելուց: Պարել
 չէս կամենում, է՛լ չա:

ԼԻՉԱ. Գնանք: (Վերցնում է Միքայէլի թերեւս եւ դուրս են գնում):

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Մենակ): Նինան այժմ հակուել է Գէորգին. այս ճիշտ իրողութիւն է: Թեթևամիտ բնաւորութեան, թերուս կրթութեան ու դաստիարակութեան հետեանք է սա: Յաճախակի սիրահարութիւնը Նինային այժմ դարձրել է սիրոյ վերաբերմամբ կատարեալ բութ, այնպէս որ այսօր ամուսնութիւնը նրա համար ոչ թէ սիրոյ կապ է, այլ մի դուռ, որ պէտք է տանէ գէպ հարստութեան, ճոխ ու կոմֆորտ կեանքի մի փայլուն ասպարէզ: Ահա թէ ինչո՞ւ նա կարողանում է մի շաբթում մոռանալ Լեոնին, Հենրիկին ընտրելու իբրեւ աւելի ունեւորի, ապա թողնում նրան հարուստ Գէորգի ուշադրութիւնը գրաւելու: Սա անհատական երևոյթ չէ. սա մեր ժամանակակից հասարակութեան մօրալի արտայայտութիւնն է, մի մօրալ, որ պարզ պնդում է, թէ գոյութեան կուում հեշտ ու ապահով կեանք վարելու համար պէտք է ոչնչացնել բոլոր միւս գաղափարները, որոնք այդ ճանապարհին խոչնդոտ կարող են հանդիսանալ: Մեր կեանքում Նինաների թիւը լեզէօն է, որոնց արմատախիլ անելու համար կարևոր է կրթութեան ամբողջ սիստեմ ներաբերել: (Նայում է սեղանի վրայ թափուած լրագիրները):

ԼԵՒՈՆ. (Մտնում է քիչ յետոյ): Կարդում էք:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Աչքի էի անցնում:

ԼԵՒՈՆ. Դուք պարել թողել էք, անշուշտ կրթութեան ճաշակի նկատմամբ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկապէս վաղուց է չեմ պարում, սակայն ճաշակի վերագրել չեմ կամենում, քանի որ չը պարելով հանդերձ, մնում եմ հանդիսատես, առանց ձանձրոյթի դիտելով պարողներին:

ԼԵՒՈՆ. Նինայի մասին ի՞նչ կարող էք պատմել, երբ է նշանադրութիւնը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դեռ որոշ չէ, գոնէ ես չը գիտեմ:

ԼԵՒՈՆ. Քիչ առաջ Հենրիկի հետ էինք, նա այնպիսի տօնով է խօսում, որ իբր Նինայից դեռ զբաղան պատասխան չէ ստացել: Ի՞նչ որ սառնութիւն է նկատւում, զբաղ վերագրել Հենրիկը շատ զթուարութեամբ էր պատասխանում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես սկսել եմ կասկածել նրանց կապի վերայ: Նրանք անչափ տարբեր մարդիկ են, միւս կողմից Նինան աշխատում է հարուստ փեսայ գտնել, ուրեմն և անսպասելի չը պիտի լինի, եթէ Գէորգի մօտ Հենրիկը մերժուի:

ԼԵՒՈՆ. Գէորգ: Միթէ՞ նա հետաքրքրւում է Նինայով:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Գոնէ այդպէս է երևում:

ԼԵՒՈՆ. Դժուարանում եմ հաւատալ: Միթէ Գէորգը մտածում է Նինային բաժանել Հենրիկից:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Եթէ Նինան Հենրիկի փոխարէն Գէորգին է ընտրում, այդ դէպքում Գէորգն ազատ է մեղադրանքից, իսկ Հենրիկին մնում է միայն խոհեմութեամբ զիջանել:

ԼԵՒՈՆ. Կրկնակի մեղադրելով Նինային, չի կարելի մոռանալ, որ անպայման Գէորգը նպաստել է իր կողմից Նինայի անհաւատարմութեան: Բայց և աւելացնում եմ, որ Գէորգից նման վարժուել չեմ սպասում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Այսպէս թէ այնպէս պարզ է այժմ, որ Նինան անչափ հետաքրքրուում է Գէորգով և անպատճառ կը մերժէ Հենրիկին եթէ Գէորգն առաջարկութիւն անէ:

ԼԻԶԱ. (Մտնում է): Կարող եմ մասնակցել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նինայի մասին ենք խօսում:

ԼԵՒՈՆ. Իսկ հաստատ է, որ Նինան Հենրիկին խօսք է տուել:

ԼԻԶԱ. Ի հարկէ. և այնպիսի քաղցր օրեր են անցրել այս մի քանի օրը, որ Նինան եթերումն էր զգում իրան: Գոնէ ինքն այդպէս է ասում:

ԼԵՒՈՆ. Ես այդ օրիորդի մասին սկսում եմ աւելի քան վատ կարծիք կազմել:

ԼԻԶԱ. Նա այստեղ ոչինչ վատ բան չի գտնում: Նա միայն ամուսին է ընտրում, ինչպէս որ ինքն է ասում:

ԼԵՒՈՆ. Այդ անպատուաբեր խաղ է. պէտք է նրան յետ կանգնեցնել այդ սովորութիւնից. պէտք է նրան զգուշացնել ոչ միայն յանուն իր պատուի, այլ և յանուն այն մարդկանց բախտաւորութեան, որոնց նա որսալ է աշխատում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նրան բան հասկացնել շատ դժուար է: Ի սկզբանէ անտի նա յայտնի է իր անթիւ պատմութիւններով, այդպէս էլ պիտի շարունակուի, մինչև որ մի փառաւոր օր իր ամբողջ զեղի գոյութեամբ կը վարնուի կեանքի ապառաժին և ջարդ ու փշուր կը լինի:

ԼԵՒՈՆ. Նրան արհամարհելը ոչ մի շահ չունի. պէտք է ընդհակառակը ինդիքը պարզել և ըստ կարելւոյն շուտ վերջ դնել ամեն անախորժութիւնների: Այլապէս այս ամենը կը բռնկուի մի օր և առաջինը հենց իրան կը սպանէ:

ԼԻԶԱ. Ինչ կարելի է անել: Նա կը պատասխանէ, որ սիրում է Գէորգին, ուրեմն և հասկանալի պիտի լինի, որ աշխատում է նրան ձեռք բերել:

ԼԵՒՈՆ. Իսկ Գէորգին պարզ պիտի լինի, թէ ինչ հաշիւներով է առաջնորդւում Նինան: Առհասարակ ես Գէորգին ներել չեմ համաձայնում, քանի որ նա մոռանում է իր ընկերական պարտականութիւնը Հենրիկի վերաբերմամբ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Թերեւս Գէորգը դեռ չը գիտէ նրանց յարաբերութիւն մասին:

ԼԻԶԱ. Ես եւս հակուած եմ կարծելու, որ եթէ Գէորգն իմանար նրանց յարաբերութեան մասին, անպայման յետ կը մղէր Նինային: Սակայն ինչո՞ւ Հենրիկը չի ասել դեռ: Միւս կողմից Գէորգին մեղադրել ես չեմ կամենում: Միթէ՞ դուք մեղադրում էք Հենրիկին, որի պատճառով դուք մերժուել էք:

ԼԵՒՈՆ. Անպայման Հենրիկը մեղաւոր է այն տեսակէտից, որ նա հետամտել է Նինային ու ստիպել նրան իր դիմաց մոռանալ ինձ: Սակայն ես անտարբեր եմ այս դէպքում, քանի հաստատ է, որ շուտ թէ ուշ Նինան կը դադարէր ինձ սիրել, շնորհիւ իմ անապահով դրութեան: Կոմֆորտ կեանքի հակումները այն աստիճան ուժեղ են նրա մէջ, որ միւս բոլոր զգացմունքները ճնշւում ու իսկոյն կուլ են գնում: Նա անընդունակ է սիրելու, իսկ նրա այդ ձգտումները ապագայ դժբախտութիւններ են խոստանում: Ահա ինչո՞ւ պնդում եմ, որ պէտք է երկու կողմերին եւս սթափեցնել:

ԼԻԶԱ. Սակայն լաւ դեր կատարած կը լինենք մենք:

ՆԻՆԱ. (Մտնում է):

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ահա նա (Կամ'աց):

ԼԵՒՈՆ. (Վերէ կենում, ատելութեամբ Նինայի կողմը նայում եւ քայլում դուրս գնալու):

ՆԻՆԱ. (Հետնի ետելից գրգռուած): Պարոն Լեոն, բա՛ղաքավարութիւնը ստիպում է ծանօթներին բարեկէլ:

ԼԵՒՈՆ. (Կանգ է առնում): Ամեն ինչ մեր մէջ այլ եւս վերջացած է:

ՆԻՆԱ. Մեր մէջ տեղի ունեցած ամեն պատմութիւնից յետոյ, չէի սպասում այսպիսի վիրաւորանք:

ԼԵՒՈՆ. Ես կեղծել չեմ կամենում, օրիորդ Նինա:

ՆԻՆԱ. Յարգել ծանօթութիւնը կեղծիք չէ ամենակին:

ԼԵՒՈՆ. Մեր վերաբերմամբ կատարեալ կեղծիք. (Գնում է):

ՆԻՆԱ. Զգուելի մարդ:

ԼԻԶԱ. Միթէ խիստ չեւ, Նինա:

ՆԻՆԱ. Ամենակին ո՛չ:

ԼԻԶԱ. Կարծում եմ: Բայց ինձ ներէ՛ք (Գնում է):

ՆԻՆԱ. Այս ամենից յետոյ միթէ կարելի է այլ եւս տղա-մարդկանց հաւատ ընծայել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Սակայն դու կատարեալ աւելորդ պահանջներ ես անում: Ձեր յարաբերութիւնները խզելուց յետոյ այլ ես ինչ ծանօթութիւն կամ գլխարկի բարեւ:

ՆԻՆԱ. Միթէ՞ նա հասարակ պարտականութիւն չէ զգում գոնէ հասարակութեան մէջ ինձ յարգանքով վերաբերուելու: Ի՞նչ կ'աւեն մարդիկ, որոնք մինչև այժմ մեզ միասին են տեսել, երբ այժմ նկատեն մեր այս դժգոհութիւնը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Եթէ հասարակական կարծիքը քեզ համար որեւէ նշանակութիւն ունի, այդ դէպքում նման խաղերից վաղուց հեռացած պէտք է լինէիր:

ՆԻՆԱ. Ի՞նչ խաղեր, ես ուղղակի խաբուել եմ իմ միամտութիւնից:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Միթէ՞ կարծում ես ինձ էլ մոլորեցնել, Նինա:

ՆԻՆԱ. Ո՛չ որք մոլորեցնել ես չեմ մտածում: Ի՞նչ մեղաւոր եմ, եթէ նրան սիրել այլ ես չեմ կարողանում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Դու նրան սկզբից չես սիրել, այլ անձնատուր ես եղել միմիայն ժամանակաւոր հաճոյքի, ինչպէս անցեալ անգամ ինքդ անձամբ խոստովանում էիր: Իսկ այդ ամենը խաղեր են միմիայն, սիրոյ խաղեր: Վերցնենք հենց Հենրիկի դէպքը: Ինչո՞ւ համար են այս ամենը: Եթէ դու նրան սիրում ես և խօսք ես տուել, ինչո՞ւ ուրեմն նրան վերաւորանքներ ես հասցնում, աշխատելով ամենքին էլ ցոյց տալ, որ անտարբեր ես դէպի նա: Կամ եթէ յիշաւի նրան չես սիրում, ինչո՞ւ ուրեմն շարունակում ես կերակրուել նրա համբոյրներով, ինչո՞ւ շարունակում ես նրա ծանօթութիւնը վայելել:

ՆԻՆԱ. Իբրև ջղային, ես հանգիստ տանել չեմ կարողանում, երբ նա հասարակութեան մէջ իրան այսքան մերձ է պահում ինձ: Այլ բան է, եթէ պաշտօնապէս յայտնի լինէր մեր յարաբերութիւնը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Իսկ եթէ ձեր մէջ կապ, համաձայնութիւն կայ, ինչո՞ւ քողարկել կամ գաղտնի պահել: Ո՛չ Նինա, դու այժմ անյլ ձգտում ունիս, դու բացարձակապէս հակուած ես Գէորգին:

ՆԻՆԱ. Նո՛ւ, ինչ կայ որ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ոչինչ, ի հարկէ. քո հաշիւների համար նոյն իսկ շատ լաւ է, միայն զարմանալի է իսկապէս, որ ընդամենը մի շաբթում կարողանում ես Լեոնին մերժել, յանուն Հենրիկի սիրոյն, այժմ էլ Հենրիկին թողնել մի երրորդի համար:

ՆԻՆԱ. Հենրիկին ես չեմ թողել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Աւելի վատ: Եթէ այժմ հակուած ես Գէորգին,

պարտաւոր ես Հենրիկին ազատ թողնել, խոստովանուելով նրան ամեն ճշմարտութիւն:

ՆԻՆԱ. Սակայն այդ այն ժամանակ միմիայն, երբ բացարձակ զգամ, որ Գէորգը իմ մէջ գերադաս է միւսներին:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Բայց այդ այնքան պարզ է այժմ քո մէջ: Միթէ դեռ կասկածում ես:

ՆԻՆԱ. Կասկածում, օ, ոչ: Ես նրան սիրում եմ, Լիոնորա, քեզնից թագցնել չեմ կամենում, սիրում եմ նրան: Սակայն չէ որ այս հերիք չէ: Չէ որ փոխադարձ սէր է կարևոր:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Եւ այդ բացակայում է:

ՆԻՆԱ. Դու ինչ ես կարծում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Որ նա քեզնով խիստ հետաքրքրւում է:

ՆԻՆԱ. Ա՛խ, ինձ թւում է թէ նա դէպ ինձ ոչ մի լուրջ զգացմունք չի տածում: Ահա ինչու այսքան տանջւում եմ: Ո՛չ ոքի համար ես այսչափ չեմ չարչարուել: Մի-մի ըոպէ թւում է, որ նա ինձ սիրում է, որ ահա կը թեքուի ու կը համբուրէ ինձ և ես սկսում եմ դողդողալ, կարմրել, երջանկութեամբ լցուել, սակայն նա մնում է լուռ և միշտ տատանւում: Նա կասկածում է Հենրիկի յարաբերութիւնից, ահա ինչու տատանւում է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ասա... Այդ պատճառով ուրեմն դու այդպէս արհամարհանքով ես վերաբերւում Հենրիկին, ցոյց տալու Գէորգին, որ Հենրիկը ոչինչ արժէ քո աչքում: Նո՛ւ, Նինա:

ՆԻՆԱ. Ի՞նչ անեմ, Լիոնորա: Ես ինձ զսպել այլ ևս չեմ կարողանում, Գէորգի ներկայութեամբ մոռանում եմ ամեն ինչ: առանց նրան ես անչափ թշուառ եմ: Այժմ միայն գիտեմ ինչ է նշանակում սիրել: Նրա դիմաց, նրա շնչի տակ ես կծկւում եմ, սարսռում, այդ ըոպէներին պատրաստ եմ նրա համար ամբողջ կեանքս զոհելու: Ա՛խ, ինչո՞ւ նա ինձ չի սիրում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Հսնգիստ մնա, նա անտարբեր չէ դէպի քեզ:

ՆԻՆԱ. Դու կարծում ես նա սիրում է ինձ: Ասի՛ր, յոյս տու՛ր:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նա դեռ երեւի ծանօթանում է քո կեանքի հետ:

ՆԻՆԱ. Իսկ ես լւա եմ պահում ինձ: Նա գո՞հ կը մնայ ինձնից:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Եթէ շարունակես անտեղի վերաւորանքներ հասցնել մարդկանց, հազիւ նա գոհ մնայ:

ՆԻՆԱ. Իսկ այդ յանուն հենց ի՞ր սիրոյ եմ անում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ինչո՞վ երաշխաւորել, որ ապագայում նրա հետ ես նոյնպէս չեմ վարուիլ:

ՆԻՆԱ. Ա՛խ ո՛չ: Ես նրան սիրում եմ, ես նրան հաւատարիմ կը մնամ: Քեզ խնդրում եմ միայն, Լիոնորա, աշխատել Հենրիկին հետո պահել, նա մեզ անչափ խանգարում է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Հրաժարում եմ որ և է դեր յանձն առնել: Քո ծրագիրներում ազատ գործելու համար, ես խորհուրդ եմ տալիս մերժել Հենրիկին:

ՆԻՆԱ. Մերժե՛լ նրան հենց այժմ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նրանից ազատ մնալու ամենալաւ միջոցն է այդ և աւելի պատուաբեր:

ՆԻՆԱ. Մերժե՛լ, որ դու նրա հետ մենակ մնաս:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Որ դու ազատ մնաս Գէորգի հետ: Ինչ ինձ է վերաբերում, կրկնում եմ քեզ, որ ես Հենրիկից ո՛չ մի ակընկալութիւն չ'ունիմ:

ՆԻՆԱ. Նրան այժմ իսկ մերժել ես չեմ կամենում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ինչպէս կ'ուզես: Այդ դէպքում քեզ զգուշացնում եմ թողնել Հենրիկին ծաղրելը Գէորգի ներկայութեան: Այդ անպատիւ վարք է: Դու կարող ես ազատ մէկին անձնատուր լինել առանց մի երրորդին անուանարկելու:

ՆԻՆԱ. Ի զուր ես գրգուռում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նո՛ւ, քեզ միայն յիշեցնում եմ: (Գնում է):

ՆԻՆԱ. (Բարկացած նայում է Լիոնորայի ետեւից, ապա նստում՝ զահաւորակիմ): Հա՛, հա՛: Ես շատ լաւ դիտեմ իմ դերը և ո՛չ մի սպառնալիք չի կարող ինձ երկիւղ ազդել: Հենրիկին այժմ սերժելը կը լինի ամենամեծ յիմարութիւն: Նրան դեռ պէտք է փաղաքշելով պահել, մինչև Գէորգի հետ յարաբերութիւնս կը որոշուի: Գուցէ Գէորգը ո՛չ մի լուրջ մտադրութիւն իմ վերաբերմամբ չ'ունի, ինչո՞ւ ուրեմն թողնել Հենրիկին: Ո՛չ, այդ աստիճան միամիտ լինել անհերելի է: (Պառուզա): Իսկ այս անիրաւ Գէորգը: Օ՛, նա անգութ է կատարեալ: Միթէ՞ նա չի նկատում իմ տանջանքը: Կեանքում շատ մարդկանց եմ պատահել, բոլոր ծանօթներին իսկոյն ընկճել ու ստիպել իմ առջև ծուսկ իջնել, սակայն Գէորգը... դեռ տատանւում է: Հարստութիւնը նրան խիստ հպարտ է դարձրել, սակայն ես Նի՛նան եմ, նրան ես կ'ընկճեմ: Անկարելի բան է, նա պէտք է ինձ սիրէ:

ՀԵՆՐԻԿ. (Ներս է մտնում տխուր ու ծանր քայլերով):

ՆԻՆԱ. Դո՛ւ ես, Հենրիկ: Ինչո՞ւ այդպէս տխուր:

ՀԵՆՐԻԿ. Ես չեմ կարողանում բացատրել այս ամենը: Ամբողջ երեկոյ անցնում ես ինձնից հեռու, միշտ ինձ դէմ խիստ տոն բանեցնելով: Ինչո՞ւ. ինչ է պատահել որ:

ՆԻՆԱ. Իսկապէս դու լուրջ վիրաւորուած ես: Մոռանում ես որ ես ջղային եմ: Կամ Բնչ մի լուրջ վիրաւորանք: Ես ցանկանում եմ միայն նկատելի չը դարձնել մեր յարաբերութիւնը, աւելորդ խօսակցութիւններից խուսափելու նպատակով: ՀԵՆՐԻԿ. Բայց և ինչո՞ւ թագցնել, ինչո՞ւ կեղծել:

ՆԻՆԱ. Ես նկատում եմ քո մէջ խանդոտութիւն, սակայն թող քեզ յայտնի լինի, որ ես Գէորգին նայում եմ իբրեւ երեխայի, քի զուր ենթադրութիւններ մի անիլ:

ՀԵՆՐԻԿ. Խանդոտութիւնը սիրոյ առհաւատչեայ է, մի մոռացիր այդ:

ՆԻՆԱ. Քեզնից բաժան ես ևս շատ անհանգիստ եմ, միթէ՞ չես նկատում:

ՀԵՆՐԻԿ. Այդ դէպքում դառնանք տուն:

ՆԻՆԱ. Այդ աւելի քան անյարմար է:

ՀԵՆՐԻԿ. Տարօրինակ կատարեալ:

ՆԻՆԱ. Ոչինչ տարօրինակ բան չը կայ: Մօտ արի և ներիւր ինձ:

ՀԵՆՐԻԿ. (Մօտենում է գրկելու:) Այս ամէնը այլ ևս չի կրկնուիլ, չէ:

ՆԻՆԱ. (Խուսափելով, մնազերը բռնած:) Սպասիր, զգո՛յշ մազերս բանդեցիր:

ՀԵՆՐԻԿ. Ո՛հ, քո այդ մազերի սարքը միշտ թանգ արժէ քեզ համար:

ՆԻՆԱ. Մի նեղանար, Հենրիկ, չէ՞ որ այստեղ, այսքան հասարակութիւն անէջ անյարմար է....:

ՀԵՆՐԻԿ. Այո, իրաւացի ես. կանայք պարկեշտութիւնը իբրեւ դէմքի գեղեցիկ քօղ են գործ ածում:

ՆԻՆԱ. Նորից վիրաւորում ես կանանց:

ՀԵՆՐԻԿ. Ես արտայայտում եմ իմ կարծիքը:

ՆԻՆԱ. Եւ միշտ անպայման իմ կարծիքներին հակառակ: Միթէ՞ յիրաւի դա սէր է նշանակում: Ի՞նչպէս ես դու ինձ սիրում, երբ ամեն մի խօսքիս հակառակում ես: Գոնէ ուրիշների մօտ լոբիւր, եթէ չես կամենում ինձ պաշտպանել, ինձ հետ համաձայնուել:

ՀԵՆՐԻԿ. Խիստ ու անարդար պահանջներ ես անում, Նինա: Ինչպէս համաձայնում եմ քո մի շարք կարծիքների հետ, որոնց ես կատարեալ սխալ եմ գտնում, ապացուցանելով մատեմատիկօրէն:

ՆԻՆԱ. Գոնէ ուրիշների մօտ այդպէս մի վարուիւր, թէ չէ Բնչ կը կարծեն մարդիկ իմ մասին:

ՀԵՆՐԻԿ. Ո՛չ ոք քո մասին վատ կարծիք կազմել չի կարող: Բայց այժմ թողնենք այս ամենը և գնանք դահլիճ, առանձնութիւնը կրկնակի վատ է արամադրում:

ՆԻՆԱ. Ինձ ներիր, ես կամենում եմ փոքր ինչ հանգստանալ, մանաւանդ երկար պարելուց յետոյ քաղց եմ զգում:

ՀԵՆՐԻԿ. Կարելի է իսկոյն բան պատուիրել:

ՆԻՆԱ. Շնորհակալ եմ, չի ուզիլ. շուտով ընթրիքի կը հրաւիրեն: Դու այժմ ինձ թող մենակ, խնդրում եմ, ես կամենում հանգստանալ:

ՀԵՆՐԻԿ. Ինչպէս քեզ հաճելի է: (Գնում է):

ՆԻՆԱ. Ո՛հ, ձանձրալի պատմութիւններ: Գէորգ եմ հառաչում, Հենրիկն է գալիս: Ո՛չ, Գէորգը անտարբեր է դէպի ինձ, այսքան ժամանակ ես բացակայ եմ դահլիճից, և նա չի գալիս ինձ փնտռելու: Սիրտս կտրատւում է. ուրիշ ի՞նչ է մնում ինձ անելու: Սոսե՛լ հետը: Ո՛չ, ոչ. ես պէտք է ինձ հպարտ պահեմ: Կինը ինչքան հեռու մնայ, տղամարդը աւելի կը սկսի հետամտել: Ա՛յ, օրինակ Հենրիկն աւելի է սկսել ինձ հետամտել. նա ինձ շատ է սիրում. շատ լաւ տղայ է, ափսոս...

ԳԷՈՐԳ. (Մտնում է):

ՆԻՆԱ. (Ինքնիրան): Վերջապէս:

ԳԷՈՐԳ. Դուք այստեղ էք, օրիորդ Նինա. ամբողջ ժամանակ ձեզ եմ փնտռում: Ինչո՞ւ էք մեզ թողել:

ՆԻՆԱ. Երկար պարելուց յոգնել եմ. եկայ հանգստանալու:

ԳԷՈՐԳ. Բայց ինչո՞ւ մենակ առանձնացած. միթէ՞ ձեզ ուղեկցել մենք չէինք կարող:

ՆԻՆԱ. Շնորհակալ եմ: Մտածեցի, թերեւ ձեզ աւելորդ նեղութիւն պատճառէր այդ:

ԳԷՈՐԳ. Ինչքան անարդար էք: Միթէ՞ տրամադիր էք կարծելու, որ մի ուրիշը այստեղ աւելի է հետաքրքրում ինձ, քան դուք:

ՆԻՆԱ. Ինչո՞ւ անարդար:

ԳԷՈՐԳ. Ուրեմն դուք կարծում էք, որ ձեզնից դուրս ես զրազուած իմ ուրիշով:

ՆԻՆԱ. Սակայն ի՞նչ մեծ յանցանք, եթէ սիրուններից մէկը ձեր ուշադրութիւնը գրաւել կարողանայ:

ԳԷՈՐԳ. Եւ այդ միակը դո՞ւք էք:

ՆԻՆԱ. Նո՛ւ, նո՛ւ:

ԳԷՈՐԳ. Ես խօսում եմ անկեղծ և եթէ ասում եմ, որ այստեղ քացի ձեզնից ուրիշ ոչ ոք ինձ չէ հետաքրքրում, շեշ-

տոււմ եմ այդ բառի ամենանուրբ իմաստով: Ես չեմ կամե-
նում ձեզնից թագցնել, ոչ էլ քողարկուել, որ ձեր ներկայու-
թիւնը հրճուանքով եմ որոնում:

ՆԻՆԱ. Ես ձեզ լսում եմ բաւականութեամբ:

ԳԷՈՐԳ. Ինձ հաճելի է տեսնել, որ դուք իմ այս խորը
համակրանքին անտարբերութեամբ չէք պատասխանում: Ես այն-
պիսի բնաւորութիւն ունիմ, որ անչափ հեշտութեամբ հակուում եմ
նրանց, որոնք եռանդ ունեն իրանցով զբաղեցնելու, և ընդհա-
կառակը շատ շուտ ձանձրանում եմ, ելք կանայք կամենում
եմ պաշտուել, իրանք մնալով անտարբեր: Դրանք նման են
մարմարեայ արձանի, դէպի որը հրապուրուելով, մարդ իսկոյն
յետ է քաշուում, ցուրտ զգալով նրանց դէմքից բուրոյ սառնու-
թիւնից:

ՆԻՆԱ. Լաւ էք ուսումնասիրել քնքոյշների ազդեցութիւնը:

ԳԷՈՐԳ. Այդ կարիւր է ամեն մի երիտասարդի, որ հա-
կուած է քնքոյշների շրջանում իր ժամերը անցնել: Իսկ ես,
ինչպէս տեսնում էք, քնքոյշների հասարակութիւն մեծ հա-
ճոյքով եմ փոխոում, մանաւանդ այժմ, երբ մէկը զերադա-
սութիւն է ձեռք բերել:

ՆԻՆԱ. Տեսնենք որքան երկար կը տեւի այդ զերադա-
սութիւնը:

ԳԷՈՐԳ. Այն ազդեցութիւնը, որ դուք ունիք ինձ վրայ,
աւելի քան խոր է, կարող էք հաւաստիանալ:

ՆԻՆԱ. Յուսով եմ ձեր ծանօթութեամբ ես մի վստահելի
բարեկամ ունեմ ձեռք բերած:

ՀԵՆՐԻԿ. (Մտնում է):

ԳԷՈՐԳ. Զգացուած եմ:

ՀԵՆՐԻԿ. Ընթրիքի հրաւեր արդէն եղել է. կարող եմ
օրիորդ Նինային սեղանատուն առաջնորդել:

ՆԻՆԱ. Ծնորհակալ եմ: Այսպէս ուշ ընթրիլ սովոր չեմ:

ՀԵՆՐԻԿ. Բայց...ը...ը...:

ՆԻՆԱ. (Ընդհատելով): Սիրալիւր էք, շնորհակալ եմ: Դուք
կարող էք ինձ չը սպասել:

ՀԵՆՐԻԿ. (Հեռանում է դժգոհութեամբ):

ՆԻՆԱ. Օ', վատ բան է, մէկին տանել չը կարողանալ:

ԳԷՈՐԳ. Հենրիկէն: Նա իմ ամենալաւ ընկերն է, օրիորդ
Նինա, ես կարող եմ ձեզ երաշխաւորել:

ՆԻՆԱ. ?!

ԳԷՈՐԳ. Անշուշտ ձեր մէջ մի դժգոհութիւն է տեղի ունեցել:

ՆԻՆԱ. Թողնենք: (Վեր է կենում):

ԳէՈՐԳ. Բայց մենք կարող ենք ընթրիքի գնալ, թէկուզ հենց հասարակութեան մէջ լինելու համար:

ՆԻՆԱ. Շնորհակալ եմ. գնանք: (Վերցնում է Գէորգի թելը եւ գնում են):

ՀԵՆՐԻԿ. (Մտնում է փոքր յետոյ): Ինձ բացարձակապէս մերժեց Գէորգի հետ լինելու համար: Ի՞նչ է նշանակում այս: Դադարեւ է նա ինձ սիրել: Հաղիւ մի շաբաթ է ինչ անձնատուր ենք եղել Ամուրի իշխանութեան: Եւ ես յիշաւի որ երջանիկ էի նրա քաղցր շնչի առջև: Իսկ այժմ... Երկրի հարթ կրճրի վրայ կատարեալ սովորական դէպք կը լինի, եթէ Նինան դադարէ ինձ սիրել. ես այս ընդունում եմ սակայն և դժուարանում հաշտուել այդ հարմար, դուցէ և արդէն իրական դէպքի հետ: Այժմ, հենց այժմ, այս դաժան մտքերի տակ ես աւելի պարզ գիտեմ, որքան սիրում եմ նրան. այժմ աւելի եմ գիտակցում, ինչ չափով տեղ ունի բռնած նա իմ սրտում: Ես սկսում եմ աւելի անհանգստանալ: Նա այժմ պարզ հակուած է Գէորգին, թէև ծածկել է աշխատում: Պէտք է պարզել այս ամենը, այլապէս կրկնակի անպատուարներ է խառնուել նրանց յարաբերութեան մէջ: Օ՛, կի՛ն, դու սարսափելի ես: Սակայն յիշաւի՞ ինքս ինձ զսպել այլ ես անոյժ եմ: Ո՛չ: Հաւաքեմ վերջին կտոր ոյժերս ու կոռեմ, զսպեմ ինձ: (Բռնցքով զարկում է սեղանին, ապա ճակատը սեղմում ու խորհում: Կարճ պառուզա):

ՄԻՔԱՅԷԼ. Խնչ ես ճգնում, մարդ Աստուծոյ: Ո՛ւր է կորել քո՞ ըժիշկ մարդու սառնարիւնութիւնը:

ՀԵՆՐԻԿ. Ծաղրելի է թերևս:

ՄԻՔԱՅԷԼ, ՄԻԹԷ՞ ներելի է քեզ մի աղջկայ պատճառով այսպէս վրդովուել: Կամ վերջապէս էլ ի՞նչ պատմութիւններ: Սիրում ես նրան, — ամուսնացիր, իսկ եթէ նա մերժում է, — էլ ինչո՞ւ քարշ գալ նրա հտէից, կամ ինչո՞ւ գիմնադիստի պէս խանդոտել:

ՀԵՆՐԻԿ. Ես չեմ կարողանում բացատրել ինձ այս հանելուկը:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Պօթի՛ր հետը, հարցրու իրան, Նինային:

ՀԵՆՐԻԿ. Պնդում է, որ ես իր աչքում չեմ կորցրել իմ արժէքը, որ նա ինձնից դուրս ոչ ոքով չի հետաքրքրւում:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Արդե՞ք այդ ճիշտ է:

ՀԵՆՐԻԿ. Չը կայ ինձ համար ոչինչ սարսափելի, քան խաբուել, կեղծուել: Եւ եթէ՞ յիշաւի Նինան այդպէս է վարւում ինձ հետ, նշանակում է ամեն ինչ վերջացած է մեր մէջ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դրական ելքը նրանից բացատրութիւն պա-

հանջեն է: Թող այդ մոայլը, մանաւանդ թէ այժմ, երբ ես հոգու արտակարգ տրամադրութեան մէջ եմ:

ՀԵՆՐԻԿ. Տեսնում եմ շատ ոգևորուած ես. ի՞նչ կայ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Երեւի դէմքիցս գուշակել կարող ես:

ՀԵՆՐԻԿ. Դէմքիդ արտայայտութեան մասին դու դեռ շատ մեծ կարծիքի ես: Մի՞ մոռացիր, որ երիտասարդական անզուսպ կեանքը ջնջում է ամեն յստակութիւն և մարդու դէմքը դառնում է այլ ևս իսկապէս որ անարտայայտիչ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Դուք բժիշկներդ մարդու աւելի էք յուսահատ դարձնում. իսկ քո փիլիսոփայութիւնը ես սկի տանել չը կարողացայ: Հենց ամեն քայլափոխում աչքս ես կոխում իմ դրութիւնը: Քեզ մանաւանդ այդ ներել չի կարելի, քանի որ քեզ, քան մի ուրիշին, աւելի մօտ ծանօթ պիտի լինին ժամանակակից այն պայմանները, որոնց մէջ ապրում է տղամարդը:

ՀԵՆՐԻԿ. Թող, թող այդ հին պատմութիւնները, արդարանալու հարկ չը կայ: Ասա, ի՞նչ է պատահել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Թէկուզ անարդար մարդ ես, բայց լուրջ խօսենք: Ես նշանում եմ էլզայի հետ:

ՀԵՆՐԻԿ. (Յատկում է): Ի՞նչ: Դու առաջարկութիւն ես արել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Եւ նա ուրախութեամբ ընդունել է:

ՀԵՆՐԻԿ. Թշուառական:

(Մտնում են Ալեքսանդր. Յովհաննէս, Գաբրիէլ:)

ՄԻՔԱՅԷԼ. Մի՛ չարանար:

ՀԵՆՐԻԿ. Թշուառական: Լսում ես: (Գնում է:)

ԳԱԲՐԻԷԼ. Ահա Միքայէլը այստեղ է:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Ի՞նչ է:

ԳԱԲՐԻԷԼ. Խաղալ ենք կամենում. չեմ մասնակցիլ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Կարելի է:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. Հազիւ ազատուեցինք քնքոյշների հասարակութիւնից: Ի՞նչ էք խմբուել նրանց գլխին. չը ձանձրացածք:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. Իսկապէս յոգնեցուցիչ է մեծ հասարակութեան մէջ լինել:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. Շտապէք կանաչ սեղան պատուիրել:

ԳԱԲՐԻԷԼ. Խաղանք, խաղանք: (Նանչում է ծառային, որ պատրաստում է թղթախաղի սեղանը:)

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. (Միքայէլին): Ի՞նչ է, բժիշկը նստել իր ցածն է ողբում:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. Ես կարծում էի օրիորդ Նինան բժշկին խօսք է տուել, բայց բանից դուրս է գալիս Գէորգին է նա ընտրել:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Հարցը հենց նրա մէջ է, որ Նինան բժշկին խօսք է տուել, բայց այժմ փոշմանել է:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. Իսկ բժշկը շատ մեծ յիմարն է, եթէ այդ պատճառով տխրում է: Ի՞նչ է կորցրել որ, նրանից էլ լաւ հարսնացու կարող է գտնել:

ԳԱՔՐԻԷԼ. Այդպէս դատել չի կարելի, պարոններ. գուցէ մարդը սիրում է Նինային:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Սիրում է դժբախտաբար:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. Նու, Ի՞նչ անենք այժմ: Հենրիկը Նինային է սիրում, իսկ Նինան Գէորգին:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. Բայց Գէորգը կը սխալուի, եթէ Նինային առաջարկութիւն անէ:

ԱԼԷՔՍԱՆԴՐ. Ես ևս կը պնդեմ, որ թէ Գէորգը և թէ Հենրիկը անհամեմատ բարձր են կանգնած Նինայից. Նա ի՞նչ կին կարող է լինել որ:

ԳԱՔՐԻԷԼ. Չեմ ուզում ես այդ աստիճան խիստ լինել: Ինչքան էլ մեծ կարծիքի չեմ օւրորդ Նինայի մասին, սակայն տրամադիր եմ կարծելու, որ նա հաւատարիմ կին կը լինի, եթէ միայն սիրէ ամուսնուն:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Եթէ միայն սիրէ, այո: Թէ խաչը ի՞նչ է, զօրութիւնը ես գիտեմ: Նա սիրում է միայն հարուստ գրպանը:

ԳԱՔՐԻԷԼ. Թողէք, լաւ. նստենք մեր գործին:

ԲՈԼՈՐԸ. Նստենք: (Սկսում են խաղալ: Փոքր յետոյ մտնում են Լեւոն եւ Լիոնորա):

ԼԵՒՈՆ. Հենրիկը խիստ վերաւորուած է. նկատելի է նրա վրդովմղւածքը:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Նինան պարզօրէն խոստովանուեց, որ Գէորգի սիրոյն արժանանալու համար ոչինչ չի կարող խնայել: Կարծում է որ Գէորգն իսկոյն առաջարկութիւն կ'անէ, եթէ համոզուի, որ Հենրիկի ու Նինայի միջև ոչ մի կապ չը կայ: Հասկանալի է, որ հենց այս պատճառով Նինան կողմից է վարուում Հենրիկի հետ:

ԼԵՒՈՆ. Այդ աստիճան այլասեռում: Եւ այն Հենրիկի՞ վերաբերմամբ: Սակայն ի՞նչ է մտածում Գէորգը. միթէ՞ նա ընկերական պարտականութիւն չի զգում Հենրիկի վերաբերմամբ:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ի՞նչ կարող է կարծել Գէորգը: Նա կարող է միայն ուրախանալ արժանանալով Նինայի փոխադարձ սիրալիրութեան:

ԼԵՒՈՆ. Այդ դէպքում թող Նինան նախ մերժէ Հենրիկին:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես շեղտեցի այդ մասին, բայց Նինան միայն ժպտով պատասխանեց:

ԼԵՒՈՆ. Ձեռն հասկանում:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Հասկանալ դժուար չէ: Մինչև Գէորգից դրական խօսք լսելը, նա չի կամենում Հենրիկին մերժել:

ԼԵՒՈՆ. Բայց չէ՞ որ այս ամեն կոպտութիւնը կը ստիպէ Հենրիկին երես շրջել Նինայից:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Հաւատացած եղէք, որ Գէորգի ներկայութեամբ Հենրիկի հետ այդպէս կոպիտ վերաբերուելով, Նինան առանձին ժամանակ կը գտնէ Հենրիկին շահելու քնքոյշ փաղաքշանքներով: Նինան իր կոտորածը կոծկելու շատ լաւ շնորհք ունի, անհանգիստ մի լինիք:

ԼԵՒՈՆ. Ես կարեւոր եմ գտնում իրերի դրութիւնը հենց այժմ իսկ պարզել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Կարեւոր է թերեւ, սակայն առ այժմ ես հրաժարուում եմ խառնուել այս աղմուկի մէջ: Բայց և այնպէս ես կրկին կը փորձեմ Նինայի հետ խօսել, գուցէ կարելի լինի նրան զգուշացնել:

ԼԵՒՈՆ. Այդ կարեւոր է:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես Նինային պնդեցի Հենրիկին անուանարկելը թողնել Գէորգի սիրոյն արժանանալու նպատակով:

ԼԵՒՈՆ. Այդ նոյն իսկ Գէորգի վերաբերմամբ անպատուաբեր է: Նա անգիտակցաբար այստեղ վատ դեր է կատարում:

ԼԻՉԱ. (Մտնում է): Դուք նկատում էք ինչպէս է սիրախօսում Նինան Գէորգի հետ: Այնպէս պինդ կպել է նրան, որ կարծես նրա գրկում լինի: Յետոյ պիտի պարծենայ, որ Գէորգն իրան հանգիստ չէ տալիս:

ԼԵՒՈՆ. Սակայն ճիշտ է որ Գէորգը նրանով հետաքրքրւում է:

ԼԻՉԱ. Ի՞նչ մի զարմանալի բան: Երբ մի կին ժամերով աչքերը յառէ մի տղամարդու և աշխատէ ցոյց տալ, ներագդել, որ նրան է միայն ցանկանում, հասկանալի է, որ տղամարդն էլ անտարբեր մնալ չի կարող:

ԼԵՒՈՆ. Դուք կարծում էք ուրեմն, որ Գէորգն առանձին հետաքրքրութիւն չի տա՞նում զէպի Նինան:

ԼԻՉԱ. Գէորգը մի մարդ է, որ ամենախոր սիրոյ ժամանակ անգամ իր հաշիւները ի նկատի ունի: Գուցէ այժմ նա Նինային հաւանում է, սակայն հազիւ թէ երկար ժամանակ Նինան նրա աչքում գին ունենայ: Բայց ես չեմ կարողանում ներել այդ Հենրիկին: Այս ամենից յետոյ ինչպէս է նա դեռ շարունակում իր ծանօթութիւնը Նինայի հետ:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Ես կարծում եմ նա կը թողնէ Նինային, նախ քան Նինան կը մերժէ նրան:

ԼԻԶԱ: Եւ ես աւելացնում եմ, որ Գէորգը եւս կը թողնէ Նինային: Ես Գէորգին շատ լաւ գիտեմ, նրա և Նինայի մէջ ոչ մի կապ չի կարող: Այդ մի փոքրիկ հրապոյր է, որ Գէորգին ստիպում է Նինայի դիմաց ժպտալ. իսկ այս միմիայն Նինայի վարպետութեան պէտք է վերագրել. նա գրաւելու երկնային շնորհք ունի իսկապէս, կարող է պարծենալ:

ԼԵՒՈՆ: Ցաւալի է: (Դնում է):

ԼԻԶԱ: Իսկ սա երևի վերաւորում է լսելով այս ամենը Նինայի մասին:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Նա ինքը աւելի խիստ է դատաւիտում Նինային:

ԼԻԶԱ: Երևի Նինային դեռ սիրում է:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Անշուշտ Նինան նրա յիշողութեան մէջ դեռ շատ մեծ տեղ ունի բռնած:

ԼԻԶԱ: Թերևս մտածում է նորից ձեռք բերել:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Ամենևին: Միթէ՞ այդ քեզ պարզ չէ:

ԼԻԶԱ: Իսկ ի՞նչպէս կը վերջանայ Հենրիկի հետ, ի՞նչ ես կարծում:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Նինան պարտաւոր է նրան մերժել: Բացի այդ, ես կարծում եմ Հենրիկն ինքը կը շտապէ մերժել:

ԼԻԶԱ: Այդ շատ հրաշալի կը լինի: Պէտք է Նինային պատժել:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Ես Նինային ասացի, որ միայն Գէորգով զբաղուելու համար շատ նպատակայարմար է Հենրիկին այժմ իսկ մերժել, բայց նա չի համաձայնում ի հարկէ: Դրան վերադիր շեշտում է, որ ես խօսում եմ յանուն իմ հաշիւներին:

ԼԻԶԱ: Ինչպէ՞ս:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Որ իբր թէ ես հետաքրքրւում եմ Հենրիկով:

ԼԻԶԱ: Նու, յիմար աղջիկ:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Այս ամենը ձանձրացրել է ինձ իսկապէս, սակայն ես չեմ կամենում խուսափել, թերևս յաջողուի Նինային յետ կանգնեցնել այս անպատուարեր խաղերից:

ԼԻԶԱ: Ասում ես Նինան կարծում է, թէ դու դէպի Հենրիկը թուլութիւն ես տածում:

ԼԻՈՆՈՐԱ: Մի քանի անգամ նա շեշտել է:

ԼԻԶԱ: Իսկ դու, եթէ ներում ես ինձ հետաքրքրուել, սիրում ես Գրիգորին:

ԼԻՈՆՈՐԱ: (Ժանրով ծեամք:) Ես դէպի նա, խոր համա-

կրանք հմ տածում: Այս քանի տարի է մենք համարեա անբա-
ժան ենք անցնում: Միասին գնացել ենք բարձրագոյն ուսման,
միասին սովորում ենք, միասին պարապում, հասկանալի է
ուրեմն, աւելի քան մտերիմ ենք:

ԼԻԶԱ. Նա իսկապէս շատ համակրելի տղայ է, քեզ կա-
տարեալ համապատասխան: Եւ դուք կամուսնանաք ան-
պայման, չէ՞:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Շատ ես հետաքրքրւում:

ԼԻԶԱ. Նու ի՞նչ կայ որ: Ինձ կարո՞ղ ես հօ պատմել:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Կը պատմեմ, միայն ո՛չ այսօր:

ՄԻՔԱՅԷԼ. (Թողնում է խաղը ու մօտենում): Դու ընդ-
դէմ չե՞ս, էլզա, որ ես փոքր ինչ խաղում եմ:

ԼԻԶԱ. Միայն երկար չը խաղաս:

ԼԻՈՆՈՐԱ. (Դուրս է գնում):

ՄԻՔԱՅԷԼ. Պարոնների համար ձանձրալի է, ուստի խն-
դրեցին խաղադ: Չե՞ս կամենում նայել:

ԼԻԶԱ. Եթէ չեմ խանգարիլ:

ՄԻՔԱՅԷԼ. Օ, ո՛չ: (Վերցնում է թելը եւ մերձենում են
թղթախաղի սեղանին): Պարոնները ընդդէմ չեն լինիլ, կար-
ծում եմ, եթէ օրիորդը կամենում է նայել:

Ձայներ: Օ', օ', խնդրենք: (Աթոռներ են առաջարկում):

ԼԻԶԱ. Շնորհակալ եմ: (Դիտում է խաղը):

ՆԻՆԱ. (Մտնում է կարճ պաուզայից յետոյ, քաշում
Լիզայի թելից, բեմի առջեւ քերում): Ի՞նչ էիք խօսում Լիո-
նորայի հետ:

ԼԻԶԱ. Ամեն ինչի մասին:

ՆԻՆԱ. Գիտե՞ս, Լիոնորան չի կարողանում հաշտ աչքով
նայել, որ Հենրիկն ինձ սիրում է, ուստի եկել, պահանջում է
Հենրիկին թողնել, նրան մերժել:

ԼԻԶԱ. Թիւրիմաց ենթադրութիւններ ես անում. Լիոնո-
րան սիրում է բոլորովին այլ մարդու:

ՆԻՆԱ. Ո՞ւմ:

ԼԻԶԱ. Հարցրու իրան:

ՆԻՆԱ. Ամենէին չեմ հետաքրքրւում. միայն չեմ հասկա-
նու, ի՞նչ է ուրեմն նա կամենում:

ԼԻԶԱ. Ոչինչ վատ բան չի կամենում Լիոնորան. նա պն-
դում է միայն Հենրիկին թողնել, եթէ այժմ սիրում ես Դէոր-
գին: Ես եւս նոյն կարծիքի եմ: Ինչո՞ւ խաբել, երբ այլ եւս
Հենրիկը քեզ համար գին չունի:

ՆԻՆԱ. Ես չեմ խաբում: Ես Հենրիկին համակրում եմ,
սիրում:

ԼԻԶԱ. Իսկ ես շեշտում եմ, որ դու ոչ ոքի չես սիրում և չես սիրել. դրա փոխարեն Գէորգը համապատասխանում է քո հաշիւներին և դու այժմ հակուած ես նրան:

ՆԻՆԱ. Սակայն այդ չի նշանակում, թէ Հենրիկին թողնել պէտք է:

ԼԻԶԱ. Ես կարծում եմ դու պարտաւոր ես Հենրիկին տուած խօսքդ յետ վերցնել ու նրան ազատ թողնել. կամ թէ դադարել բացի Հենրիկից ուրիշներին ևս հետամտելուց:

ՆԻՆԱ. Դ՞ու ևս: Ի՞նչ է պատահել ձեզ:

ԼԻԶԱ. Ինչ՞ու ես զարմանում, Նինա: Միթէ՞ ինքդ չես կարողանում նկատել, ի՞նչ վատ դեր ես խաղում. Հենրիկին խօսք ես տուել, ապա այժմ, մի քանի օրից յետոյ միայն, հետամտում մի ուրիշին: Ինչէ՞ր չէիր պատմում Հենրիկի հետ անցրած այս մի քանի օրերի մասին. միթէ՞ ամեն յոյզեր չքացան այդքան շուտ: Ես չեմ ուզում կարծել, որ դու Հենրիկին սիրել ես, նոյնպէս և չեմ կամենում հաւատալ, որ Գէորգին սիրում ես կամ կը սիրես:

ՆԻՆԱ. Ի՞ դուր ես պնդում:

ԼԻԶԱ. Ձէ, Նինա. Մենք հօ կարո՞ղ ենք անկեղծ խօսել: Դու Գէորգին հակուել ես միայն նրա հարստութեան պատճառով, այլապէս Գէորգը չ՞ունի արտակարգ առաւելութիւններ, որի դիմաց կարողանար Հենրիկը նսւազուել, կամ մի շարքում մոռացութեան տրուել:

ՆԻՆԱ. Ճաշակի խնդիր է: Գէորգը իմ աչքում անչափ բարձր է կանգնած և երբ մշտմ նա դէպ ինձ այս աստիճան խոր համակրանք է տածում, ինչ՞ու պէտք է ես խոյս տամ:

ԼԻԶԱ. Նորից պարծենկոտութիւն, Նինա: Ես այդ չը սիրեցի քո մէջ: Ես կարող եմ ամեն փաստերով ցոյց տալ, որ ամբողջ ժամանակ դու ես նրան հակուած, նրան ձգտում, նրան զբաղեցնում, այն ինչ նա մնում է միայն սիրալիր կաւալէր:

ՆԻՆԱ. Կարծում ես:

ԼԻԶԱ. Երեւի նա այժմ փոքր ինչ թուլութիւն է տածում դէպի քեզ, սակայն ես կամենում եմ միայն շեշտել այն իրականութեան վրայ, որ առաջինը դու ես սկսում միշտ և որ դու տղամարդկանց խելքահան անելու շնորհք ունիս:

ՆԻՆԱ. Դու կամենում ես միմիայն ինձ վերաւորել:

ԼԻԶԱ. Քեզ վերաւորելու ամենակին տրամադրութիւն չ՞ունիմ:

Գէորգ ու ԼիմոնրԱ. (Մտնում են խօսակցելով):

ՆԻՆԱ. Թողնէ՛ք, լաւ: (Մտնողներին) Դուք երեւի պարո՞ւմ էիք:

ԳէՈՐԳ. Դժբախտաբար օրիորդ Լիոնորան յոգնած է:
ՆԻՆԱ. Լիոնորան քիչ է պարոււմ. սակաւապահանջ մարդ
է և բաւականանում է շատ շուտ:

ԼԻԶԱ. Սակաւապահանջ լինելը առիթ է տալիս շատ
թիւրիմացութիւններից ու աւելորդ անախորժութիւններից
խուսափել:

ԳէՈՐԳ. Օրիորդը կարող է պարծենալ, այդ գովելի բնա-
ւորութիւն ունի:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Շնորհակալ եմ. սակայն խնդրում եմ, դադա-
րէք իմ մասին խօսել:

ՆԻՆԱ. Բայց ինչո՞ւ սահմանափակուել, երբ կարելի է
աւելին ձեռք բերել:

ԳէՈՐԳ. Աւելորդութիւններից խուսափել և սահմանափա-
կուել միմիայն ամենամանրաթելտութեամբ, դրական ու պա-
տուաբեր քայլ է:

ՆԻՆԱ. Ես այդ չեմ ընդունում. պատուաբեր ապրելու հա-
մար կարևոր չէ խուսափել ընդարձակ կեանքից: Դրան վերա-
դիր ինձ կատարեալ կեղծիք է թւում, երբ պնդում են, որ քչով
բաւականանալը անձնական հաճոյք է պատճառում: Այդ շեշ-
տում են մարդիկ, որոնք ստիպուած են բաւականանալ
եղածով:

ԼԻԶԱ. Խիստ ես դատում, Նինա:

ՆԻՆԱ. Խօսքս Լիոնորայի մասին չէ, իհարկէ: Նա շատ
բան կարող է անել, եթէ ազատուի միայն մի քանի յիմար
իդէալներից:

ԼԻԶԱ. Ի՞նչ նպատակով: Միմիայն աւելորդութիւններով
ծանրաբեռնուելու համար:

ՆԻՆԱ. Կեանքի մէջ աւելի հաճոյքներ վաստակելու,
կեանքից աւելի օգտուելու նպատակով: Վերջապէս ինչո՞ւ
խուսափել:

(Հիւրերը սկսում են հաւաքուել:)

ԼԻՈՆՈՐԱ. Ես չեմ խուսափում. ճգնաւոր լինելու ամենին
ցանկութիւն չունեմ, սակայն և չեմ կամենում շրջապատուել
մի խումբ վառվռուն հայիացքներով, որոնք ոչ մի ազդեցութիւն
կամ նշանակութիւն չունին ինձ համար: Ինչո՞ւ է պէտք զարդ
դառնալ մի խմբի, որոնց շրջանում իմ ներքին աշխարհը չի
ձայնելու, և ոչ էլ ներդաշնակելու իմ արտաքին վարքին:

ՆԻՆԱ. Թէկուզ հենց ժամանակաւոր հաճոյքի համար:

ԼԻԶԱ. Ժամանակաւոր հաճոյք:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Աւելորդ եռանդ սպառել չեմ կամենում:

ԳէՈՐԳ. Հրաշալի է, գեղեցիկ արտայայտուած:

(Ծառան մատուցանում է խմիչք:)

ԳէՈՐԳ. Այս բաժակները ամենայարմար ժամանակ ստացանք, երբ կարող ենք նուիրել յանուն այն գիտակցութեան, որ այդպէս որոշ ու դրական է արտայայտուած ձեր մէջ, օրիորդ Լիոնորա:

ԼիՈՆՈՐԱ. Ճնշուած եմ առատ գովասանքների տակ:

ԼիՋԱ. Լիոնորա, քո կենացը՝ Ուրախ եմ, որ կրողական կրթութիւնը այդպէս ուժեղ է խօսում քո մէջ:

ԼիՈՆՈՐԱ. Իսկապէս այնպարմար դրութեան մէջ եմ գտնուում:

ԳէՈՐԳ. (Բաժակը խփելով Լիոնորայի ըստակին): Ուսէք և ցոյց տուէք, որ կինն էլ ընդունակ է Ալմա-մատերի բարձունքները մագլցելու: Հասարակութեան կրթական ղեկը ամենից առաջ կրթուած մայրերի ձեռքին է, մեզ այժմ ամենից շատ կրթուած կանայք են կարևոր:

ՆիՆԱ. Այս կողմը նայէք:

(Խօսողները շրջում, նայում են. թուղթ խաղացողները վառած բենեդիկտինի բաժակները բարձրացրել են եւ իւրար կպցնում:)

ՀենՐիԿ. (Բաժակը ձեռին մօտենում է Նինային): Ես կամենում եմ այս բաժակը ձեր առողջութեան նուիրել, օրիորդ Նինա: Թոյլ տուէք ձեր բաժակին կպչել: (Կամենում է բաժակին զարնել):

ՆիՆԱ. (Խուսափելով, Այդ հին սովորութիւնը ձեզ դեռ ոգևորում է:

ՀենՐիԿ. (Ինքն իրան) Ձեռն հասկանում: (Կամենում է հեռանալ, Գէորգը թելից քաշում է:)

ԳէՈՐԳ. Ընկեր, խմենք մեր ուսանող կանանց կենացը, որոնց ներկայացուցիչը մեր մէջ օրիորդ Լիոնորան է:

ՀենՐիԿ. Կոնջ մէջ կայ մի ամբողջ էստետիկա, իսկ երբ կինը միացնում է իր մէջ և բանականութիւն, նա այլ ևս կատարեալ է: Ձեր կենացը: (Բաժակները զարնում են. Նինան նոյնպէս զարնում է Գէորգի հետ):

ՁԱՅՆԵՐ. Կեցցէ կինը:

ՀենՐիԿ. Օրիորդ Նինան այժմ չի խուսափում բաժակներ զարնելու հին սովորութիւնից օգտուել:

ՆիՆԱ. Ահ: (Շրջում է:)

ԳէՈՐԳ. Թող, Հենրիկ: (մի կողմը): Ձգոյշ, օրիորդը աւելի քան ջղային է:

ՀենՐիԿ. Աւելի զսպել ինձ անկարող եմ: Դժգոհու-

Թեամբ քայլում է, քաժակը գետնին զարնում ու դուրս գնում:
Շարժում: Թողնում են թուղթ խաղալը: Հիւրերից մի քա-
նիսը դուրս են գնում, մի քանիսը խմբւում:)

ՆԻՆԱ. Յիմնր, անքաղաքավարի:

ԼԻԶԱ. Թող, հասարակութեան մէջ ես:

ՆԻՆԱ. Ո՛ր, անտանելի մարդիկ:

ԳԷՈՐԳ, Հանգստացէք, օրիորդ Նինա:

ՆԻՆԱ. Ինչպէս հանգստանալ. այս աստիճան կոպիտ վի-
րաւորանք: Օ՛ր, գլուխս... ես թոյլ եմ...

ԼԻԶԱ. Թող, Նինա:

ԼԻՈՆՈՐԱ. Զսպիր քեզ:

ՆԻՆԱ. Ես թոյլ եմ, ջուր տուէք, օգնեցէք, (ընկնում է
Գէորգի գիրկը: Շարժում:)

(ՎԱՐԱԳՈՅՐ):

Յ. ԲՈԶԻԱՆ

(Գլ շարունակութի)

ՄԱՏՆԵՐԻԱԼԻԶՄ ԵՒ ԻԴԵԱԼԻԶՄ ¹⁾

IV

Այժմ դառնանք մատերիալիստական փիլիսոփայութեան տեսական արժէքը գնահատելու, տեսնենք, հիմնաւոր է արդեօք այն հայեացքը, թէ ամենայն իրականութիւն մարմին է կամ նիւթ և նրա գործողութիւնը:— Այս տեսութիւնը թերեւ բաւարար լինի նիւթական աշխարհի հետազոտութեան նպատակներին համար, սակայն նա բաւարար չէ իրականութիւնն ամբողջովին բացատրելու: Փիլիսոփայական շրջաններում ներկայումս սոփոքական է մատերիալիզմի անբաւարարութիւնը նախ և առաջ իմացաբանական հիմունքներով բացատրել: Կանտը նկատում է մատերիալիզմի հիմնովին խորտակողը իւր իմացաբանական իդէալիզմով: Նա ընդունում է ժամանակը և տարածութիւնը իբրեւ ներքին, սուբյեկտիւ հայեցողութիւն. այս տեսութեամբ մարմինները, որ գտնւում են տարածութեան մէջ և իրանք տարածական են, ոչ թէ ինքն ըստ ինքեան գոյութիւն ունին, այլ երևոյթներ են: Սրանով նա ընդ միշտ անհնարին դարձրեց փիլիսոփայաբար մտածողների համար մատերիալիզմը իբրեւ զաւանութիւն, կամ դոգմատիքական մատերիալիզմը, որը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ մի պարզամիտ ոէալիզմ, որ երևոյթները բացարձակ իրերի տեղ է ընդունում: Մատերիալիզմի պատմաբանը՝ Լանգէն ասում է, որ Կանտի քննադատութիւնից յետոյ մատերիալիստական տեսութիւնն իսկապէս անախրոնիզմ է, նրա գոյութիւնը և տիրապետութիւնը թիւրիմացութիւն: Նոյն կերպով է վերաբերւում Շոպենհաուէր Կանտի կրիտիքական փիլիսոփայութեանը, որ երևան բերեց այն մեծ ճշմարտութիւնը, թէ չկայ արտաքին աշխարհ առանց ներքին աշխարհի, օբյեկտ առանց սուբյեկտի, մինչդեռ մատերիալիզմը անհիմն կերպով փորձում է սուբյեկտը օբյեկտից բացատրել, նրանից առաջ եկած համարել: Թողնելով սակայն իմացաբանական

հիմունքների քննութիւնը, որ հայ ընթերցողների մեծամասնութեան համար հազիւ թէ հետաքրքրական լինի և հասկանալի, նկատենք միայն, որ մարդկային իմացութեան քննութիւնը և նրա մասին եղած խորհրդածութիւնները մատերիալիստական փիլիսոփայութեանը վճռական հարուած են տալիս: Իմացութեան վերլուծութիւնը ցոյց է տալիս, որ մարմինները ոչ միայն բացարձակ իրականը չեն, այլ առհասարակ բացարձակ իրականութիւն չունին. նրանք միմիայն յարաբերական գոյութիւն ունին, այսինքն երևոյթներ են մեր ներքին աշխարհի՝ սուբյեկտի համար: Մի մարմին սպիտակ կամ սև է, փափուկ կամ կոշտ, ձև և ծաւալ ունի, տեղ է բռնում և դիմադրութիւն է ցոյց տալիս մի ուրիշ մարմնի նոյն տեղը բռնելու, այս բոլոր յատկութիւնները ոչ թէ ինքն ըստ ինքեան, արտաքին աշխարհում գոյութիւն ունին, այլ մեր զգայութիւնների շնորհիւ, մեր մտքի մէջ, չլինէին մեր զգայութիւնները և մեր պատկերացումը, վերոյիշեալ երևոյթները դոյութիւն չէին ունենալ, իսկ եթէ այդ յատկութիւնները վերցնենք, մենք ոչ մի կերպով մարմնի մասին գաղափար կազմել չենք կարող. ինչ է մարմինն ինքն ըստ ինքեան, անկախ այդ յատկութիւններից, մենք չգիտենք, ուրեմն և մեզ համար գոյութիւն չունի: Շոպենհաուէր մի անգամ պարզ ներկայացնում է այդ հայեացքը սուբյեկտի և նիւթի մէջ տեղի ունեցող մի խօսակցութեան ձևով, այս կերպ: Նիւթն ասում է, «ես եմ, որ կամ, և ինձնից դուրս ոչինչ չկայ. աշխարհը իմ անցաւոր ձևն է. դու այս ձևի մի մասի արդիւնքն ես միայն և միանգամայն պատահական, մի քանի վայրկեան ես, և դու չկաս, իսկ ես մնում եմ հազարամեակից հազարամեակ»: Սրա վրայ սուբյեկտն ասում է. «Անվերջ ժամանակը, որ դու կարծում ես թէ կտես, ինչպէս և անսահման տարածութիւնը, որ դու բռնում ես, գոյութիւն ունին լոկ իմ պատկերացման մէջ, որի մէջ ես և դու և նրանով միայն գոյութիւն ունիս»:

Սակայն նպատակայարմար չէ մատերիալիստական աշխարհահայեացքի հերքումը միմիայն իմացաբանական դատողութիւններին թողնելու: Այսպիսի խորհրդածութիւնները թերևս կարողանան զարմացնել, գուցէ և ցնցել, բայց նրանց չի յաջողուիլ յարատե հիմնաւոր համոզմունք առաջ բերել: Առաջին անգամ այդպիսի դատողութիւններ լսողը հեշտութեամբ կարող է այն զգացումն ունենալ, թէ իրան լեզուակոխ են անում: Ի հարկէ, կմտածէ նա, այդպէս ասել կարելի է, և թերևս դժուար, կամ անհնարին լինի հերքել, բայց և

այնպէս ճշմարիտ չէ այդ: Ծշմարիտ է և մնում է ճշմարիտ այն, որ աշխարհը ինձնից առաջ և իմ պատկերացումից առաջ կար, որ արեւը, լուսինը, աստղերը և մեր երկիրը գոյութիւն ունէին, երբ դեռ ոչ մի աչք չկար նրանց տեսնող: Հէնց որ հայեացքը ներքին, հայեցողութեան աշխարհից ուղղւում է գէպի արտաքին աշխարհը, ճշող զօրութեամբ վերականգնում է այն հաւատը, թէ այդ նիւթական մարմինների աշխարհն է հէնց իրականութիւնը, և նրա գոյութիւնը պատկերացնող սուրբիկտից կախում չունի: Այս այսպէս լինելով, ով որ ուզում է մատերիալիստական տեսութեան անբաւարարութեան մասին համոզում կազմել տալ, չպէտք է բաւականանայ միմիայն իմացաբանական խորհրդածութիւններով: Մատերիալիզմը ծագել է և պահպանւում է մետաֆիզիկայի, կամ բնութեան փիլիսոփայութեան հողի վրայ. ով որ ուզում է նրա դէմ մաքառել, պէտք է կանգնի նոյն հողի վրայ:

Մատերիալիզմի ամբողջ խնդիրն ամփոփւում է այս նախադասութեան մէջ. ոչ միայն ֆիզիքական աշխարհի, այլ նաև գիտակցութեան երեւոյթները նիւթի գործողութիւններ են. նրանք նհարգային համակարգութեան բնախօսական գործողութիւններ են: Հիմնաւոր է արդեօք այս: Ոորպէսին բնախօսները շարունակ մերժել են այս կարծիքը, ասելով, որ անհնարին է գիտակցութեան երեւոյթները նիւթի շարժողութեամբ բացատրել: Այս մերժողների մէջ նշանաւորն է Դիւ-Բուա Ռայմոն: Իր բազմածանօթ աշխատութեան մէջ, որ կոչւում է *ընդգիտութեան սահմանները* ¹⁾ նա այն կարծիքն է յայտնում, թէ ֆիզիքական երեւոյթներն առանց բացատրութեան բնագիտօրէն պէտք է բացատրել, և այստեղ ոչ մի սահման չկայ, որտեղ բացատրելի երեւոյթները վերջանան և սկսուին անբացատրելի երեւոյթներ: Ֆիզիքական շատ երեւոյթներ, որ ցարդ բացատրուած չեն, ինքն ըստ ինքեան անբացատրելի չեն. այսպէս, օրգանական կեանքի սկզբնական կազմութիւնների ծաղումը դեռ բացատրուած չէ, բայց ժամանակի ընթացքում կարող է բացատրուել և պէտք է բացատրուի ընկալան գիտութիւնների միջոցով. սկզբունքով ոչինչ չի կարող դրան արգելք լինել: Սակայն հէնց որ սկսւում է գիտակցութեան առաջին տարրը՝ ամենանախնական զգայութիւնը, երեւան է գալիս մի նոր ըան, որ հիմնովին տարբեր է ֆիզիքական և օրգանական երեւոյթներից և միանգամայն չի ենթար-

¹⁾ Ueber die grenzen der Naturkenntnis.

կուլմ ընագիտական քաջատրութեան: Գիտակցութեան երեւան գալու համար անհրաժեշտ են օրգանական, նիւթական պայմանները, բայց նա քաջատրելի է իւր նիւթական պայմաններէ: Ուղեղի կազմութեան և գործողութիւնների ճիշտ ծանօթութիւնը, — ամենամեծ բանը, որ կարող ենք պահանջել բնագիտութիւնից, մեզ ուրիշ ոչինչ չի ցոյց տալիս, բայց եթէ նիւթ, շարժողութեան մէջ դրուած: Սակայն նիւթական մասնիկների ոչ մի հնարաւոր շարժողութեամբ կամ դասաւորութեամբ չի կարելի կամուրջ ձգել դէպի գիտակցութեան աշխարհը, չի կարելի քաջատրել գիտակցութեան երեւոյթները՝ զգայութիւն, պատկերացում, զգացում և կամք: Դիւրեւ-Ռայմոն վերջացնում է իր բացատրութիւններն այսպիսի խօսքերով. «Մարմնական աշխարհի գաղտնիքների վերաբերմամբ բնախոյզը վաղուց սովորել է առնական քաջութեամբ հրաժարուել և ասել *ignoramus* (չգիտենք), բայց ի նկատի առնելով գիտութեան անցկացած յաղթական ընթացքը, նրա մէջ լուկեայն այն գիտակցութիւնը կայ, որ այն, ինչ որ այժմ նա չգիտէ, գոնէ նպաստաւոր պայմաններում կարող էր իմանալ և մի ժամանակ թերեւ կ'իմանայ: Սակայն ինչ վերաբերում է այն առեղծուածին, թէ ինչ է նիւթ և ոյժ, և ինչպէս նրանք մտածել կարող են. նա պէտք է քաջութիւն ունենայ մի անգամ ընդմիշտ այն ճշմարիտ, բայց դժուարին խոստովանութիւնն անելու, թէ *ignorabimus*, — չենք կարող իմանալ»:

Դիւ-Ռուա-Ռայմոնի վերոյիշեալ աշխատութիւնը լոյս տեսաւ 1872 ին. նրանից քիչ առաջ, 1868 ին Անգլիացի բնագէտ Տինդալ (Tyndall) բնախոյզների ժողովում կարդացել էր մի դասախօսութիւն, որի մէջ նոյնանման մտքեր էր յայտնել: Նրա ամենաարտայայտիչ խօսքերն են. «Ուղեղի նիւթական գործողութիւնից դէպի համապատասխան գիտակցութեան երեւոյթը որեւէ անցում անհնարին է մտածել: Ընդունելով հանդերձ, որ գիտակցութեան երեւոյթի հետ միաժամանակ ուղեղի մէջ կատարւում է մասնիկային շարժողութիւն, այնու ամենայնիւ մենք հնարաւորութիւն չունինք մտածողութեան որեւէ պրոցեսով մէկից միւսին անցնելու: Ուղեղի մասնիկների գործողութիւնը և մտածողութեան երեւոյթը կատարւում են միասին. սակայն մենք չգիտենք ինչու: Եթէ մեր զգայաբանքներն այնքան զարգացած և լուսաւոր լինէին, որ մենք ուղեղի մասնիկներն իսկ կարողանայինք տեսնել և զգալ, ընդունակ լինէինք նրանց շարժումներին, նրանց համախմբումներին և ելքաւորական արտացոլումներին, — եթէ ի հարկէ կան, — հետեւելու,

և եթէ մենք ամենաճիշտ կերպով ծանօթ լինէինք դրանց համապատասխան, դրանց հետ միաժամանակ երևան եկող մտածողութիւններին և զգացումներին, այնու ամենայնիւ, մենք աւելի քան երբ և իցէ հեռու կլինէինք այն առեղծուածի լուծումից, թէ ինչպէս են այս ֆիզիքական իրողութիւնները գիտակցութեան իրողութիւնների հետ կապուած» (Tyndall, Fragmente aus den Naturwissenschaften):

Արդարև, գիտակցութեան երևոյթների ծագումը շարժողութեան երևոյթների ծագումից բացատրել երբէք չի յաջողուի: Եթէ յիրաւի աշխարհում սկզբից ի վեր ոչինչ չկայ, բայց եթէ ատոմներ և շարժողութիւն, ապա ըստ ինքեան թերևս հնարաւոր է նրանցից ամբողջ նիւթական աշխարհը, իր բոլոր տիեզերական և օրգանական ձևափոխութիւններով և շարժողութիւններով, առանց մնացորդի բացատրել: Մի բան սակայն հնարաւոր չի լինիլ և անհասկանալի կըմնայ, թէ ինչպէս ատոմների այս համախմբումը, որքան ուզում է նրանք նուրբ լինին և նրանց դասաւորութիւնն ու շարժումները բաղադրեալ,— երբ և իցէ պէտք է այն աստիճանին հասնէր, որ ինքն իր վրայ անդրադառնար, իւր մասին և իրանից դուրս եղած աշխարհի մասին մտածէր: Նոյն իսկ ամենակատարեալ մտքի համար, որ խորաթափանց սրամտութեամբ ատոմների բոլոր հանգամանքները դիտում է, պէտք է սա պարզապէս մի անսպասելի երևոյթ լինէր: Շատ տեղին է ասուած, թէ եթէ մատերիալիզմը իրաւունք ունենար, այն ժամանակ ամեն բան աշխարհի մէջ բացատրելի կըլինէր, միայն նա ինքը, տիիգերքի մատերիալիստական տեսութիւնն անբացատրելի կըմնար: Ատոմները կարող են ամեն բան առաջ բերել. բայց փիլիսոփայութիւն անել և իրանք իրանց մասին գաղափար կազմել,— թէ նրանք այդ ևս կարող են, կը մնայ ընդ միշտ, նոյն իսկ այդ տեսութեան ամենաճարտար կողմնակիցների համար, անըմբռնելի: Պակաս զարմանալի երևոյթ չէ նաև, որ ատոմների անթիւ դասաւորութիւնների մէջ, որոնք բնութեան ընթացքի մեքենական օրէնքներով անսկիզբն ժամանակներից սկսած ծագում և անցնում են, մի անգամ էլ ատոմների մի խումբ է հանդէս գալիս, իրը շահադրդողութիւն է ցոյց տալիս իւր պահպանութեան համար, ցանկանում է իւր վիճակը շարունակել և մի ներքին դժկամակութիւն ունի դէպի իւր լուծումն ու քայքայումը: Նրա համար, ով որ փորձում է բացատրել, թէ աշխարհը ատոմներից է կազմուած, որոնց էութիւնը որոշում է նրանով, որ միմիայն ծաւալ և շարժողու-

թիւն ունին,—այդպիսի մէկի համար ապրելու ձգտումը, կամ-
քը նոյնպիսի մի անօրինակ երևոյթ է բնութեան ընթացքի
մէջ, ինչպէս գիտակցութիւնը և մտածողութիւնը:—

Դիւ-Բուա-Ռայմոն կատարելապէս համաձայն է, ասում է
մատերիալիստը, որ գիտակցական երևոյթը նիւթական պայ-
մաններից կախումն ունի. նա իրան, շատ բարձր է զգում
դոգմաններից և հին փիլիսոփայութիւնից, որոնք հաւատում
էին մի առանձին հոգեկան գոյացութեան (substanz). նա ևս
տեսնում է, որ հազարաւոր դէպքերում նիւթական պայման-
ներն են առաջ բերում հոգեկան կեանքը: Իւր աննախապաշար
հայեացքով նա ոչ մի հիմք չի գտնում կասկածելու, որ յիշաւի
զգայական տպաւորութիւններն են հաղորդում ուղեղին և
առաջ են բերում հոգեկան երևոյթ: Նա ստիպուած է ընդունել
այն տեսութիւնը, թէ հոգին աստիճանաբար զարգացել է իբրև
արդիւնք որոշ նիւթական համախմբումների. համաձայն է, որ
հոգեկան գործունէութիւնը ծնունդ է ուղեղի նիւթական պայ-
մանների: Սխալ և անհիմն է համարում նա միայն այն, որ
բնագիտական հայեացքի տէր մարդիկ այնպէս են պատկերա-
ցնում, թէ հոգեկան գործունէութիւնը առաջ է գալիս ուղեղի
կազմութիւնից այնպէս, ինչպէս զանազան արտաթորումներ
գեղձերի կազմութիւնից: Ուրեմն նա չի հերքում այն իրողու-
թիւնը, որ հոգեկան գործունէութիւնը պայմանաւորուած է
նիւթի գործողութիւններով, միայն նրանց առնչութիւնը
համարում է անըմբռնելի. նիւթի շարժողութիւնները գիտակ-
ցական երևոյթներ առաջ են բերում, միայն ինչպէսը մնում է
անբացատրելի:

Այսպէս ամփոփելով Դիւ-Բուա-Ռայմոնի բացատրութիւն-
ները, մատերիալիստ փիլիսոփան կարող էր առարկել. գուցէ
այդ այդպէս է, թէ ինչպէս ատոմները մտածում են և զգում,
այդ մենք չգիտենք և թերևս երբեք չենք իմանալ. բայց միթէ
այստեղ մի արտասովոր բան կայ՝ միթէ բնագիտական բացա-
տրութիւնը նրանումն է, որ որևէ երևոյթի մէջ կարողանայ
ցոյց տալ, թէ ինչպէս պատճառը հետևանք է առաջ բերում:
Ֆիզիկան բացատրում է ծանրութեան օրէնքի վերաբերեալ
բազմաթիւ երևոյթներ. քարի ընկնելը, գետի հոսելը, օդա-
պարկի բարձրանալը, մականթացութիւնն ու տեղատուութիւնը,
մոլորակների շարժումը: Նա ցոյց է տալիս, որ այս բոլոր
շարժումները ենթարկւում են ծանրութեան օրէնքին. բայց
ցոյց է տալիս արդեօք, թէ մարմիններն առհասարակ ինչպէս
են միմեանց ձգում, կամ թէ ինչու նրանք մղում ունեն դէպի

միմեանց շարժուելու, ամենեին ոչ Նոյպէս և քիմիան չի կարողանում բացատրել, թէ ինչու այս ինչ տարրերն այս ինչ յարաբերութեամբ միմեանց հետ միանում են, կամ ինչու ներանք առհասարակ միանում են: Նոյնն է վերջապէս մեքենականութեան մէջ. թէ ինչպէս մի մարմին միւսին ընդհարուելու իր շարժումը նրան է հաղորդում, մեքենագիտութիւնն այդ չի բացատրում, այլ միայն իրողութիւնը վերածում է մի բանաձևի: Այսպիսով ուրեմն, մի երևոյթ բացատրել բնական գիտութիւնների մէջ նշանակում է գտնել մի բանաձև, որի օգնութեամբ կարելի լինի երևոյթի կապը ուրիշ երևոյթների հետ իմանալ, նախատեսել այդ երևոյթը, հաշուել, նոյնպէս և, նայելով պայմաններին, առաջ բերել: Այս կարծիքին է նաև Դիւ-Բուա-Ռայմոն. թէ ինչ է ոյժը, կամ թէ ինչպէս է սկսւում շարժողութիւնը սկզբնապէս, ինչպէս և նիւթի էութիւնը, նրա համար անդրազգայական խնդիրներ են:

Ուրեմն, այսպէս է եզրափակում մատերիալիստ փիլիսոփան, ուրիշ բան չպէտք է պահանջել երբ խնդիրը վերաբերում է գիտակցութեան երևոյթների բացատրութեանը: Բնագիտութեան տեսակէտից նրանք բացատրուած են, եթէ յաջողուի բնաձևեր կազմել, որոնց հիման վրայ նրանց առաջ գալը իբրև հետևանք ուրիշ երևոյթների, այն է ուղեղի բնախօսական երևոյթների, կարելի լինի նախատեսել: Եթէ մենք իմանայինք, թէ ուղեղի բջիջների և հաղորդիչ թելերի այսինչ փոփոխութիւններին հետևում է իւրաքանչիւր անգամ այսինչ պատկերացումը կամ այդ տեսակ և այսպիսի սաստկութեամբ մի զգացում, այն ժամանակ իմացած կըլինէինք այն ամենը, ինչ որ իբրև գիտնական հետազոտողներ պէտք է իմանայինք: Թէ ինչպէս է յաջողում բնախօսական երևոյթին զգայողութիւն առաջ բերել, այդ մենք չգիտենք, և դրա համար ոչ ոք չի կարող մեզ մեղադրել, քանի որ մենք նոյնպէս չգիտենք, թէ ինչպէս է մի շարժում ուրիշ շարժում առաջ բերում: Սակայն սկզբունքով ոչ մի արգելք չկայ, որ ուղեղի բնախօսութեանը ևս մի ժամանակ կըյաջողուի այսպիսի բանաձևեր ունենալ: Արդեօք յիշուի այդ կէտին կըհասնենք, արդեօք ուղեղի բնախօսութիւնը երբ և իցէ կարող կըլինի մասնիկների այն շարժումները բացատրել, որոնց իբրև հետևանք առաջ է գալիս այսինչ զգացողութիւնը կամ մտածողութիւնը, սա մի խնդիր է, որի մասին այժմ ոչինչ չենք կարող ասել. եթէ միայն ընդունենք, որ այս հնարաւոր է, դրանով ընդունած կըլինենք նաև, որ հնարաւոր է գիտակցութեան երևոյթը:

Ֆիզիքական պատճառներից բացատրել, այն մտքով որ բացատրութիւն բառը բնական գիտութիւնների մէջ ընդհանրապէս գործ է դրուում:

Մատերիալիստը իրաւամբ կարող է այս առարկութիւններն անել, եթէ համաձայնէր, որ ֆիզիքական և հոգեկան երևոյթների մէջ պատճառական յարաբերութիւն կայ. այսինքն, եթէ ընդունենք, որ ֆիզիքական երևոյթներն են հոգեկանների պատճառը և ընդհակառակը: Սակայն մենք կարող ենք մի քայլ առաջ գնալ և ասել, որ ֆիզիքական եւ հոգեկան երևոյթների մէջ տեղի չունի որ եւ է պատճառական յարաբերութիւն. գիտակցութեան երևոյթները ոչ հետեւանք են եւ ոչ պատճառ ֆիզիքական երևոյթների: Դիւ-Բուա-Ռայմոն արտայայտել է այն միտքը, թէ անհնարին է մտածողութիւնը համարել ֆիզիքական պատճառների արդիւնք: Շարժումը կարող է միմիայն շարժում առաջ բերել կամ դառնալ դադարած էներգիա, մեքենական պատճառը առաջ է բերում մեքենական արդիւնք: Հոգեկան երևոյթները, որ կատարւում են ֆիզիքականների հետ միաժամանակ կամ զուգընթաց, մեր հասկացողութեան համար այսպիսով բաւարար հիմք չեն գտնոււմ. նրանք դուրս են պատճառականութեան օրէնքից, այսինքն դուրս են մեքենական պատճառական շարքից:

Այս ցոյց տալու համար նախ պէտք է ճշտել որոշել մատերիալիստական տեսութեան էութիւնը: Գրուածքների մէջ պատահում են զանազան բանաձևեր, որ կարելի է վերածել երկու հիմնական բանաձևի. ¹⁾ գիտակցութեան երևոյթները հետեւանք կամ ներգործութիւն են ֆիզիքական երևոյթների, ²⁾ գիտակցութեան երևոյթները ինքն ըստ ինքեան կամ օբյեկտիւ նայելով ուրիշ ոչինչ են, քայց եթէ ֆիզիքական երևոյթներ ուղեղի մէջ: Այս երկու բանաձևերը խառն պատահում են մատերիալիստական գրուածքների մէջ: Այսպէս, Բիւլաները բացատրում է մի անգամ հոգեկան երևոյթները իբրև արդիւնք, ներգործութիւն ուղեղի գործունէութեան. թէ ինչպէս են նրանք նիւթական համախմբումներից առաջ դալիս, կարող է դարձեալ խնդիր լինել, բաւական է իմանալ, որ «նիւթական շարժումները զգայարանների միջոցով ազդում են հոգու վրայ և նրա մէջ շարժումներ են առաջ բերում, և սրանք իրանց հերթին նորից նեարդերի և մկանների մէջ նիւթական շարժումներ են առաջ բերում:

Սրա հետ միասին գտնոււմ է երկրորդ բանաձևը. «մտածողութիւնը կարող է նկատուել եւ պէտք է նկատուի

տիեզերքի մէջ կատարուող բնական շարժողութիւնների մի առանձին տեսակը, որը ուղեղի կեդրոնական մասնիկների նիւթին նոյնքան յատուկ է, ինչքան կծկուելը մկանների նիւթին, կամ լոյսի տատանումը տիեզերական եթերին»։ Այս հասկացքը, ըստ Բիւխների, ոչ միայն տրամաբանական անհրաժեշտութիւն է, այլ և փորձնականապէս ապացուցուած, յատկապէս այն փորձերով, որոնք ցոյց են տալիս, որ հոգեկան գործողութիւնները կամ մտածողութեան շարժումներն իրանց ընթացքը կատարելու համար ժամանակի պէտք ունին։ «Սրանից հետեւում է այն անհրաժեշտ եզրակացութիւնը, թէ հոգեկան կամ մտածողութեան գործողութիւնը կատարուում է մի տարածական, դիմադրութիւն ցոյց տուող և բաղադրիչ նիւթի մէջ, և որ այդ պատճառով այդ գործողութիւնն ուրիշ բան չէ, բայց եթէ շարժողութեան մի տեսակը»։ Վերոյիշեալ բացատրութիւններից պարզ չի որոշուում գիտակցական կամ հոգեկան երևոյթների էութիւնը և նրանց իսկական առնչութիւնը նիւթի գործողութեան հետ։ Բիւխներ իւր Kraft und Stoff զբոյրի մէջ հետեւալ երեք որոշումները միմեանց հետ շփոթում է.

1) մտածողութիւնը շարժողութիւն է, 2) մտածողութիւնը շարժողութեան հետեւանք է, 3) մտածողութիւնը սերտ կապուած է շարժողութեան հետ, և մտածողութիւն ու տարածականութիւն կարող են միմյոյն էութեան երկու կողմերը նկատուել, և այդ էութիւնը իւր իսկական բնութեամբ մեզ անձանօթ է մնում։

Եթէ մատերիալիզմը վճռականապէս պաշտպանէ այն բանաձևը, թէ հոգեկան երևոյթն ինքն ըստ ինքեան ուրիշ բան չէ, բայց եթէ ֆիզիքական պրոցեսս, այդ դէպքում նա միանգամայն անհերքելի է։ Այն միտքը, թէ մտածողութիւնն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ շարժողութիւն ուղեղի մէջ, զգացումներն ուրիշ ոչինչ են, եթէ ոչ բնախօսական երևոյթներ, միանգամայն չի կարելի հերքել, ի հարկէ, ոչ այն պատճառով, որ ճշմարիտ է, այլ այն պատճառով, որ բացարձակապէս անմիտ է։ Եւ անմիտ ճշմարտութեան նման այն առաւելութիւնն ունի, որ չի կարող հերքուել։ Մտածողութիւնն էապէս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ շարժողութիւն. սա այնպիսի մի կարծիք է, որի դէմ չի կարելի վիճել. կարելի է միայն ասել, միտք ասելով հասկանում ենք միտք, և ոչ շարժում. այսպէս ևս բարկութիւն և երկիւղ ասելով հասկանում ենք բարկութիւն և երկիւղ, և ոչ թէ արեան անօթների նեղացում կամ լայնացում։ Այս վերջին երևոյթները միշտ տեղի են ունենում, երբ առաջինները տեղի

են ունենում, սակայն նրանք չեն մտքերը կամ զգացումները: Ինչպիսի բացատրութիւններ ուզում են տան, շարժումը շարժում է, և նրա մէջ մտքի նշոյլն անգամ չկայ: Մենք գիտակցում ենք մեր մտքերն ու զգացումները. նհարդերի և երակների շարժողութիւնը մենք չենք գիտակցում. այդ գիտէ միայն բնախօսը, սակայն նա այդ մասին մի ուղիղ բան չգիտէ: Երբ բնախօսութիւնը յիշեալ մարմնական երեւոյթների մասին աւելի ճիշտ բան կըսովորեցնէ, բնախօսը, երևի, այլ ևս չի խօսիլ մտքերի և զգացումների մասին, այլ միայն այն մասին, ինչ որ նրանք իսկապէս և օրեկտիւ նկատած են, այսինքն՝ շարժումների մասին: Եթէ պատահի, որ նա սիրահարուի, այլ ևս իր սէրը չի յայտնիլ, այլ իր սրտի սիրածի հետ կըխօսի իր նեարդերի և երակների այս կամ այն մասի բնախօսական պրոցեսի մասին, կարծելով թէ դրանով ամեն ինչ ասաց և իր ներքին, հոգեկան վիճակը ներկայացրել: Բայց չէ՞ որ սա ակներև անմտութիւն է: Ուրեմն, որպէս զի առհասարակ վիճաբանութիւն հնարաւոր լինի, մատերիալիստը պէտք է մի կողմ թողնի այն բանաձևը, թէ միտքը շարժողութիւն է, և պէտք է ընդունէ, որ միտքը շարժողութիւն չէ, այլ միտքի եթէ փորձը ցոյց է տալիս, որ նա կանոնաւոր և մշտական առնչութիւն ունի նիւթի շարժողութեան հետ, ապա ուրեմն գիտութեան խնդիրն է այս առնչութեան բնութիւնը որոշել:

Այսպիսով ուրեմն, ֆիզիքական և հոգեկան երեւոյթների նոյնացումը անհնարին է, մնում է հնարաւոր այդ երեւոյթների առնչութեանց երկու տեսակ. կամ պատճառական առնչութիւն կամ ժամանակական ընթացակցութեան առնչութիւն. այսինքն, կամ ֆիզիքական երեւոյթները առաջ են բերում հոգեկան երեւոյթներ և ընդհակառակը, կամ այդ երկու տեսակ երեւոյթները կատարում են միաժամանակ, միմեանց հետ զուգընթաց, բայց միմեանցից անկախ: Սրանք են այն երկու տեսութիւնները, որ փիլիսոփայական մտածողութիւնը մարմնի և հոգու առնչութեան մասին հանդէս է բերել տասնեօթերորդ դարից սկսած, իբրև միակ հնարաւոր տեսութիւնները փոխադարձ ազդեցութեան տեսութիւնը և ընթացակցութեան կամ զուգընթացութեան տեսութիւնը: Այս երկու հայեացքները շարունակ միմեանց հետ մրցում են, և մենք ընտրութիւն կարող ենք անել երկու հայեացքների մէջ:

Նախ օրինակներով պարզենք այս երկու տարբեր տեսութիւնները: Մէկը գնում է փողոցով. յանկարծ նրա առունը տալով կանչում են. նա շուռ է գալիս և ուղղւում է դէպի կանչողը:

Բնախօսն այս երևոյթը կը բացատրէր զուտ մեքենականութեամբ. Զայնի ալիքները ներգործեցին լսողութեան գործարանի վրայ, առաջ բերին որոշ գրգռում լսողութեան նեարդերի մէջ, այդ գրգռումը հաղորդուեց կենդրոնական գործարանին, այստեղ առաջ եկան ֆիզիքական երևոյթներ, որոնք գրգռեցին շարժիչ նեարդերը, և դրա հետեանքն եղաւ շուռ գալը և մարմնի շարժուելը ձայնի ուղղութեամբ: Այս բոլոր երևոյթները կազմեցին ֆիզիքական գործողութիւնների անընդմիջուող շարժ: Սրան ընթացակից կատարուեց մի ուրիշ պրոցեսս, որից բնախօսը իբրեւ բնախօս ոչինչ չի տեսնում և կարիք չունի տեսնելու, բայց որը նա գիտէ իբրեւ գիտակցող և իւր զգացողութիւնները գիտող մարդ: Լսողութեան զգացութիւնները առաջ բերին պատկերացումներ և զգացումներ. կանչուողը լսեց իր անունը, շուռ եկաւ, կոչի սկզբնապատճառը և նպատակը իմանալու, նա տեսաւ մի հին ծանօթ և գնաց նրան բարեկու: Այս երևոյթները կատարուում են, դարձեալ առանց ընդմիջուելու, ֆիզիքական երևոյթներին զուգընթաց: Ոչ ֆիզիքական գործողութիւնների շարքն է ընդհատուում հոգեկան գործողութիւններով և ոչ հակառակը, ֆիզիքական գործողութիւնն առաջ է բերում յաջորդ ֆիզիքական գործողութիւնը և հոգեկանը՝ յաջորդ հոգեկան գործողութիւնը: Եթէ նեարդային շարժումն է զգացողութիւն առաջ բերում, ապա ուրեմն նա իբրեւ շարժում պէտք է չբանայ: A գնդակի շարժումը առաջ է բերում B գնդակի շարժումը. նշանակում է, առաջին շարժումն անհետանում է, նրա փոխանակ սկսում է երկրորդ գնդակի շարժումը: Շարժումը առաջ է բերում ջերմութիւն. նշանակում է շարժումը անհետանում է, նրա փոխանակ առաջ է գալիս որոշ չափով տաքութիւն: Նոյնը պէտք է տեղի ունենար վերոյիշեալ դէպքում. եթէ շարժումն է առաջ բերում զգացողութիւն և պատկերացում, ապա ուրեմն նա իբրեւ շարժում պէտք է դադարէր. բայց քանի որ ֆիզիքական շարժումը անընդհատ շարունակուում է, իսկ պատկերացումներն ու զգացողութիւնները կատարուում են նրա հետ միաժամանակ, ուրեմն նրանք ֆիզիքականի հետեանք չեն, նրանից չեն առաջ գալիս: Բնագէտը, իբրեւ բնագէտ, գործ ունի ֆիզիքական երևոյթների հետ և կարող է միանգամայն անուշադիր թողնել ընթացակից գիտակցութեան երևոյթները:

Արդ, այս երկու հնարաւոր տեսութիւններից մըն է համապատասխանում իրականութեանը:—

Քանի որ հարցն իրողութիւններին է վերաբերում, ուստի

այս մասին փորձի միջոցով միայն կարելի է վճիռ կայացնել: Զուտ փիլիսոփայական դատողութիւններով Պաուլսէն համարում է փոխադարձ ազդեցութեան տեսութիւնն էլ հնարաւոր: Պատճառի և հետեանքի կանոնաւոր յաջորդականութիւն տեղի ունի ֆիզիքական և հոգեկան երևոյթների մէջ: Բնական աշխարհի երևոյթների մէջ ևս մենք կարող ենք իմանալ միմիայն պատճառի և հետեանքի յաջորդականութիւնը: Կարելի է մտածել, որ որոշ դէպքերում շարժողութիւնն իբրեւ հետեանք առաջ է բերում մի այնպիսի երևոյթ, որ զգայական դիտողութեանը մատչելի չէ և այդ պատճառով դուրս է մնում ֆիզիքական աշխարհի մէջ առաջ եկող պատճառական շարքից: Այսպէս հնարաւոր է մտածել, քանի որ հակասութիւն չէ, ուրեմն և տրամաբանական մտածողութեամբ չի կարելի հերքել: Մնում է փորձը. արդեօք սա վճիռ տալիս է յօգուտ այս կամ այն տեսութեան. արդեօք հիմնաւոր դիտողութիւններ կամ փորձեր եղե՞ն են, որոնց հիման վրայ մի տեսութիւնը մերժուի, միւսը, իբրեւ միակ հնարաւոր, ընդունուի: Պաուլսէն չի կարծում, թէ գտնուի մէկը, որ խնդիրն հիմնաւորապէս ուսումնասիրելուց յետոյ այս հարցին զրական պատասխան տայ:

Դիտողութիւնն ու փորձը անգոր են այս անմատչելի և օրգանական կեանքի ամենաբաղադրեալ երևոյթների առաջ: Բնագիտական աշխարհում էլ կան ընդունուած ճշմարտութիւններ, որոնք հաստատուած չեն դիտողութեամբ և փորձով: Էներգիայի պահպանութեան օրէնքը հիմնուած չէ փորձի վրայ. փորձով չեն իմացել, թէ տիեզերքի մէջ զանազան ժամանակներում էներգիայն ինչ քանակութիւն կայ. այդ տեսութիւնը մի աքսիոմա է, մի սկզբունք, որ միտքը, ի հարկէ իրողութիւնների վրայ հիմնուած, հետազօտութիւններին իբրեւ հիմք է ծառայեցնում: Մեզ հետաքրքրող խնդրի վերաբերմամբ մանաւանդ հիմնաւոր էմպիրիքական հաստատութիւններ տեղի չեն ունեցել և, հաւանօքէն, երբէք, տեղի չեն ունենալ: Սակայն բնագէտը իր գիտութեանը հաւատարիմ մնալով, չի կարող ընդունել նիւթի և հոգու երևոյթների փոխադարձ ազդեցութեան տեսութիւնը: Քանի որ ֆիզիքական պրոցեսսը առանց ընդմիջուելու շարունակուում է յաջորդաբար, ուստի նա չի կարող ընդունել, թէ շարժումը մի ուրիշ տեսակ շարժում կամ դադարած էներգիա չդառնայ, այլ մի ուրիշ բան, որ ֆիզիքապէս առհասարակ գոյութիւն չունի: Այս ընդունելով, նա ընդունած կըլինի, թէ էներգիան, նիւթի շարժողութիւնը բացարձակ (առանց պատճառի) ծագում է առնում և կորչում:

Շարժողութեան փոխանցումը մտածողութեան, ֆիզիքական էներգիային՝ զուտ գիտակցական երևոյթի բնագիտական մտածողութեան համար նոյն է, ինչ որ էներգիայի ոչնչացում: Նոյնպէս և շարժողութեան ծագումը հոգեկան մի բանից, գիցուը ցանկացածի պատկերացումից, ֆիզիքայի համար նոյն է, ինչ որ էներգիայի ծագումը ոչնչից: Ըստ այսմ բնագէտը չի կարող ընդունել փոխադարձ ազդեցութեան տեսութիւնը և առաւելութիւն պէտք է տայ զուգընթացական տեսութեանը: Ընդունելով այն իրողութիւնը, որ ֆիզիքական երևոյթներին ընթացակից կատարում են հոգեկան երևոյթներ, նա իւր ուսումնասիրութեան առարկայ է դարձնում առաջին երևոյթների յաջորդական շարքը, իսկ միւսների հետ, որոնք նրա ուսումնասիրութեան միջոցներին չեն ենթարկւում, նա գործ չունի:—

Եթէ այս դիւեմման առաջարկուի մատերիալիստ փիլիսոփային, այսինքն ընդունել երկուսից մէկը. կամ փոխադարձ ազդեցութեան և կամ զուգընթացութեան տեսութիւնը, նա ևս կանցնի վերջինիս կողմը: Եթէ գիտակցութեան երևոյթները իբրև շարժողութեան երևոյթների հետեանք չեն բացատրւում, իրողութիւն է, որ նրանց հետ կանոնաւոր կերպով կապուած են: Այս տեսութեամբ կը պահուի նաև ֆիզիքական էներգիայի պահպանութեան օրէնքը, որ նրա համար ևս սուրբ է: Զգացումները և պատկերացումները ուղեղի գործողութիւններին ընթացակից ընդունելով, առնչութիւնը նոյնը կ'մնայ. հոգեկան երևոյթները եթէ ոչ հետեանք կամ արդիւնք, գոնէ անդրադարձում են ֆիզիքական երևոյթների: Ուղեղի գործողութիւնը նիւթի գործողութիւն է, իսկ զգացողութիւն, պատկերացում և զգացում նրա սուբյեկտիւ անդրադարձումը: Այս միտքը գտնում ենք Բիւխնիերի գրքում. «մտածողութիւնը և տարածականութիւնը միեւնոյն էութեան երկու կողմերն են» (Եր. 300.): «Հոգի և բնութիւն վերջ ի վերջոյ նոյնն են. տրամաբանական օրէնքները և մեքենականութեան օրէնքները միեւնոյն օրէնքներն են. բնութեան բանականութիւնը մտքի բանականութիւնն է» (Եր. 127): Այսպիսով բոլոր կարծիքները միանում են զուգընթացական տեսութեան վրայ:

Պաուլսէն ընդունում է զուգընթացական տեսութիւնը իմացաբանական վերապահութեամբ. այսինքն, ֆիզիքական և հոգեկան աշխարհները միեւնոյն չափով իրական չեն. բացարձակ իրական է հոգեկան աշխարհը, իսկ մարմնական աշխարհը յարաբերական չափով իրական է. նա սոսկ երևոյթ է:

Այժմ մի ակնարկ ձգենք զուգընթացական տեսութեան
ԼՈՒՍՄԵՍ

վրայ փիլիսոփայութեան պատմութեան ընթացքում, տեսնենք նա ինչ տեղ է բռնել պատմութեան մէջ և ինչպէս է զարգացել: Նախընթացից արդէն տեսանք, որ այդ տեսութիւնն ամենից առաջ որոշ կերպով արտայայտել է Սպինոզան. իրականութիւնը մի ամբողջական գոյացութիւն է, որին կարող ենք անուանել բնութիւն կամ Աստուած. մարմնական և հոգեկան աշխարհները նրա արտայայտութեան երկու կողմերն են, և մէկի մէջ կատարուած երևոյթներին զուգընթաց ևս համապատասխան են միւսի մէջ կատարուած երևոյթները: Լայբնից այս տեսութեանն իդէալական ուղղութիւն տուեց, գերազաս համարելով հոգեկան տարրը: Մարմինները աշխարհը նա համարում է սոսկ երևոյթ, մինչդեռ իսկական իրականութիւնը մի համակարգութիւն է հոգեկան բազմաթիւ գոյացութիւնների, որոնց նա անուանում է մոնադներ: Լայբնիցը մտցրեց փիլիսոփայութեան մէջ նաև անգիտակցական հոգեկան կեանքի գաղափարը, որով միայն հնարաւոր է լինում ըմբռնել, թէ հոգեկան երևոյթներ տեղի են ունենում ոչ միայն մարդու և կենդանիների, այլ և բուսական և նոյն իսկ անօրգանական աշխարհների մէջ, և հոգեկան ու մարմնական երևոյթների զուգնթացութիւն տեղի ունի ոչ միայն կենդանի էակների, այլ և համայն բնութեան մէջ: Կանտ իր բնագիտական աշխարհահայեացքով մնում է Լայբնիցի տեսութեան հողի վրայ, սակայն մարդկային իմացութեան քննադատական հետազոտութիւնը նրան մղում է իրականութեան հոգեկան կողմը ևս իբրև սոսկ երևոյթ ընդունելու, այնպէս որ ստացւում է մի տեսական երևութական զուգընթացութիւն: Այսպիսով կունենանք այս շարքը ըստ Սպինոզայի, երկու կողմերն էլ՝ թէ հոգեկան և թէ մարմնական՝ իրական են. ըստ Լայբնիցի հոգեկան կողմն է իրական, իսկ մարմնականը՝ երևութական, ըստ Կանտի երկու կողմերն էլ երևութական: Շոպենհաուէր տալիս է զուգընթացական տեսութեան մի ուրիշ ուղղութիւն. նա համարում է իրականութեան ներքին, հոգեկան կողմը կամք, կամ ուրիշ խօսքով հոգեկան կեանքը ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ կամք, իսկ մարմնական աշխարհը՝ նրա արտաքին արտայայտութիւնը կամ երևոյթը: Վերջին ժամանակներում Ֆեյխէրը, յենուելով Սպինոզայի տեսութեան վրայ, զարգացրեց իր ֆիզիկա-հոգեկան աշխարհահայեացքը, ընդունելով բնութեան մէջ թէ ֆիզիքական աշխարհը և թէ հոգեկան կեանքը հաւասար չափով իրական. նոյն շաւղով է գնում Վունդտ, միայն թէ նա իմացաբանական խորհրդածութիւններով գերակշռութիւն է

տալիս հոգեկան կողմին նրա հիմնական հայեացքը իդէալիստական է: Այս հանգամանքն առանձին ուշադրութեան արժանի է մանաւանդ այն պատճառով, որ Վունդտ առաջինը ամենալուրջ փորձերն արեց հոգեկան երևոյթները զուտ բնախօսականի վերածելու և հոգեբանութիւնը բնախօսութիւն դարձնելու: Ներկայ հոգեբաններից այս տեսութեան կողմնակից են Հեֆդինգ (Höfding, Psychologie in Umrissen) Իօլ (Lehrbuch der Psychologie) Էրբինգհաուզ (Grundzüge der Psychologie):

Զուգընթացական տեսութիւնն ամենից աւելի է համապատասխանում ինչպէս բնագիտական, այնպէս և փիլիսոփայական մտածողութեանը: Բնագիտական մտածողութեանը նրանով, որ հնարաւորութիւն է տալիս ֆիզիքական երևոյթները զուտ ֆիզիքական պատճառներից բացատրելու: Ամենայն ինչ, որ իրական է ֆիզիքական աշխարհի մէջ, ենթարկւում է ֆիզիքական պատճառական շարքին, նրա մի օղակն է. ամեն մի ֆիզիքական երևոյթ առաջ է բերում ֆիզիքական երևոյթ. այս շարքը չի ընդմիջւում հոգեկան երևոյթներով, այսինքն սրանք չեն կարող ֆիզիքական երևոյթների պատճառ կամ հետևանք լինել: Սա մի այնպիսի հայեացք է, որ բնագիտական մտածողութեան հիմքն է կազմում. մի այնպիսի դուալիզմ, որ ըմբռնում է աշխարհը երկու այլասեռ տարրերից, այն է մարմնից և հոգուց բաղկացած որոնք միմեանց վրայ ազդում են, բնագիտական մտածողութիւնն ընդ միշտ կը մերժէ: Նա չի կարող հաշտուել այն հայեացքի հետ, թէ գոյութիւն ունին էութիւններ կամ էակներ, որոնք ֆիզիքական աշխարհում ներգործութիւն են առաջ բերում, առանց իրանք ֆիզիքական լինելու:

Զուգընթացական տեսութիւնը համապատասխանում է նոյնպէս փիլիսոփայական մտածողութեան պահանջներին: Նա հիմնում է բնագանցական իդէալիզմը բնութեան փիլիսոփայութեան վրայ. իրողութիւն է, որ բացի ֆիզիքական աշխարհից, բնութեան մէջ կան հոգեկան երևոյթներ, որոնք ոչ մի կերպով ֆիզիքական երևոյթների չեն վերածւում. իրականութիւնը բաժանւում է նիւթականի և հոգեկանի. առաջինը մենք ճանաչում ենք մեր զգայարանների միջոցով, իսկ հոգեկանը՝ ինքնագիտակցութեամբ. մարմնական աշխարհն զգայութիւնների գումար է և այս տեսակէտից երևութական: Մեր գիտակցութիւնն ըմբռնում է զգայութիւնների գումարը իբրև մարմինների համակարգութիւն, սակայն ոչ բացարձակ իրական, այլ իբրև երևոյթ. բնագանցական խորհրդածութիւնը բացա-

տրում է, որ այդ երևոյթը արտայայտութիւն է ինքն ըստ ինքեան գոյութիւն ունեցող մի իրականութեան, որը մենք անմիջապէս ըմբռնում ենք միմիայն ինքնագիտակցութեան մէջ: Այսպիսով արտաքին աշխարհը, որ մենք ըմբռնում ենք զգայարաններով, և հոգեկան աշխարհը, որ ճանաչում ենք անմիջական գիտակցութեամբ, նոյն էութեան երկու կողմերը կամ արտայայտութիւններն են: Հոգեկան երևոյթները անմիջապէս ներկայանում են մեր՝ մարդկային գիտակցութեանը, սովորական միտքը արտաքին նշանների անալոգիայով եզրակացնում է, հոգեկան կեանք գոյութիւն ունի նաև կենդանիների մէջ. այդ հաստատում և համոզում է դառնում գիտական հետազոտութիւնների շնորհիւ, մետաֆիզիկ փիլիսոփան զուտ բնազանցական խորհրդածութիւններով աւելի առաջ է գնում և ընդունում է հոգեկան կեանք ամբողջ մարմնական աշխարհի, ամբողջ տիեզերքի մէջ, որտեղ բոլոր նիւթական կամ մարմնական երևոյթներին համապատասխանում են և նրանց զուգընթաց կատարւում են հոգեկան երևոյթներ, որոնք մեր գիտողութեանն ու փորձին չեն ենթարկւում:

Այս բոլոր խորհրդածութիւններից յետոյ բնականաբար մեր մէջ ծագում են զանազան հարցեր. ի՞նչպէս պէտք է ըմբռնել հոգեկան երևոյթը, որ տեղի է ունենում նաև անօրգանական բնութեան մէջ, արդե՞ծք գոյութիւն ունի հոգեկան գոյացութիւն կամ էակ, արդե՞ծք կալ մի համատարած հոգի, թէ բազմաթիւ մասնաւոր հոգիներ, ի՞նչ է նիւթական մարմինների էութիւնը, արդե՞ծք բնութիւնը կոյր ոյժերի և պատահականութեան արդիւնք է, թէ մի բանականութեան գործ և դէպի մի նպատակ ուղղուած, այս հարցերով զբաղւում է Պաուլսէն իր գրքում, և մենք կաշխատենք հայ ընթերցողին հետզհետէ նրա հայեացքները մատչելի դարձնել:

ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

ԼՈՒՐ, ՀԱՅ ԵՐԳԻՉ...

Լո՛ւր, հայ երգիչ, մեր սեւ՝ օրերում
ինչ ես վարդ երգում յիմար քնարով
Նայի՛ր սեւ սուգ է ծանրացած իշխում
Մեր աներ երկրում... իսկ դու անվրդով...

Դու վարդ ես երգում այն աներ երկրում
Որի վարդերը մտան սուգի տակ.
Քո դարդն ես երգում, վարդդ ես գովում
Մինչդեռ մեր կեանքը արին ըովանդակ...

Դու վարդն ես երգում հայոց դաշտերի
Բայց է՛ր չես երգում դու նոցա վշտեր
Դու է՛ր չես երգում մեր դառն կեանքի
Արինը, ներկած նրանց ծով-աչքեր...

Ա՛հ, լո՛ւր, երգիչ... գն՛ա, հեռացիր
Էլ մի՛ գրիր դու հայոց տառերով.
Մեր կեանքը ցաւ է մե՛ծ ծով վշտալիբ
Լուղորդ ենք ուզում վառուած մեր դարդով...

Լուղորդ ենք ուզում՝ ըոցոտ երգերով,
Որ ջերմ տատանի մեր վշտի ծովակ,
Որ նա խիստ ուժգին այրող կայծակով
Ցրէ՛ ամպերը, տանէ մեզ ծովափ...

Երգողն ենք ուզում նահատակ ազգի
Դառն ցաւերը, որ այրէ՛ երկինք...
Երգող ճիշերը չարչարող հայի
Շարժող քարերը, հարուածող սաստիկ...

Ցաւոտ օրերում ի՞նչ են հարկաւոր
Քո „նար ու դարդը“. լո՛ւր, դաւածա՛ն...
Թո՛ղ քո խղճալի փոքրոգի օրօր.
Երգ ենք պահանջում ցաւի դեղ-դարմա՛ն...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ԻՆՉՆ Է ՍՊԱՌՆՈՒՄ ԿՈՎԿԱՍԻՆ

«Փառք Աստուծոյ, հայ արիւնն ալ վոթեցաւ-
նւրոպ, արդեօք արեան պարզ յագեցաւ...
Գամառ-Քաթիպա

Գուցէ երկրագնդիս վրայ շատ քիչ գտնուի այնպիսի ան-
կիւն, որ այնքան յաճախ, այնքան առատօրէն ներկուած լինի
իւր բնիկ ժողովրդի արիւնով, որքան դժբաղդ հայի դժբաղտա-
գոյն հայրենիքը:

Պատմութեան մէջ բարբարոսի հոչակ վայելող խուժանա-
պետներից շատերը եկել անցել են Հայաստանի վրայով, հուր
ու սուր տարածելով այդ երկրի վրայ: Չի մնացել մի քար, մի
ծաղիկ, մի անկիւն, որ կարծրած չը լինի հայի արիւնով:

Սակայն լուսաւոր աշխարհի ժամանակակից սերունդը,
հաւատարիմ արիւնով միայն վերածնելու գաղափարին, հրով
ու սրով գոյութեան իրաւունք ձեռք բերելու անողորմ վարդա-
պետութեան, հայի ոչ հեռաւոր և ոչ մօտիկ պատմական
անցեալով չէր բաւականանում. նա էլ ծարաւի էր հայի ար-
եան. նա չէր հաւատում, թէ հայի երակներէ մէջ արիւն է մնա-
ցել, մի բան, առանց որի փրկութիւն չկայ և ուզում էր ան-
պատճառ իւր աչքով տեսնել, ապա թէ տալ նրա ձեռքը վերած-
նելու հասունութեան վկայագիրը:

Տեղի ունեցաւ Կարնոյ առաջին շարժումն ու կոտորածը
և մեր բանաստեղծը լաւ գիտնալով երոպական դիպլոմատիայի
արիւնաբոս բնագիւղը, շտապեց վերոյիշեալ տողերից կազմուած
դիսերտացիան ներկայացնել մեծ պետութեանց արեան հերոս-
ներին, որպէս ապացոյց նրա հասունութեան:

Բայց այդ կոտորածը անցեալ դարու հայ պատմութեան
յառաջաբանն էր միայն: Այնուհետեւ, կարճ անտրակտներով,
Թրքաց Հայաստանի բեմի վրայ հանդէս եկաւ բուն դրաման
իւր յուզիչ բովանդակութեամբ, հեղինակութեամբ Բերլինի

դաշնագիրն ստորագրող մեծ պետութիւնների և մասնակցութեամբ Սուլթան Համիդի:

Միայն թէ դրամայի գործողութիւնը գնալով հասաւ այնպիսի վայրենութեան, որ հանդիսատես Եւրոպան ինքը սարսափով փակեց աչքերը, երեսը դարձրեց ու պոռաց—այդ արդէն չափազանց է, դա մահամերձ բռնակալութեան վերջին գործողութիւնն է, ուր թափուած անմեղ արեան լճի մէջ պիտի խեղդուի ինքը՝ բռնակալութիւնը— Թիւրքիան:

Մահմեդական ժողովրդի բարբարոսական ինստինքտներին լաւ ծանօթ հեռատեսները գուշակեցին, որ դիւանագիտութեան հեղինակած արիւնոտ դրաման շատ մեծ է Թրքաց Հայտատանի բիմի համար, որ ոճրագործութեան թատերաբեմը պիտի ընդարձակուի, անցնի Մասիսի Հիւսիսային կողմը և տարածուի Սև և Կասպից ծովի ափերը, ուր նոյնքան խիտ է մահմեդական ազգաբնակչութիւնը...

Գուշակութիւնը կատարուեց: Դեռ տառ տարի չանցած այդ օրից, անհա Ռադուն առաջին եղաւ, որ նոյն մահմեդականների ձեռքով ներկուեց հայ արիւնով:

Տեղի ունեցաւ այն, որի մասին արդէն խօսուած էր խուլ անկիւններում, բայց որին շատ քիչերն էին սպասում:

Ըստ կազմուած դաւադրութեան, կարմիր մկրտութիւնը պիտի կատարուէր ուրիշի ձեռքով և ուրիշի գէնքով, սակայն ամենքի համար անսպասելի կերպով, այդ ուրիշի տեղ հանդէս եկաւ մահմեդական ամբոխը:

Այն դիմակը, որի ետեւ այնքան խնամքով թաքնուել էին Կովկասի մահմեդականները, պատուեց, երբ ամեն մի մահմեդականի ճակատին, առանց դասակարգի խտրութեան կարելի էր կարդալ խորհրդանշանը այն ընդարձակ դաւադրութեան, որ սարքուած էր Կովկասի դէմ:

Ռուսաստանի նաֆթային թագաւորութեան մայրաքաղաքում, նահանգապետի ու քաղաքագլխի ներկայութեամբ, ոստիկանութեան ու զօրքի աչքի առաջ, մահմեդական ամբոխի գէնքը, չորս օր ու գիշեր փողոցներն ու տները ներկեց հարիւրաւոր անմեղ հայերի արիւնով:

Պարսիկ համշարին, որ գլուխը կախ քեասիբութեան ետեւից էր, որ այնքան հաւատարիմ էր հային և որը օրական հացի գինը հագլել էր ձեռք բերում, յանկարծ ինչոր կախարդական մի մատի շարժմամբ նա վեր ելաւ հայի դէմ և կախարդական մի ուրիշ մատի շարժմամբ կատարելագործուած գէնքերով գինուած սկսեց հուր ու սուր տարածել շուրջը: Ոտորու-

Թիւն չը դրուեց ոչ սեռի, ոչ հասակի, ոչ դասակարգի մէջ: Մոլեգնութեամբ արբած, վայրենացած, նա ամենուրեք հայ էր որոնում սպանիլու համար:

Որոշ հոգով ներշնչուած, հիպնոզացած մահմեդականները համար չը կար ոչ արդար կամ մեղաւոր, ոչ ծեր կամ մանուկ, ոչ աղքատ կամ հարուստ: Եթէ հայ է—այդ բաւական է. նա պիտի մեռնի, որպէս զի՝ ի միջի այլոց, անարգել հաստատուի մահմեդական թագաւորութիւնը կովկասում:

Թոյլ, զէնք կրելու անընդունակ, կիներ էլ մորթում էր այնպէս, որպէս զէնք կրելու ընդունակ, բայց օրէնքով զինաթափ տղամարդը:

Նորածին երեխան էլ խողխողում, յոշոտում էր այնպէս, ինչպէս հասակաւորը:

Աղքատն էլ կողոպտում և իւր տան բոցերի մէջ ողջ-ողջ խորովում էր հարուստի նման...

Դժոխային տեսարան էր այդ, սանդարածետական հանդէս, որի հանդէպ նսեմանում են միջնադարեան բարբարոսութիւնները:

Չինգիզ-խաների, Լէսկ-թէմուրների և այլոց կատարած ոճրագործութիւնների կրկնութիւնն էր, միայն թէ քսաներորդ դարու քաղաքականութեամբ կատարելագործուած:

Այն ժամանակ վայրենի ամբոխի գլուխն անցած էր լինում գլխաւոր ոճրագործը, իսկ այժմ այդ ոճրագործը վայրենի ամբոխի ետե թաղնուած, մենք չենք տեսնում, այլ գուշակում ենք:

Այն ժամանակ ասիական խուժանապետներն էին լողում մարդկային արեան մէջ, նրանով յագեցնելով իրենց վայրենի հոգու ծարաւը, իսկ այժմ...

Ովքե՞ր էին քսաներորդ դարու խուժանապետները, որոնք միմեանցից այնքան տարբեր նպատակների համար զոհեցին հարիւրաւոր անմեղներ, որոնք մարդկային արեան մէջ լողանալու անզուսպ ցանկութիւնն ունեցան—այդ մասին լռենք, թող քարերն աղաղակեն:

Մարդուս արիւնը սառչում է երակների մէջ, ուղեղը կարկամում, մազերը փշաքաղում են:

Արդեօք կը գտնուի՞ մի մարդ, որ պատկերացնելով այդ դժոխային տեսարանը, ակամայ չը յիշի Ներոնի ժամանակները, Ներոնի յղացած անգթութիւնների ամենամահաբեր:

Պօլսի հայկական ջարդը, որին հանդիսատես լինելու դժբաղդութիւն եմ ունեցել, ոչինչ է Բագուի կոտորածի համեմատութեամբ:

Բայց միայն Բագուի, որ մոռացուելու վրայ է: Այժմ երբ գրում եմ սոյն տողերը, ամբողջ Արարատեան նահանգը նոյն դժոխային հանդէսն է ներկայացնում. գիւղացիք խուժել են գիւղացիների վրայ, քաղաքացիք քաղաքացիների վրայ, այլոււմ են քաղաքներ ու գիւղեր, տուն ու տեղ կողոպտուում են, անդ ու անդաստան տրորում, ոչնչանում և ամեն մի բոցի հետ մի անմեղ հոգի է թռչում դէպի երկինք, ամեն մի մոխրակոյտի տակ ծեր ու մանուկ թաղում, ամեն մի քար ու անկիւն մարդկային արիւնով ոռոգում, կարմրում:

Կարելի է միթէ Պօլսի կոտորածը համեմատել Կովկասի կոտորածի հետ:

Բանն ի հարկէ զոհերի թուի մէջ չէ, որովհետեւ եթէ Կովկասի հայերը ուզենային ոչխարի նման մորթուել, աւելի մեծ զոհ կը տային: Տարբերութիւնը նրա մէջ է որ Մեծ-Ոճրագործը իւր օրհասական կատաղութեան բոպէում իսկ կանանց ու երեխաներին խնայեց:

Ակամայ հարց է ծագում, ի՞նչ տարբերութիւն կայ Մասիսի այն և այս կողմի երկրները հայ արիւնով ներկող մահմեդական ամբոխների միջև:

— Ոչինչ... գիտակցութիւնը երկուսի մէջ էլ բացակայ է, իսկ ինստիւթը վայրենի, դադանային:

Շատ քիչ զանազանութեամբ, ամենուրէք ամբոխոն ամբոխ է. նա ներկայացուցիչն է մարդկային ցեղի նախապատմական անցեալի իւր բոլոր վայրենական բնազդներով: Որքան խոր է ամբոխի տգիտութիւնը, որքան անհաղորդ է նա մարդուն վերաշինող քաղաքակրթութիւնից, այնքան նա մօտիկ է վայրենութեան և այնքան բուռն նրա մէջ դադանային յատկութիւնները:

Բայց կան արտաքին հանգամանքներ, որոնք սանձահարում են ամբոխի վայրենի կրքերը, վայրենի հակումները, դարձնելով նրան ոչ միայն անվտանգ, այլև որպէս օգտակար տարր մարդկային դասակարգի մէջ: Դրանց մէջ առաջին տեղը բռնում են այն բաները, որոնք երկիւղ են ներշնչում ամբոխին: Երկիւղն ամբոխին զսպում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս շիկացած երկաթը վագրին ու առիւծին: Պատժական օրէնքի ծագման և նրա նշանակութեան մասին գաղափար չունենալով հանդերձ, ամբոխը վախենում է այդ օրէնքից, որպէս դադանները չը գիտնալով հանդերձ թէ ի՞նչ է շիկացած երկաթը, վախենում են նրանից, որովհետեւ նրա հպաւորութիւնը ֆիզիքական ցաւ է պատճառում:

Որքան անկաշառ է իշխանութիւնը, որքան խիստ ղէպի ամենայն տեսակ օրինազանցութիւնները, այնքան մեծ ու խոր է նրա թողած ազդեցութիւնը, նրա ներշնչած երկիւղը:

Պարսկաստանի մահմեդական ամբոխը, որի համար հայ տարրը ջնջելը մի քանի ժամուայ գործ է, շնորհիւ իրանի կառավարութեան բացառիկ ու խիստ օրէնքների, բռնոյն հայերը ոչ միայն կարողանում են աներկիւղ ապրել, այլ և վայելում են նոյն ամբոխի համակրանքը:

Ուրեմն որպէս թիւրքիայում, նոյնպէս և Ռուսաստանում, որոնք իւրացրել են ևրոպական կարգերը և ապրում են ևրոպական հովերով, ամբոխը հնարաւորութիւն չը պիտի ունենար իւր վայրերի բնազդներն ի յայտ բերելու, չը պիտի համարձակուէր իշխանութիւն և օրէնք կոչուած գառազիղի վանդակներից ելնելով, անպատիժ կերպով քաղաքներ ու գիւղեր ողողելու մարդկային արիւնով:

Բայ այդ տեղի ունեցաւ և շարունակուեւ է մինչև այսօր այն տարբերութեամբ միայն, որ մի տեղ խտրութիւն է դրոււմ սեռի ու հասակի մէջ, միւս տեղ՝ Կովկասում թաց ու չոր այրոււմ են միասին:

Մեր կարծիքով, այս տարբերութիւնը չը պէտք է որոնել Մասիսի այս ու այն կողմում ապրող և աւերող ամբոխի աշխարհայեացքի մէջ: Նա որ զուրկ է գիտակցութիւնից, զուրկ է և աշխարհայեացքից:

Բայց գիտակցութիւնից, ինքնուրոյնութիւնից զուրկ ամբոխը մի պատրաստի զէնք է ճարպիկ մարդկանց ձեռքում, որին կա բնի է ամեն կողմ դարձնել, ամեն բան կատարել տալ առանց մեծ ոխակի:

Պատմութիւնից գիտենք, որ ամբոխ կոչուած զէնքով ազգեր են կործանուել և ազգեր վերածնել, նայելով թէ ովքեր են եղել նրան առաջնորդողները և ինչ նպատակով:

Ուրեմն, եթէ թիւրքիայում ամբոխը կանանց ու երեխաներին խնայեց, եկեղեցիները չը պղծեց, խաչ ու աւետարանը չը գողացաւ, այնինչ Կովկասում նոյն ամբոխը այս բոլորը կատարեց ամենամեծ չափով—այդ նրանից էր, որ ամբոխի մէջ պատենաւորուող վայրերի բնազդ կոչուած զէնքի գործածողները այնտեղ և այստեղ առաջնորդուել են քաղաքական տարբեր նպատակներով, տարբեր աշխարհայեացքով:

Մենք գիտենք արդէն, թէ ի՞նչու իշխանութիւնից ու օրէնքից այնքան վախեցող մահմեդական ամբոխը, յանձին լազերի, չերքեզների, քիւրդերի, թիւրքերի և այլ խաժամուժնե-

րի, ամբողջ Թրքաց Հայաստանը, նոյն իսկ Թրքական մայրաքաղաքը ներկեց հայի արիւնով ու անպատիժ մնաց:

Սակայն ո՛վ քաջութիւն ունի ասելու, թէ ի՞նչ նպատակներով նոյն հայի արիւնով ներկուեցին Բագուի փողոցները, ինչո՞ւ Արարատեան երկրի քաղաքներով ու գիւղերով հայ արիւնը ջրի նման է հոսում, կողոպտւում հայի գոյքն ու ինչքը, տուն ու տնոյր կործանւում, արտն ու այգին ոտքի կոխանդառնում... Ինչու մահմեդական ամբոխը ազատ համարձակ պղծում քրիստոնէական եկեղեցին, սրբութիւնները թալանում ու ծաղրում, և քրիստոնեայ մի հզօր պետութեան մէջ, նրա ներկայացուցիչների ու պաշտօնեաների աչքի առջև բռնի մահմեդականացնում է քրիստոնեայ ժողովրդին...

Ո՞վ կարող է գուշակել, թէ ովքե՞ր զինեցին մահմեդական ամբոխին, զարթեցրին նրա մէջ քնած վայրենի կրքերը և յարուցին նրան յատկապէս հայի դէմ խնամքով կազմած որոշ ծրագրով... կամ թէ ովքեր էին այն հրէշները, որ մարդկային թշուառութեան, ընդհանուր լաց ու սուգի, ողևարքի ճիշ ու հառաչանքների գնով ուզեցին հասնել իրենց նպատակին...

Այն այս հարցերին պատասխանելու հնարաւորութիւն չունինք առ այժմ: Սակայն մեզնից հեռու, բարձրագոյն շրջաններում և պալատական պատերի մէջ կարծես ինչ-որ մի բան է դառնում, որի հետևանքն է այն սենատական քննութիւնը, որ նշանակուեցաւ Բագուի արիւնալից դէպքի քննութեան և լուսաբանութեան համար: Արդեօք կը քննուեն նաև Արարատեան նահանգի¹⁾ արիւնալից դէպքերը—գուցէ. այն ժամանակ կը պարզուի մի քանի մութ և խիստ կասկածելի զուգադիպութիւններ:

ա) Որ զուգադիպաբար Նախիջևանի հայերի կեանքն ու գոյքը մահմեդական խուժանի ձեռքը մատնուեց այն ժամանակ, երբ Նախիջևանի խանը Երևանի նահանգապետի օգնականի հետ միասին ամեն կերպ ապահովեցնելով հայերին, ստիպում էին, որ իջնեն փողոց, խանութները բանան, իրենց առևտուրը շարունակեն...

բ) Այն ժամանակ, երբ Նախիջևանի դրութիւնը դառնում է այնքան կրիտիքական, այնքան սպառնական, որ նահանգապետի օգնականի ներկայութիւնը անհրաժեշտ է դառնում,—այն այդ սպառնական օրում, զուգադիպաբար տեղային զօրքը ուղարկուած է լինում քաղաքից շատ հեռու զինափորձի...

գ) Խուժանը շրջապատում է մի հայ գիւղ, զօրք է դրկ-

¹⁾ Այժմ կարելի է ասել՝ ամբողջ Կովկասի ԽՍՀ.

ւում պաշարուածներին օգնելու և դեռ կռուի չը բռնուած կամ հաղիւ թէ կռուի բռնուելով խուժանի հետ, զուգադիպաբար փամփուշտները վերջանում են և զօրքը յետ է քաշոււմ, գիւղը խուժանի կատաղութեան մատնելով...

դ) Մի տեղ զօրքին յաջողոււմ է գիւղի վրայ յարձակուող մահմեդական խուժանին յետ մղելով, նրանցից էլ քառասուն հոգի գերի վերցնել. սակայն չը գիտես ինչ տարօրինակ զուգադիպութեամբ գերի բռնուածներից երեսուն և ինը հոգին զուրս են գալիս անմեղ գառնուկներ և ազատ են թողոււմ, մէկը միայն բանտարկոււմ է, այն էլ գուցէ մի ուրիշ զուգադիպութեան շնորհիւ մի քանի օրից ազատուելու պայմանով:

ե. Երեւանի նահանգի, մանաւանդ Նախիջևանի գաւառի յուզմունքն այնքան սաստկանում է, որ փոխարքան անհրաժեշտ է համարում մի անկաշառ զօրապետի հրամանատարութեամբ զօրք ուղարկել անկարգութիւնների վայրը և զուգադիպաբար զօրքի հրամանատարը զուրս է գալիս մահմեդական և այն էլ Նախիջևանի խանի փեսան...

Այն Բագուի և Արարատեան երկրի արիւնալից դէպքերի հետ կապուած են շատ անհասկանալի զուգադիպութիւններ, որոնց պարզուելով հոյակապ խարդաւանքներ պիտի երևան գային, որի համար իսկ երեւի նշանակուած է սենատական քննութիւնը: Ուրեմն թողնելով, որ քննիչները ճշմարտութեան մաս խաթը որոնեն տոպրակի մէջ, որպէս ասեղը ծովում, մենք շարունակենք առաջ գնալ:

Բագուի արիւնալի ընդհարումից անմիջապէս յետոյ, հեռագրական լուրեր երեացին, որոնք Հայ-մահմեդական ընդհարումները բացատրում էին այդ երկու ազգերի մէջ եղած դարաւոր ատելութեամբ, ուր իհարկէ առաջին տեղը տրոււմ էր կրօնական ատելութեան: Սօսք եղաւ նաև տնտեսական և այլ յարաբերութիւնների մասին... խորհրդաւորն այս դէպքում այն էր, որ հեռագրական գործակալութիւնը իւր տեղեկութիւնները քաղում էր «Каспий»-ի խմբագրատնից կամ աւելի ճիշտն ասած, նրանք թիւում էին նոյն այդ խմբագրատան մէջ: Այս բանը մի լաւ ապացոյց է, որ հեռագրական գործակալութեան թղթակցի թիկունքին թափնուած գործում էր Բագուի մահմեդական ինտելիգէնցիան և գուցէ ուրիշ հեղինակաւոր անձնաւորութիւններ էլ, որոնք ինչպէս երևում է, շատ կը ցանկային, որ կրօնական դարաւոր ատելութիւնը որպէս միակ պատճառ Բագուի արիւնհեղութեան, հալած իւղի տեղ ընդունուէր: Այդպիսով արիւնալից դէպքի իսկական յանցաւոր-

ները պատասխանատուութիւնից ազատուելով հանդերձ, ծածկուած էր նաև նրա կրկնակի նպատակները:

Սակայն անաչառ մամուլը շտապեց հերքել այդ կարծիքը՝ այնքան ծանրակշիռ փաստերով, որ մահմեդական ժողովրդին երկայացուցիչները, լուրերի ստույգի մէջ բռնուած, շտապեցին իրենք էլ պնդել, որ հայ և մահմեդական տարրերի մէջ գոյութիւն չի ունեցել ոչ մի տեսակ ատելութիւն:

Այդ հերքումը կատարուեց հրապարակօրէն, քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում, ահագին բազմութեան առաջ, ուր ներկայ էր և նահանգապետը և քաղաքագլուխը:

Բայց եթէ մահմեդականները լռէին նոյն իսկ, իրական փաստը ինքը պիտի հերքէր տենդենցիօզ լուրերը: Կովկասը նախ քան ռուսաց ձեռքն անցնելը, նրան տիրապետում էր պարսիկը: Եթէ գոյութիւն ունենար կրօնական ատելութիւն, չը գիտենք ի՞նչն էր արգելում մահմեդական խուժանին հենց այն ժամանակ իրենց ատելութեան յագուրդ տալու համար կոտորել հայերին: Սակայն այն ժամանակ էլ Բագուի դէպքի նման մի բան տեղի չի ունեցել, իսկ Կովկասը ռուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ հայ ու մահմեդական ապրել են բարի դրացիների նման, բաժանելով միմեանց մէջ կեանքի թէ քաղցրութիւն, թէ դառնութիւնը, թէ յաջողութիւն և թէ անյաջողութիւնը: Ինչ վերաբերում է տնտեսական հարցին, այդ երկու ազգերի ճակատագրերը շատ միանման են. երկուսն էլ գտնուում են միատեսակ ծանր պայմանների մէջ, կեանքի անբնական դրութիւնը քայքայում է երկուսին էլ, այսպէս որ մէկը միւսին նախանձեղութեամբ պատճառ չունի: Իհարկէ այդ երկու ազգերի մէջ կան բաղադր տանատներ, սակայն մահմեդական ամբոխը զէնք չէր առնիլ և հարիւրաւոր անմեղ հայերի չէր կոտորի ոչ էլ հայը նոյնը կանէր նորա համար, որ հայերի և թուրքերի մէջ մի քանի միլիօնատէրեր կան:

Հերքելով դարաւոր կամ նոյն իսկ նորարծարծ ատելութիւնը հայ և մահմեդական տարրերի միջև և ի նկատի առնելով այդ երկու ցեղերի բարի յարաբերութիւնները մինչև վերջին օրերը, ակնհերև է դառնում, որ կային մահմեդական ամբոխի վայրենի կրքերը զրգուողներ հայերի դէմ և թէ այդ կոյր զէնքով օգտուողները առաջնորդուել են քաղաքական որոշ նըպատակներով:

Այս հարցի մասին խօսած ժամանակ, շատերը մատնացոյց են լինում երկու հանգամանքի վրայ, նախ՝ տեղական իշխանութեան բռնած դիրքը հայերի նկատմամբ և հայակեր մա-

մուլի յարուցած ամբաստանութիւնները և երկրորդ՝ ժամանակի տրամադրութիւնը, այն վերանորոգչական հոսանքը, որ անցնում է լայնատարած Ռուսաստանի մի ծայրից միւսը:

Այս ենթադրութեան մէջ կայ որոշ չափի ճշմարտութիւն. առաջին անգամը չի, որ մութ տարրերը հանգամանքներից օգտուելով մեծամեծ աղէտներ են բերել ժողովրդի գլխին. քիչ չի պատահել, որ որոշ անձնաւորութիւններ, օգտուելով ամբոխի գազանային տրամադրութիւնից, առաջնորդել են նւրան հակառակ ուղղութեամբ...

Բաւական տարիներ են, որ Ռուսաստանում բերօկրատիւն անողոք կոիւ է մղում դէմօկրատական դաւանանքի դէմ և այդ կռուով այսօր բռնկուած է ամբողջ Ռուսաստանը: Մենք գիտենք, որ տեղական իշխանութիւնը, մանաւանդ Ռուսաստանի ծայրերում, խիստ անհաշտ դիրք է բռնել այն բոլոր հպատակ ազգերի ու ցեղերի վերաբերմամբ, որոնք տրամադրութիւն են ցոյց տալիս յարելու դեմօկրատ կուսակցութեան: Հայը, որ իւր ազգային և եկեղեցական կազմակերպութեամբ միշտ եղել է և է դէմօկրատ, չէր կարող իւր համակրութիւնը չը ցոյց տալ Ռուսաստանի վերանորոգչական շարժման նկատմամբ, մանաւանդ որ վերջին մի քանի տարում նա կրեց այնպիսի զրկանքներ ու հալածանքներ, որին երբէք արժանի չէր եղել նա:

Ճարպիկ մարդկանց համար սա արդեօք մի գեղեցիկ առիթ չէր, որ մահմեդական ամբոխին զինելով հայերի դէմ, նրանց մէջ նկատուող իբր թէ հակակառավարական շարժումը խեղդելու պատրուակի տակ, անարգել իրադրութիւն իրենց նպատակները, թէև դրանք ոչ մի առնչութիւն չունենային Ռուսաստանի քաղաքականութեան հետ: Ինչու չը պնդել, որ մահմեդական ամբոխին զեկավարողները, տեղական իշխանութեան տրամադրութիւնն ի չարն են գործ դնում յօգուտ մի այլ նպատակի:

Կամ ինչու աւելի պարզ չասենք, որ այդ նպատակը համիլամականութեան ծրագրի գործադրութիւնն է, այն է— անջատել Կովկասը յօգուտ թիւրքիայի...

Հերքելով հայերի և մահմեդականների մէջ գոյութիւն ունեցող ատելութիւնը, թէ Բագուում և թէ Երևանում, մահմեդականների ներկայացուցիչները շատ հետաքրքիր առարկութիւններ արին, բայց այնքան միամիտ ձևով, որ մամուլի ուշադրութիւնից վրիպեց: Այն ինչ ներկայ արիւնոտ դէպքերի բռն գաղտնիքը մենք գտնում ենք հենց այդ միամիտ առարկութիւնների մէջ:

Մեր ընթերցողները յիշում կը լինեն, որ Բագուի մահմեդական տուգները մի կողմից իրենց հաւատակիցներին գործած բարբարոսութիւնները արդարացնելու, միւս կողմից մահմեդականութեան բուն նպատակը թագցնելու համար, առաջ քաշեցին հայ յեղափոխական կոմիտէներին գոյութեան հարցը, իսկ Երևանում մատնացոյց արին Թրքահայ գաղթականներին...

Միամիտ պէտք է լինել չիմանալու համար, որ յեղափոխական կոմիտէները, եթէ գոյութիւն իսկ ունին, չէին կարող գործ ունենալ Կովկասի մահմեդականների հետ: Ի՞նչ կապ, ի՞նչ յարաբերութիւն այդ երկուսի, մանաւանդ յեղափոխութեան և մահմեդական ամբոխի միջև, որ կարողանար գրգռել և յարուցանել նրան հայերի դէմ...

Հարցէ՛ք Երևանի մահմեդականներին թէ ի՞նչ վատութիւն, ի՞նչ վնաս են կրել Թրքահայ գաղթականներից, որոնք օսմանեան բարբարոսութիւններից մազապուրծ, ապաստան են գտել Կովկասում, բայց որոնք գիշեր ու ցերեկ իրենց սիրուն վաթման են երազում, այդ վաթմանի քաղցր օգն ու ջուրը երգում, պապերի շիրիմները ողբում...

— Ոչ ի՞նչ:

Նայելով «Хасни»-ում հրատարակուած լուրերին, հայերը ապստամբուել են Ռուս իշխանութեան դէմ, նրանք ուզում են Կովկասը Ռուսաստանից անջատելով առանձին հայկական թագաւորութիւն ստեղծել և այս բանը գրուել է հաւատարիմ մահմեդական ամբոխին և գրգռուած մահմեդական ամբոխը դրա համար էլ կոտորում է անհաւատարիմ հայերին...

Մոլեռանդ և կրօնամոլ մահմեդական համշարու և չայչիխանաների լօթի-փօթիների մէջ այնքան լայն, անձնուրաց հաւատարմութիւն դէպի Ռուսաց գահը, որ տաճնեակ տարիների ընթացքում շարունակ խուզել է մահմեդական Թիւրքիայի պետութեան երկրները և յաղթական արձան կանգնեցրել Մայրաքաղաքի սրտի վրայ—Սան-Ստէֆանօում...

Հաւատում էք, ընթերցող:

Թե՛ դուք էլ արդէն գուշակում էք, որ այդ հաւատարմութիւնը մի ֆօկուս է, մի կից փոշի, մի քաղաքական խաղ, որով մահմեդական պարագլուխներն ուզում են կուրացնել ում հարկն է և անարգել յառաջ տանել համխալածութեան քաղական ծրագիրը:

«Քաղաքական խաղ» խօսքը կարող է մի քիչ անհամապատասխան, մինչև անգամ անբնական երևալ այն պատճառով, որ Կովկասի մահմեդականները թէ կուլտուրական և թէ տնտե-

սական տեսակէտից աւելի ազատ լինելով քան Պարսկաստանի և Տաճկաստանի մահմեդականները և համեմատաբար աւելի արտօնուած, քան Կովկասի միւս ցեղերը, առերևոյթս, գէթ մեր աչքում նրանք հանգամանքների հետ հաշտուած են երևում, որով նրանք Ռուս-Կովկասեան քաղաքականութիւնից դուրս ուրիշ քաղաքակրթութիւն ունենալ չեն կարող:

Այս կարծիքը, որ մենք կազմած ենք եղել Կովկասի մահմեդականների մասին, գլխովին սխալ է, որպէս սխալ է Կովկասի հայերի մասին կազմած կարծիքը, իբր թէ նրանք սեպարատիքական ձգտումներ ունին:

Պետերբուրգի կառավարութիւնը պէտք է որ շատ լաւ ճանաչէր թէ հային և թէ մահմեդականին և պէտք է գիտնար, որքան մեծ տարբերութիւն կայ այդ երկու ցեղերի աշխարհահայեացքների միջև, թէ որը զրանցից վտանգաւոր է քաղաքական տեսակէտից, որն օգտակար կուտուրական ասպարիզում:

Այս բանը գիտնալու համար իմաստուն լինելու պէտք չը կայ. բաւական է կողք կողքի դնել հայ և մահմեդական տարբերը. քննել և կշռադատել նրանցից իւրաքանչիւրին շրջապատող պայմանները, որոնք կարող են զարթեցնել կամ խեղտել սեպարատիքական գաղափարները:

Կեանքի մէջ լաւ պայմաններ ձեռք բերելու, գոյութեան կռոււմ պատուաւոր տեղ գրաւելու ձգտումը, տենչանքը չը պէտք է սեպարատիզմի հետ շփոթել: Ուրիշ բան է հալածանքները, ապօրինութիւնները. ինչքի և իրաւունքների յափշտակութիւնները վերացնելու ձգտել, թէկուզ կռուելով հալածիչների, հարստահարիչների և բռնակալների դէմ, ով և կուզեն լինեն նրան, ուրիշ բան է կռուել պետութիւնից անջատուելու համար:

Առաջինը կոխ է կուտուրական հողի վրայ, երկրորդը սեպարատիքական կոխ է:

Մի յետագարձ ակնարկ ձգենք կեանքի այն աստիճանների վրայ, որով անցել է հայը Ռուսաստանը Կովկասին գրաւելուց ի վեր և տեսնենք թէ կան առիթներ, որոնք դրդէին նրան ռուսական տիրապետութիւնից ազատուելու:

Աւելորդ է յիշել այն ստրկական և անարդ լուծի մասին, որ կրել է հայը մահմեդական տիրապետութեան շրջանում: Թրքաց Հայաստանի հայերի կրած տառապանքները բաւական են բնորոշելու Կովկասի հայերի կրած տառապանքները զանազան խանութիւնների օրերով: Բաւական է ասել, որ հայը պարս-

կական խաների անարգ լուծը թօթափելով, Ռուսաստանի ազատարար հովանու տակ միայն ազատ շունչ առաւ Այն դերը, որ նա կատարեց ստրկութեան լուծը թօթափելու գործում, Պետերբուրգի կառավարութիւնից անուշադիր չը մնաց: Թողնենք Արարատեան աշխարհի ինքնավարութեան վարդապոյն խոստովը, Եկատերինէ կայսրուհու կազմել տուած ծրագիրը և այն որոնք ինչ-ինչ պատճառով իրականութիւն չստացան, յիշենք միայն այն, որ Պետերբուրգի թագակիրներից սիրուած, նրանց հրովարտակներով քաջալերուած, հայը շուտով մոռացաւ ինքնավար Հայաստանի գաղափարը և անձնատուր եղաւ իւր տնտեսական ու կուլտուրական զարգացման գործին: Նրա կուլտուրական ընթացքի առաջն արգելքներ յարուցանող չը կար, չը կային նաև նրա աշխատանքը, գոյքը, յափշտակողներ: Եւ աստիճանաբար առևտուրն սկսեց զարգանալ, արհեստները ծաղկել, երկրագործութիւնը բեղմնաւորել: Սրանց հետ զուգընթաց, բացուեցին դպրոցներ, լոյս տեսան հայերէն թերթեր, հիմնուեցին մարդասիրական, բարեգործական, հրատարակչական և այլ ընկերութիւններ, միշտ Պետերբուրգի կառավարութեան հաճութեամբ ու քաջալերութեամբ:

Երբ մի ազգի ազատ իրաւունք է տրոււմ գոյութեան կուլի մէջ իւր ոյժերի ներած դերը զբաւելու, երբ կեանքի մրցութեան ասպարիզում նրա ձեռք ու ոտքը չեն շղթայում — նա դժգոհ լինելու իրաւունք չունի:

Եւ հայը երբեք դժգոհ չի եղել, ընդհակառակը յարգելով հպատակութեան բոլոր օրէնքները, նա զլուխը քարշ, հալալ աշխատանքով քրտնած միշտ ձգտել է դէպի տնտեսական, մշտաւոր ու բարոյական բարեկեցութիւնը: Եւ որպէս տոկոսիք կառավարութիւնից վայելած արտօնութիւնների, շնորհների ու խրախուսանքների, նա կառավարութեան տուել է նշանաւոր պետական մարդիկ, նշանաւոր զօրապետներ, պատերազմների դժուարին բոլորներում հասցրել է իւր նուաստ օգնութիւնը, ձգել է իւր ջնջին լուծման, որոնք արձանագրուած են պատմութեան անշնչիկ էջերում:

Բարձրագոյն կառավարութեան բարեհաճ տրամադրութիւնը միմիայն հայերով չէր սահմանափակոււմ: Նոր նուաճուած երկրի բոլոր բնակիչներն անխտիր վաւելում էին միևնոյն շնորհը: Տարբերութիւնը նրա մէջ էր, որ հայերը աւելի ընդունակ գտնուելով կուլտուրական ասպարիզում և աւելի աշխատաւէր ու եռանդուն միւս ասպարէզներում, աւելի մեծ չափով օգտուեց յիշեալ արտօնութիւններով, քան մնացած միւս ազգերը: Եւ

սրանով եթէ մի կողմից շարժեց այդ միւսներէ չար նախանձը, որ վերջը այնքան կորստաբեր հետեանքներ ունեցաւ, միւս կողմից աւելի կարեւորութիւն ստացաւ յաջա Պետերբուրգի կառավարութեան:

Այն ժամանակուայ Բարձրագոյն իշխանութեան քաղաքականութիւնը գոնէ կովկասի վերաբերմամբ կարելի է բնորոշել այսպէս.

«Ամէն ոք ազատ է ապրելու, քաղաքակրթութիւնը և մարդկային հասարակութեան մէջ գրաւելու այն տեղն ու դիրքը, որպիսի տեղ ու դիրք գրաւելու օժտուած է նա նախախնամութիւնից»:

Այս արդէն բաւական էր: Նոյն իսկ այժմ Ռուսաստանի բազմացեղ ու տարբեր կրօնի պատկանող հպատակները ուրիշ բան չեն պահանջում, բայց միայն խղճի ու խօսքի ազատութիւն, իրաւունք ապրելու, գործելու, յառաջդիմելու այն չափով, որ չափով մի անհատ կամ մի ազգ ընդունակ է. գոյութեան կռուի հրապարակում վերացումն ամեն տեսակ սահմանափակումների ու խտրութիւնների յօգուտ մի և ի վնաս միւս անհատի կամ ազգի...

Բայց յանկարծ Պետերբուրգի կառավարութեան և նրա հպատակ հայ ժողովրդի միջև սև կատու անցաւ: Փչեց քաղաքական խորշակը, Ռուսաստանի մթնոլորտում լոյս ընկան հայակեր բացիլներ: Սկսուեց հալածանք, բռնութիւն և ճնշում հայերի դէմ: Այն բոլորն ինչ որ արտօնուած էր Պետերբուրգի գահակալներից, նրանցից գովուած, քաջալերուած—ճանաչուեցին վնասակար: Եւ ժողովրդի անդուլ աշխատանքով և զոհաբերութիւններով գլուխ բերուած հաստատութիւնները մէկը միւսի ետևից կործանուեցան: Փակուեցին դպրոցները, որք թողնելով հաղարաւոր երկսեռ մանուկներ, բարեգործական, մարդասիրական և հրատարակչական ընկերութիւնները, համարեա լի է դադարեցին և մամուլը ենթարկուեց բացառական հալածանքների: Հայակեր բացիլները հանդիպելով լաւ պայմանների, սկսեցին ամենաանգութ կերպով կոծոտել հայի կենսունակութեան բոլոր տարրերը: Բանը այնտեղ հասաւ, որ հայակերները կառավարութեան առաջ հայերին ներկայացրին որպէս սեպարատիստներ, չը քաջուելով նոյն բանի մէջ էջմիածնին ու Կաթողիկոսին ևս ամբաստանելու:

«Պէտք է հայերին բռնի ուսացնել, պէտք է քանդել էջմիածինը, որ հանդիսանում է որպէս բոյն սեպարատիզմի»:

Ի հարկէ շատ ծիծաղելի էր, որ հզօր Ռուսաստանը իւր

միլիոնաւոր հրացաններով, սուլիսներով ու թնդանօթներով իւր փրկութիւնը, իւր ապահովութիւնը մի բուռն հայերի ոռոսացման մէջ էր որոնում: Սակայն ի նկատի պէտք է ունենալ, որ շատ անգամ ամբողջ կայսրութիւնը խաղալիք է դառնում մի քանի անհատների ձեռքում, որոնց ողորմելի գլուխը ծիծաղելի ծրագիր է յղանում:

Որպէս զի հայը աւելի սե երևար կառավարութեան աչքին, նրա կողքին արհեստական կերպով հանգէս բերուեցաւ Կովկասի մահմեդականութիւնը որպէս միակ հաւատարիմը ոռոսաց գահին, իւր բոլոր քնքոյշ զգացմունքներով դէպի Ռուսաստանը, իւր բարոյական, մտաւոր ու կուլտուրական խոշոր-խոշոր ընդունակութիւններով, որոնք իբր թէ մնում են խեղդուած շնորհիւ հայերի նուաճողական սիստեմի: Եւ մահմեդականութեան լաւագոյն մասը անտես առնուելով, նախկին սիբիրական աւազակները, միլիոնատէր համբալները և Պարիզի կամ Պետերբուրգի խոհանոցներում սնուած ինտելիգենաները արժանացան պատիւների, աստիճանների ու շքանշանների...

Սա դերերի արհեստական փոփոխումն էր, որով ուղեցին շանթահարել մէկի արժանապատուութիւնը, շոյել միւսինը: Այդպէս վարուողները առաջին անգամ լինելով ուղեցին մահմեդականութիւնը որպէս զենք գործածել հայերի դէմ: Նոյն փորձն արեցին և վրացիների վրայ, բայց որովհետեւ վրացիք քաղաքական յետին մտքեր չունէին և չէին կարող ունենալ, ինչպէս մահմեդականները, շուտով սթափուեցին: Այդ սթափումը բաւական եղաւ, որ նրանք միանգամից հասկանային իրենց շուրջը սարքուող դաւադրութիւնը:

Բայց մահմեդականները թէև անշուշտ հասկանում էին, թէ ինչ խաղ են ուզում խաղալ իրենց միջոցով, այնուամենայնիւ այդ այնքան ձեռնառու էր իրենց, որ յօժարակամ գործիք դարձան:

Սկսուեց զրպարտութիւնների շրջանը. դուրս եկաւ, որ հայերը փաստօրէն տիրապետել են Կովկասին, որ առևտրական ասպարիզում ստրկացրել են մահմեդականներին ու վրացիներին, որ յափշտակել են նրանց կալուածքները, մինչև անգամ վրացոց եկեղեցիները և ծանր տոկոսներով խեղդել ամբողջ ազգաբնակչութիւնը: Եւ յետոյ դուրս եկաւ որ հայ ազգը միլիարդներ է դիզել, ռազմամթերք պատրաստել ապագայ Հայաստանի բարոտնը մշակել և յարմար առիթի է սպասում, որ պարզի ապստամբութեան դրօշը... Վերցրէք «Нов. Врем.»-ն, «Моск. Вѣд.»-ն «Кавказъ»-ը և ուրիշ այս կարգի ոռոս թեր-

թերը և դուք այնտեղ այս մտքով հրատարակած բազմաթիւ թղթակցութիւններ և խմբագրական յօդուածներ կը տեսնէք: որոնց նպատակն ուրիշ բան չէր, բայց միայն Կովկասեան ազգութիւնների մէջ թշնամանք սերմանել և հայի որպէս միակ կուլտուրական տարրին վարկաբէկ անել:

Եւ չար ոգիները հասած իրենց նպատակին վտանգի ենթարկելով ոչ միայն հայի կեանքն ու գոյքը, այլև ամբողջ Կովկասը: Ոչ ոք չուզեց քննել հային շրջապատող պայմանները, որոնք բարձրաձայն բողոքում են նրա վրայ բարդուած բոլոր մեղադրանքների ու ամբաստանութիւնների դէմ:

Ընդհակառակը Ռուսաստանը Կովկասին տիրապետելուց և երկրի սահմանները ի վնաս մահմեդական պետութիւնների տատիճանաբար ընդարձակելուց յետոյ տեղի ունեցան այնպիսի ակնյայտնի դէպքեր, երբ արդարն ու մեղաւորը, օգտակարն ու վտանգաւորը, հաւատարիմն ու անհաւատարիմը չը տեսնուէր համար պէտք էր թէ աչքով և թէ մտքով կոյր լինել:

Աւելի պարզ խօսենք: Կովկասեան ցեղերի մէջ եթէ եղիլ է և կայ մէկը, որ սեպարատիքական միտումներ ունի, և ձգտել է ու ձգտում է Ռուսաստանից ազատուելու, այդ մէկը Կովկասի մահմեդականն է:

Վերն ասացի, որ հայ և թուրք տարրերի բազաքական աշխարհահայեացքների մէջ եղած տարբերութիւնը հասկանալու համար, բաւական է նրանց կողք կողքի դնել:

Նախ վերցնենք հային: Ի՞նչ է ներկայացնում նա, ինչ պայմանների մէջ է գտնուում:

Որքան քրքրում եմ երկրագնդիս վրայ ապրող ազգերի ցանկը, չեմ գտնում այնպիսի մէկը, որ լինէր հայի նման որը, անտէր, անպաշտպան և ամենից մերժուած, ամենքից լքուած: Ամբողջ մարդկային սեռի մէջ նա ապրել է ու ապրում է միայնակ. չունի ոչ ազգակից, ոչ արիւնակից և ոչ կրօնակից, որի վրայ դնէր իւր յոյսը, որին ապաւինէր: Նա որպէս հայ դարերից ի վեր ենթարկուել է ոչ միայն զրացիների, այլև հեռաւոր ազգերի ու ցեղերի հալածանքներին, իսկ որպէս քրիստոնեայ նա նոյնքան շատ է հալածուել քրիստոնեայ Հռովմից ու Բիւզանդիայից, որքան և ոչ քրիստոնեաներից: Բայց եթէ հարց լինի կրօնական ատելութեան մասին, կասենք որ այն խորին ատելութիւնը, որ նա տածել է դէպի նախկին քրիստոնեայ Յունաստանը, նոյն ատելութիւնը չի ունեցել դէպի ոչ քրիստոնեայ Պարսկաստանը: Եղել են դէպքեր, երբ կրիտիքական բռնությունները հայը իւր աղերսալից նայուածքը զարձրել է

դէպի քրիստոնեայ եւրոպան, հայցել է նրա օգնութիւնը, պաշտպանութիւնը. սակայն նրան այդ բանն անել տուողը ուրիշ բան չի եղել, եթէ ոչ այն մարդասիրական դիմակը, որը շատերի հետ միասին խաբել է և հային:

Մի ազգ, որ իւր թիկունքին կանգնած շատ ու քիչ հզօր պաշտպան չունի, խելագուրկ լինելու է նա, որպէս զի մտածի զէնք առնելու Ռուսաստանի դէմ, նրանից ազատուելու փորձեր անի, որի հանդէպ ինքն այնքան փոքր, այնքան տկար ու թոյլ է, որ կարելի չէ համեմատութիւն անգամ գտնել:

Այժմ վերցնենք Կովկասի մահմեդականին:

Դեռ չի անցել մի դար, երբ մահմեդականները տիրապետում էին Կովկասին: Անշուշտ ոչ մի մահմեդական դեռ չի մոռացել այն հարուածները, որ Ռուսաստանը վրայ ու վրայ հասցրեց մահմեդական պետութիւններին, կոտորելով նրանց գոռոզութիւնը և առաջնակարգ պետութիւնների շարքից հանելով վերջնակարգ պետութիւնների շարքը ձգելով: Կովկասի մահմեդականները այսօր էլ Ռուսաստանում ապրելով և ռուսաց հպատակելով հանդերձ, սրտով ու հոգով Պարսկաստանի և Տաճկաստանի հետ են, որոնք որպէս անկախ պետութիւններ, թե ու թիկունք են հանդիսանում նրանց:

Մի ազգ որ իւր թիկունքին ունի ազգով ու կրօնքով երկու հարազատ պետութիւններ, մի ազգ, որ շնորհիւ իւր մոլեռանդութեան քրիստոնեաների մէջ միշտ իրեն խորթ ու անհաշտ է զգացել և վերջապէս մի ազգ, որ հարազատ մօր զրկից խլուելով խորթ մօր իշխանութեան տակ անցնելու վիշտն ու վէրքը դեռ այնքան թարմ է—ահա այդ ազգն է միայն, որ յարմար առիթը ներկայացած պահուն, չի տատանուի զէնք առնելու իրեն շոյող, փայփայող խորթ մօր՝ Ռուսաստանի դէմ, նրանից ազատուելու համար:

Մեր այս կարծիքն ապացուցանող դէպքեր շատ են պատահել, որոնց մասին անշուշտ տեղեակ է Պետերբուրգի կառավարութիւնը: Վերցնենք միմիայն վերջին Ռուս-թրքական պատերազմի շրջանը և զանց առնելով լեռնցիների մէջ տեղի ունեցած խլրտումները, դաշտցիների վարժուէրը քննենք: Պատերազմը հրատարակուած լինելով յանուն քրիստոնեաների ազատութեան և մահմեդական թիւրքիայի դէմ, բնականաբար զրգոել էր Ռուսաստանի, մանաւանդ Պարսկաստանի և Տաճկաստանին սահմանակից մահմեդականներին: Նրանք անկարող էին հասկանալու, որ թրքական բարբարոսութիւնները դատապարտելի էին և նրանք վերջ ու առաջ պիտի պատժուէին:

Նրանք չը գիտէին, որ մի պետութեան ապահովութիւնը և բարեկեցութիւնը ժողովրդի մի մասի դէմ բարբարոսական հալածանք սկսելու մէջ չէ. վերջապէս չգիտէին, որ պատերազմի արիւնհեղութեան գործում յանցաւորը Պօլսի կառավարութիւնն էր և ոչ պատերազմող Ռուսաստանը կամ պատերազմի առիթ տուող քրիստոնեաները: «Ռուսաստանը պատերազմ է հրատարակել Թիւրքիայի դէմ, Թիւրքիան, ինչպէս միշտ, այս անգամ էլ պիտի ջարդուի յաղթահարուի և նսեմանայ, որի պատճառը քրիստոնեաներն են»—այս բաւական էր, որ գրգռէր Կովկասի մահմեդականներին դբացի հայերի դէմ: Այս գրգռող սաստկանում էր այնչափով, ինչ չափով որ հայերը նպաստում էին պատերազմի յաջողութեան: Այն հանգամանքը, որ Կովկասեան երեք զօրաբաժինների գլուխն անցած էին հայ գեներալներ, կատաղեցնում էր մահմեդականներին: Սակայն մի ինչ-որ հեղինակաւոր ոյժ զսպում էր խուժանի կատաղութիւնը:

Բայց ահա աննպաստ լուրեր են գալիս Ղարսից, ուր գտնւում է Ռուսաց գլխաւոր բանակը և որպէս լրումն չարիքի, Գիւրգերի զինեալ բանակը կտրելով Տէր-Ղուկասովի հաղորդակցութեան ճանապարհը, պաշարում է Բայազէտը և սպառնում Արարատեան նահանգին:

Մահմեդականները կարծես հաւատալով Թիւրքիոյ զէնքի յաջողութեան, սկսեցին տեղական քրիստոնեաներին ջնջելով թրքական բանակին միանալու բացարձակ պատրաստութիւններ տեսնել: Երեւանի հարուստ տներն ու խանութները և նահանգի հարուստ կալուածքները վաղօրօք բաժանուեցին տեղացի մահմեդականների մէջ: Մահմեդական նշանաւոր ընտանիքի անդամները, ինչպէս օրինակ Փանահ-խանը, Աբաս-Ղուլի-խանը և ուրիշները ըստ երևոյթին իրենց շատ չեղօք էին պահում, նրանց մասին ոչ խօսք, ոչ կասկած կար: Սակայն բանիմաց հայերից ոչ ոք չէր ուզում հաւատալ թէ նրանց չէզօրութիւնը անկեղծ է, որ նրանք իրենց կորցրած խանական իրաւունքներն ու անկախութիւնը վերստանալու ոսկի երազով չեն օրօրում:

Փակագծի մէջ ասեմ, որ Կովկասի մահմեդականութեան ես երբէք չէի մեղադրի, եթէ՝ առաջինը, Թիւրքիան լինէր մի բարեկարգ, քաղաքակիրթ պետութիւն և նրա ձեռքերը կարմրած չը լինէր հազարաւոր քրիստոնեաների անմեղ արիւնով և երկրորդ, եթէ նրանք հեռու լինէին դբացի քրիստոնեաներին կոտորելու մտքից: Ոչ մի մահմեդական չի կարող ասել, թէ պատերազմի ամբողջ ընթացքում հայերից մէկն ու մէկը

դրացի և ոչ դրացի մի հատ մահմեդականի վնաս է հասցրել: Գնենք ալ Տէր-Ղուկասովը Բայազէտը պաշարումից ազատելուց յետոյ էլ, ոչ մի Բայազէզցի մահմեդականի քիթ չարիւնեց, չը նայելով որ նոյն մահմեդականները չը մնացած բարբարոսութիւններ գործել էին Բայազէտի հայերի դէմ, կոտորել, հրդեհել, աւարի մատնել քաղաքը:

Երևանի նահանգի, մանաւանդ քաղաքի մահմեդականները հայերի դէմ այդքան սպառնալից դիրք բռնելուց յետոյ, ի՞նչ էին անում կամ ի՞նչ էին ատածում անել հայերը:

Պէտք է նկատել, որ Արարատեան նահանգը ուսաց ձեռքն անցնելուց յետոյ, հայերն անձնատուր լինելով տնտեսութեան և այլ պարապմունքների և զգալով իրենց բոլորովին ապահով, կամաց կամաց իրենց տներից վերացրին զէնքերը, որոնց ներկայութիւնը միմիայն մահմեդական տիրապետութեան բարբարոսական օրերն էին յիշեցնում: Մի խօսքով հայը զէնք չունէր կամ համարեա թէ անզէն էր: Բայց նա լաւ ծանօթ լինելով դրացի մահմեդականների բարբարոսական բնազդներին, յիշեալ սպառնական օրերում, ահամայ ինքնապաշտպանութեան հարցը ծագեց: Ոչ ոքից գաղտնի չէր, որ ամբողջ նահանգում չը կար բաւականաչափ զօրք մահմեդականներին, հարկաւոր դէպքում, զսպելու համար: Որպէս լրումն չարիքի լեռնցիների կամաւորների մի խումբ արզէն բանակ էր դրել քաղաքից քիչ հեռու, իսկ Ղարաբաղի միլիցիան, որոնց մէջ հայեր էլ կային, հենց նոր էր մտել քաղաք: Հայերը վճռեցին հետամուտ լինել և շուտով պարզուեց, որ մահմեդական միլիցիայի և քաղաքացիների մէջ ինչ-որ գաղտնի լանակցութիւն է տեղի ունենում: Այդ ժամանակ միայն ինքնապաշտպանութիւնը հայերի համար դարձաւ. կենսական խնդիր: Զինուեց ով ինչով կարող էր: Հին պապենական հրացանները կարգի բերուեցան, պատեհանների մէջ ժանգոտած թուր ու սուր սրբուեցին ու սրուեցին: Քաղաքի հայկական մասը թաղերի բաժանուելով ամեն մի թաղ յանձնուեց իւր միջից ընտրուած երիտասարդների պաշտպանութեան, որոնք հերթով, գիշեր ու ցերեկ սկսեցին հսկել քաղաքի վրայ: Տողերիս գրողը, ընկերակցութեամբ պ. Եփրեմ Մամիկոնեանի (այժմ Բագուում) և Շամիր Մելիք-Փաշայեանի (այժմ քննիչ) և շատ ուրիշների, մի քանի ցերեկ ու գիշեր դուրս է եկել քաղաքը պաշտպանելու:

Իրերի դրութիւնը այս վիճակի մէջ էր, երբ մի օր առաւօտեան վաղ քաղաքում լուր տարածուեց թէ Ղարսը պաշարող Ռուսական բանակը յետ է քաշուել Ալեքսանդրապօլ, իսկ Բա-

յազէտը պաշարող քիւրդերի բանակը վերցնելով նրա ամրոցը, անցել է սահմանը և արշաւում է Երեւանի վրայ... Միւսնոյն օրը կէս օրին Ղարաբաղի մահմեդական միլիցիան կռուի սիգնալը տուեց: Մի բոպէում խանութները փակուեցան և մահմեդական չայչիներէց, խանութներէց ու մզկիթներէց ղուրս թափուեցին բաւական քանակութեամբ գէնք և դազանակներ: Խուժանը միլիցիայի հետ միացած յարձակուեց շուկայի վրայ, բայց յետ մղուեց մի քանի կորուստ տալով: Բանը վերջացաւ մահմեդականների կատարեալ պարտութեամբ, տալով 20—25 սպանուածներ և կրկնակի վիրաւորներ: Հայերից սպանուած կամ վիրաւոր չեղաւ, չը հաշուելով մի դերձակի աշակերտ, որի ոտքին գնդակ դիպաւ այն ժամանակ, երբ նա տանիքի վրայ կանգնած նայում էր կռուին:

Եթէ այդ օրը կամ դրանից յետոյ ամբողջ Երեւանեան նահանգի և գուցէ միւս թրքաշատ քաղաքների մահմեդական բնակիչները ապստամբութեան դրօշ չը պարզեցին և երկիրը չողողուեց արիւնով, որը կարող էր մինչև անգամ պատերազմի ընթացքը փոխել—այդ բանում շնորհապարտ պէտք է լինել Երեւանի երիտասարդութեան, որի մի խիզախ վարժունքը տակն ու վրայ արեց մահմեդականութեան ծրագիրը:

Այսպէս էր Կովկասի մահմեդականութիւնը, այսպէս է այժմ և այսպէս կը մնայ միշտ, սկսած Արարատի սաորոտներից մինչև Կասպից և Սև ծովի ափերը, մինչդեռ իր թիկունքին կանգնած կը լինի Պարսկաստանը և՛ մանաւանդ Տաճկաստանը:

Պարսկաստանին մեղադրել քաղաքական ոտնձգութիւնների մէջ կարելի չէ: Տաճկաստանն է միայն, որ իւր ոտքերի տակ բարոյական հող չը գտնելով, համիսլամական գաղափարին պինդ կառչած, ոչ միայն մտածում է իւր ոգորմիւլի գոյութիւնն ապահովել, այլ և համիսլամական դրօշակի տակ առնելով մահմեդական խաժամութների բազմաթիւ լէգիօններ, մտածում է վերականգնել իւր անդարձ կորած ոյժն ու փառքը: Եւ այդ ոչ միայն Սուլթան Համիդի փայփայած երազն է, այլև շատ սակաւ բացառութեամբ բոլոր մահմեդականների, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում է Կովկասի մահմեդականութիւնը: Բացառութիւն կազմում են նրանք, որոնք խորապէս համոզուած են, որ այնպիսի մի պետութիւն, որպիսին է Թիւրքիան և որի գոյութեան նշանաբանն է բարբարոսութիւնը, ոչ միայն չի կարող որևէ մի կտոր նոր հող ձեռք բերել, այլ և կասկածելի է թէ ունեցածը կարող է պահել իւր ձեռքում:

Բագուի մահմեդականների ներկայացուցիչները, որոնք քաղաքային խորհրդարանի դահլիճում ցինիքական ժախտով մատնացույց էին անում հայ յեղափոխական կոմիտեների վրայ և փորձում էին իրենց հաւատակիցների գործած գաղանթիւնները յիշեալ կոմիտեների գոյութեամբ արդարացնել, Երեւանի մահմեդական ներկայացուցիչները, որոնք նախ նպատակով մատնացույց էին անում խեղճ թրքահայ գաղթականներին — նրանք կարծում են չը գիտէնք, թէ ի՞նչ է անցնում ու դառնում Կովկասի մահմեդականների մէջ այս վերջին մի քանի տարիներում: Մեր դրացի մահմեդականները շատ են սխալուում: Մենք ամեն բան գիտենք, գիտենք, որ վաղուց ի վեր է Կովկասում կազմուած է Համիսլամական կոմիտէ, որի գլուխն անցած են մահմեդական միլիտանտէրերից շատերը, հին անպատիժ կոլոպուտները երազող կալուածատէրերը, բէկերն ու խաները, որպէս և մահմեդական ինտելիգէնցիայի մեծ մասը, յանձին հրապարակախօսների, պաշտօնեաների ու ուսուցիչների: Գիտենք, որ այդ կոմիտէն իւր ցանցերը տարածել է Կովկասի բոլոր անկիւններում, ուր այսօր էլ թաքնւում և պրօպագանդա են անում թրքական սոփոտաներն ու ուլիմները: Գիտենք, որ գաղտնի ու աշկարա խոշոր գումարներ են փոխադրւում Պօլիս, յանուն Մէքքայի երկաթուղու և այլ կարիքների, որ մեծ քանակութեամբ ղէնք ու ռազմամթերք են մատակարարւում մահմեդական ամբոխին: Գիտենք և այն, որ մահմեդականների ծրագիրն է. օգտուելով բարեպատեհ առիթից, կոտորել, թուլացնել, աղքատացնել հայերին, ապա թէ նոյնքան բարեպատեհ առիթից օգտուելով, պարզել ապստամբութեան դրօշակը...

Անկարելի է հաւատալ, թէ Ռուսաստանի ներքին գործերի ղեկը դարձնող նոցին պայծառափայլութիւններն ու գերազանցութիւններն: անտեղեակ լինեն Կովկասի մահմեդականների մէջ դարբնուող այդ դաւադրութիւնը: Բայց հաստատ կարելի է ասել, որ բարձրագոյն իշխանութիւնը ոչինչ չը գիտէ, շնորհիւ այն բանի, որ ամեն բան ներկայացնում են նրան վարդապոյն, որպէս վարդապոյն ներկայացրել էին Ռուսական բանակի, նաւատորմի, բանակի մատակարարութեան և կարմիր խաչի դրութիւնը:

Բայց թողնենք այն, ինչ որ մեզ անմիջապէս չի վերաբերում, թէ և անուղակի կերպով շնասում է ամենքիս հաւասար չափով:

Դառնանք մեր նիւթին:

Հայ և մահմեդական տարրերին կողք կողքի դնելով մենք

պարզ տեսանք, որ այդ երկուսից մահմեդականներն են, որ շանսեր ունին սեպարատիզմի: Որ Ռուսաստանից անջատուելով Տաճկաստանին միանալու գաղափարի իրականացումը մահմեդականների համար ժամանակի խնդիր է միայն, — այդ մասին մենք բերինք իրական ապացոյցներ, թէև առանց այդ ապացոյցների էլ, տեղական իշխանութիւնը հնարաւորութիւն ունի շատ բան մերկացնելու:

Բայց թէ ի՞նչու փոխանակ մահմեդականների ոտնձու-
թիւնների առաջն առնելու, ընդհակառակը միջոց է տրւում նրանց հայերի դէմ ելնելու օրը ցերեկով, ոտից գլուխ զինու-
ռած և բոլորովին անպատիժ կերպով — այդ արդէն զաղտնիք է: Այն տարբերութիւնը, որ կայ հայերի և մահմեդականների գործողութիւնների մէջ, այն է, որ մահմեդականները զգալով իրենց նպատակի յանցաւոր լինելը, աշխատում են աչքից հեռու պահել, որին նպաստում է Տաճկաստանի տրամադրութիւնն այս գործում և նրա սահմանակից լինելը. այնինչ հայերը Ռուսաստանի դէմ ոչինչ չեն ունեցել, ընդհու-
կառակը, մինչև ութսունական թուականները մենք մեր յոյսը դրած ենք եղել Ռուսաստանի վրայ:

Կրկնում ենք, որ այդ թուականից միայն, քրիստոնեա-
ների պաշտպան Ռուսաստանի և քրիստոնեայ հայ ժողովրդի միջև, շնորհիւ անբարեխիղճ մարդկանց, սև կատու անցաւ: Այդ թուականներից սկսուեց հայկական հալածանքը. հա-
լածանք դպրոցների դէմ, հալածանք մարդասիրական, բարե-
գործական և հրատարակչական ընկերութիւնների դէմ, հալա-
ծանք հայ մամուլի ու գրականութեան դէմ, հայ կրօնի ու եկեղեցու դէմ, վերջապէս հայ մարդու դէմ, որ յանդգնութիւնն էր ունեցել հայ ծնունդու և աւելի մեծ յանդգնութիւն հայ մեռնելու: Այդ թուականներից սկսած խլում է, ինչ որ կա-
րելի է խել, փակում ինչ որ կարելի է փակել, կործանելին կործանում է, կրճատելին կրճատում և մնացածն էլ ամուր կերպով սեղմում բացառական օրէնքների անողոք օղակի մէջ: Միանգամից մոռացութեան է տրւում այն, որ հայը Կովկասի նուաճման գործում մեծ դեր է կատարել, որ նա թշնամու երկ-
րի դռները բացել է նրա առաջ, բացել է և իւր գիրկը խաչով ու խաչվառով: Մոռացութեան է տրւում Ռուսաց նշանաւոր թագաւորների շնորհած արտօնութիւնները, նրանց հրովար-
տակները և վերջապէս 16 յօդուածը, որ ազատարար Կայսեր կողմից որպէս վարձաարութիւն շնորհուեցաւ հային: Այս բո-
լորը մոռացուելուց, Լետա գետը ձգուելուց յետոյ, Պետերբուր-

գը յանձին իւր մինիստրի բաց է ի բաց ասում է Ռոդ ջնջուին հայերը, որովհետև Հայաստանը մեզ պէտք է առանց հայերի» և թոյլ է տալիս, որը Թիւրքիան բնաջինջ անէ հային իւր բնիկ երկրում իւր պապերի օճախի մէջ: Այս դեռ բաւական չէ. Օսմանեան բարբարոսների սրից ազատուած թշուառները երբ դիմում են Կովկաս, այստեղ նրա դէմ յարուցանում են նորանոր արգելքներ, նորանոր նուաստացումներ: Այս բոլորից յետոյ հակակառավարական ցոյց է նկատուում այն, որ տեղական հայերը, մարդասիրական և եղբայրսիրական զգացումից թելադրուած շտապում են օգնութիւն հասցնել իրենց մերկ, քաղցած ու թշուառ արիւնակիցներին...

Շատ բնական էր, որ այս բոլորը հայերի մէջ դժգոհութիւն յառաջ բերէին: Իսկ երբ էջիածինը ամբաստանուեց, եկեղեցական կալուածքները գրաւուեցին—այլևս ուրիշ բան չէր մնում անել հային, եթէ ոչ դիմադրել այդ բոլոր հալածանքներին զրկանքներին ու գրաւումներին:

Բայց կռուելով հանդերձ, ոչ մի հայի մտքից չի անցել անկախ թագաւորութիւն ստեղծելու գաղափարը, ոչ մի հայ չի մտածել հայկական թագ դնելու Տիգրանների ու Տրդատների գլխին: Ո՛չ, Հայը բաւական փորձուած է. նա լաւ գիտէ թագի ծանրութեան աստիճանը: Սակայն նա հայ ծնունդով, ուղում է, որ հայ էլ մեռնի. նա պահանջում է, որ յարգուին իւր ազգային իրաւունքները, որ վերջ դրուին իւր լեզուի, իւր կրօնի ու եկեղեցու դէմ յարուցուած հալածանքներին. նա ձգտում է ձեռք բերել այնպիսի իրաւունքներ, որ հնարաւորութիւն ունենայ կիանքի մէջ և իւր երկրի ու պետութեան մէջ իր արժանաւոր տեղը գրաւելու: Հայը չի ուզում միայն ռուսահպատակ մնալ, որ կէս ստրկական մի վիճակ է, այլ ուզում է լինել Ռուսաստանի քաղաքացի այս բառիս ամենալայն մտքով: Վերջապէս հայն պահանջում է այն, ինչ որ պահանջում է ամեն մի ռուս քաղաքացի: Եւ այս բոլորի մէջ չը կալ ոչ միայն սեպարատիզմ այլ և հակահառավարչական որևէ տենդենցիա. ընդհակառակը տալով հային այն ինչ որ նրա արդար իրաւունքն է, կը նշանակէ հաղորդակից անել Ռուսաստանի թէ կուտուրական և թէ տնտեսական գործին:

Ասած է. հալածել կը նշանակի տարածել. իսկ վերջին տարիներում Ռուսաստանի հայերի կրած հալածանքները ոչնչով չէին տարբերուում Թիւրքիայի հայերի կրած հալածանքներից: Կովկասի և Թիւրքիայի հայերի վիճակի մէջ եղած տարբերութիւնը կոտորածի մէջ էր: Փետրուար 6-ին այդ պահանս էլ լրացաւ:

Այս իսկ բոլորին, երբ գրում եմ սոյն տողերը, Բագուի և Երևանի նահանգներում խաղաղութիւնը դեռ չի վերականգնել, իսկ միւս նահանգներում ուր կան մահմեդականներ, կոտորածի սպառնալիքը դամոկլեան սրի նման կախուած է ամենքի գլխին:

Սարսափը տիրում է ամենքին և այդ սարսափը մեծանում է այն չափով, որ չափով ժողովուրդը հասկանում է մահմեդականների զաղտնի նպատակը: «Русское Слово» ն արտասահմանեան թերթերից առնելով հաղորդում է այն, որի մասին մենք վերը խօսեցինք — այն է Թիւրքիան մտածում է Կովկասը յափշտակել տեղական մահմեդականների աջակցութեամբ. Որովհետև մենք ամբոխին անուանեցինք մի գործիք, ուստի տեղական մահմեդականներ ասելով մենք ամենևին ամբոխին ի նկատի չունինք, այլ Թիւրքիայի հետ վաղուց ի վեր սերտ յարաբերութիւն ունեցող մահմեդական տուգբերին, ինտելիգենցիային և այն բոլոր պսակտի — ուսուցիչներին, որոնք զաղտնի կամ աշկարայ իրենց ծառայութիւնն են առաջարկում ընդդէմ յեղափոխական հայերի... Եւ իբր թէ Թիւրքիայի համար այդ Կովկասական ծրագիրը կազմել է Գերմանիան: Զը պէտք է մոռանալ, որ անցեալ տարի, ճիշտ այս ամիսներում միևնոյն յանցանքի մէջ մեղադրուեցաւ Անգլիան և որքան յայտնի է մեզ, կառավարութիւնը Թիւրքիայի դէմ ինչ-որ միջոցներ էլ ձեռք առաւ: Ով էլ ուզում է լինի Թիւրքիային խորհուրդ տուողն — այդ միևնոյնն է, բաւական է, որ Երևանը Քէօսկում Կովկասի վերաբերմամբ մեծ ախորժակ ունին և ներկայ բոլորն երբ Ռուսաստանը ներքուստ ու արտաքուստ դժուարութիւնների մէջ է, իսկ հայ ժողովրդի վարկը ընկած — յարմարագոյնն է համարում:

Իսկ մենք թոյլ ենք տալիս մեղ գուշակելու, որ եթէ Թիւրքիան, ում խորհրդով էլ կուզի, թող լինի, յիմարութիւն ունենայ Կովկասի վրայ արշաւելու, նա ոչ միայն չի կարող Կովկասից մի թիզ հող գրաւել և իւր ձեռքում պահել, այլ ընդհակառակը նա կը կորցնի ամբողջ Մակեդոնիան ու Արաբիան, իսկ Անգլիան չի յապաղի Կ. Պօլսում տեղաւորուելու այնպէս, ինչպէս տեղաւորուեց Նգիպտոսում:

Բայց Թիւրքիայից, որպէս մահմեդական պետութիւնից (Պարսկաստանի մասին մեր կարծիքն ուրիշ է) ամեն տեսակ յիմարութիւն սպասելի է: Ուրեմն մենք կանգնած ենք կրկնակի պատմական բոլորների շէմքին, մէկը՝ որ փչում է Ռուսաստանից խոստանալով կեանք, ազատութիւն, միւսը՝ որ փչում է Թիւրքիայից սպառնալով ստրկութիւն և մահ: Ահա այս պատ-

մական ըոպէսում, Կովկասի քրիստոնեայ ազգերը — հայ և վրացի շատ պատասխանատու դեր ունին կատարելու: Ճաշակած լինելով մահմեդական լծի ծանրութիւնը, ձեռքները ծալած նըստել չեն կարող. որ հայը կամ վրացին չը գիտէ, որ Ռուսաստանի հպատակների վրայ ծանրացած շղթան ժամանակաւոր և անցողական է: Ռուս լաւագոյն քաղաքացիների հետ միասին հայերն ու վրացիները նոյնքան խորին կերպով հաւատում են Ռուսաստանի վերածնութեան և լայնածաւալ պետութիւնը ամբողջացնող ազգերի ու ցեղերի այն վարդապետյն յոյսերի իրականացման, որպիսի յոյսեր տաժել են նրանք Պէպի քրիստոնեայ Ռուսաստանը հարիւր տարիներ առաջ և որպէս զի Կովկասի դռները աւելի լայն բացուէին Ռուսական տիրապետութեան առաջ, չեն խնայել նրանք ոչ իրենց գանձը, ոչ արիւնը... Շատ ձիշտ է «Рус. Слово»-ի փոխադարձ առաջ բերած այն կարծիքը թէ հայերը պատրաստ են կռուելու Օսմանեան յառաջխաղացութեան դէմ դէպի Կովկաս: Եթէ նոյն իսկ այլևայլ պատճառով զլացուի հային գինուելու արտօնութիւնը, նա բահ ու կացինով էլ կը կռուի թրքական արշաւանքի դէմ և կը կռուի մինչև իւր վերջին շունչը, իւր երակների վերջին կաթիլ արիւնը: Որպէս զի միանգամ էլ Թիւրքիան իւր անարգ ոտքը կոխի Կովկասի շէմքին և զգուելի կիսալուսինը պարզի Արարատեան երկրի ու Սիւնիքի վրայ — նա պէտք է անցնի Կովկասահայերի դիակների վրայով:

Նոյնը անկասկած կանի նաև վրացին:

Ի հարկէ այս ենթադրութիւնը կարող է իրականանալ այն ժամանակ միայն, եթէ շարունակուի մահմեդական տարրին հայերի դէմ քրտ տալու ամեն տեսակէտից կորստաբեր քաղաքականութիւնը, մի քաղաքականութիւն, որ առաջ բերեց Բագուի և Երևանի կոտորածը: Այդ քաղաքականութիւնը, որի գոյութեան դժուար է տարակուսիլ, այն հետևանքը կունենայ, որ Սուլթան Համիդի զործակալները հնարաւորութիւն կունենան մի գնդակով կրկն ուրս անելու — ջնջել հայ տարրը, որպէս մի լուրջ խոչնդոտ, և ապա Կովկասը իւր գեղեցկութիւններով ու գեղեցկուհիներով յանձնել Սուլթանին ու նրա պորտաբոյծ փաշաներին:

Յօդուածս վերջացնելուց առաջ, ընթերցողների ուշադրութիւնը պիտի հրաւիրեմ մի այլ բնորոշ երևոյթի վրայ:

Ասացի որ Կովկասի հայերն էլ եթէ տրամադիր լինէին ոչխարի նման մորթուելու, նոյնքան մեծ զոհ կը տային, որքան թրքաց Հայաստանում:

Բագուի արինալից դրամայի դժոխային տեսարանները առանձին-առանձին քննելով, մարդս գալիս է այն եզրակացութեան, որ վայրենութեամբ գինովյաժ մահմեդական սև հարիւրակի արեան ծարաւը տաճառը կամ հարիւրաւոր հայերի արինով չը պիտի յագենար, որ ժողովնած ամբոխը քաղաքը պիտի խեղդէր հայ արինի մէջ, եթէ լուրջ արգելքի չը հանդիպէր:

Բայց ի՞նչ էր այդ արգելքը...

Մամուլի տուած արժանահաւատ տեղեկութիւններին նայելով, Բագուի քաղաքային վարչութիւնը արինհեղութիւնը դադարեցնելու ոչ մի փորձ չարեց, ընդհակառակը կարծես թէ այդ արինհեղութիւնը նրան ինչ-որ գաղտնի հրճուանք էր պատճառում:

Ոստիկանութիւնը իբր թէ անգոր էր ընդհարումի առաջն առնելու, թէև ըստ լրագրական տեղեկութիւնների, նա աչք էր խփում այնտեղ, ուր հայերը մորթում էին, ընդհակառակը ամենայն եռանդով գինաթափ էր անում ամեն մի պատահած հայի...

Զօրքը նոյնքան անգոր է գտնուել, կարծես հրաւիրուած է եղել բարբարոսական կրկէսին հանդիսատես լինելու և ամբոխի վայրագութիւնը ծափահարելու...

Իսկ ինչ վերաբերում է նահանգապետին, նա կատարում էր իւր պարտքը, շրջում էր արինաների ու մխացող փողոցներով, լսում յօշոտողների ու մորթողների աղետարն ճիչ ու տղաղակները—բայց անգոր էր, իրեն գիմողներին, իրեն ապաւինողներին գններալական լրջութեամբ պատասխանում էր, որ դեռ հրահանգ չի ստացել...

Ո՞ւմ կարող էին դիմել վայրենի ամբոխի կատաղութեան մատնուած հայերը:

Հայակեր ամբոխի վայրենի յարձակումը ինչո՞վ կարող էր կանգ առնել, զսպուել:

—Ամենքից լքուած, ճակատագրի կամքին թողուած հայերի ինքնապաշտպանութեամբ:

Այո, հայերի ինքնապաշտպանութիւնը կանգնեցրեց ամբոխի վայրենութիւնը, մի բան, որին երեւի չէր սպասում ոչ մահմեդական խուժանը և ոչ խուժանին պատրաստող, զինող և հրահանգողները:

Կոտորածի առաջին օրերում հայերի բռնած պատսիւ դիրքը պէտք է բացատրել նրանով, որ ոչ մի հայ չէր ցանկանայ գէնք առնելու մահմեդականների դէմ, խոր անդունդ բանալով

Իւր և դրացու միջև: Մահմեդական դրացու հետ կոռուելու մէջ հայը ոչ մի շահ չունէր, մանաւանդ ներկայ պատմական ըոպէսում, երբ վիճակակից ցեղերի համախմբումը, միացումը ախրան անհրաժեշտ է: Չէ՞ որ մինչև այդ օրը հայերից շատերը չը գիտէին մահմեդականների յետին միտքը և խորապէս համոզուած էին թէ շատ ու քիչ բանիմաց մահմեդականներից մեծ մասը, Կովկասի միւս ազգաբնակչութիւնների հետ միասին, ձգտում են հասնել ընդհանուրի համար միակ ցանկալի նպատակին: Սակայն անողոք կոտորածի շարունակութիւնը, ամբոխի ոտքից գլուխ զինուած լինելը և կարգը, խաղաղութիւնը վերականգնելու բացակայութիւնը թէ իշխանութեան և թէ մահմեդականների ներկայացուցիչների կողմից, հայի գլխում ծագեց այն ազօտ կասկածը թէ, այս կոտորածի մէջ ինչ-որ գաղտնիք կայ, որ ամբոխը որպէս զործիք ի կատար է ածում ուժ-որ նպատակը և որ իւր պատիւ գիրքը առաջ պիտի բերի աւելի ողբալի հետևանք, քաջաբերելով վայրենի ամբոխին: Եւ հայը զէնք առաւ: Ի բնից Աւետարան քո մարգասիրական, խաղաղասիրական բարձր գաղափարներով, «ազն ընդ ական և ատամն ընդ ատաման»... Ու օրհասականի մատնուած, ամենքից լքուած հայը վճռեց գիմել ինքնապաշտպանութեան զէնքի միջոցով: Նա էլ սկսեց կոտորել, ջարդել, փշրել մահմեդական խուժանի նման: Կեանքի քաղցրութիւնը, որ կախուած էր մահմեդական ամբոխի քմահաճոյքից, նրան էլ ոգևորեց, արիւնը նրան էլ գինովցրեց: Հայի մէջ զարթնած գազանը, որ բնակուած է ամենաբարձր քաղաքակրթութեան հասած մարդկանց և ազգերի մէջ և չի յապաղում որոշ պայմաններում զարթնելու իւր կրքերի ամբողջ թափով, այդ, այդ գազանը մղեց հային դէպի եզրայրասպան կռիւր: Չը նայելով որ Բագուի հայը գտնուած էր երկու կրակի մէջ, չը նայելով որ ըստ լրագրական տեղեկութիւնների, ոստիկանութիւնը և զօրքը աչալուրջ հսկում էին հայերի բոլոր շարժումներին, շատ անգամ արգելք դառնում նրա ինքնապաշտպանութեան, այնուամենայնիւ, դարձեալ նոյն լրագրութեան ասելով, բաւական էր լինում, որ մի հինգ-վեց զինուած հայեր երևային փողոցում և հարիւրաւոր հողուց բաղկացած մահմեդական խուժանը անմիջապէս ծակէծակ էր փախչում:

Մահմեդական խուժանի այս ձևի անարգ փախուստը մենք չենք վերագրում նրա վախկոտութեան, թուլամորթութեան, այլ այն բանին, որ նա հայերին կոտորելու մէջ իւր անձը զոհ բերելու որևէ լուրջ պատճառ չէր գտնում, որ նա անտեղեակ էր

այն յետին մտքերին, որոնցով առաջնորդուում էին իրեն՝ ամբոխին եղբայրասպան կոռւի մէջ նետողները:

Երբ փոխուում են դերերը, երբ հայերն սկսում են յարձակողական դիրք բռնել և կոտորածներ են անում,— տեղի է ունենում ամեն մի լուրջ մտածողին զարմանք բերող զուգադիպութիւն. — այն է ամենայն փութով Բագու է ուղարկւում Շէյխ-Իւլ-Իսլամը. նահանգապետը ստանում է մինչև այդ րօպէն չունեցած հրահանգը. խուժանի յարձակումները դադարացնելու անգոր համարուած ոստիկանութիւնն ու զօրքը այժմ անգոր չեն գտնուում իրենց ռազմական ամբողջ ոյժով խեղտելու անկարգութիւնը. քաղաքային խորհրդի մահմեդական անդամները դուրս են գալիս իրենց թագստից և կոկորդիլոսի արցունքով վճռում թափոր կազմել, փողոցէ փողոց շրջել, թէկուզ այդ բանը զոհ էլ պահանջէր իրենցից, շատ լաւ գիտնալով որ եթէ զոհուող իսկ լինէր, նա չէր լինի մահմեդական, այլ քրիստոնեայ, մանաւանդ հայ:

Ինչնիցէ այդ կասկածելի զուգադիպութեան շնորհիւ կարգը վերականգնում է. մահմեդականները գրկում են հայերին և Յուդայի համբոյր տալիս: Հաշտութեան լուրը տարածւում է քաղաքի մէջ, դրացիական և եղբայրական քաղցր սիրոյ քարոզներ են խօսուում և կոչ է տրւում բոլոր քաղաքների հոյերին ու մահմեդականներին չընկնել սատանայի սարքած որոգայթի մէջ, միմեանց արիւն չը թափել...

Սակայն այդ կոչը, նոյն իսկ Շէյխ-Իւլ-Իսլամի այնքան յուզիչ քարոզները ամենեւին արգելք չը դարձան Երևանի հայչիխանաների լօթիներին ընդհարուելու հայերի հետ առանց որևէ շարժառիթի: Միայն թէ մահմեդական խոփը այստեղ բարին առաւ: Բագուի դէպքից խրատուած Երևանցիք գիտէին իրենց կեանքը արժան չը ծախելու մեծ առաւելութիւնը, մի բան որ խիստ զարմացրեց մահմեդական լօթիներին առաջ մղող մութ անձնաւորութիւններին, որոնք շտապեցին խաղաղութիւն կնքել:

Որովհետև բաւական պարզուած էր, որ մահմեդական յարձակումների մէջ կայ որոշ միտք, որոշ նպատակ, որ այդ յարձակումները պատահական չեն, այլ կազմակերպուած, ուստի հաշտութեան անկեղծ և վերջնական լինելուն ոչ մի հայ չը հաւատաց և չի հաւատում: Դա մի ժամանակաւոր զինադադար էր, որ առաջարկեցին մահմեդականները, որպէս զի ապագայի համար լաւ պատրաստուեն, լօթիների թիւը մեծացնեն... Մեզ հասած մասնաւոր լուրերին նայելով, Երևանի առաջին անյա-

Չող դէպքից յետոյ, զանազան ապրանքների պատրուակի տակ մեծ քանակութեամբ զէնք և ռազմամթերք է մտել Երևան և նրա նահանգը և կազմակերպուած խմբերի ձեռքով բաժանուել մահմեդականներին թէ գիւղերում և թէ քաղաքներում: Պնդոզներ էլ կան, որ զէնք ու ռազմամթերք ներս է մտել նաև Տաճկաստանից, որտեղից զէնք մատակարարելը շարունակուած է մի քանի տարի: Մենք տրամագիր էինք չը հաւատալու այդ չապացուցուած լուրերին, սակայն հետագայ դէպքերը ինքնստինքեան ապացուցանում են դրանց ճշմարտութիւնը: Նախիջևանը ենթարկուեց կոտորածի ու թալանի լաւ գինուած և վաղօրօք պատրաստուած մահմեդականների կողմից: Կոտորածն այնտեղ համեմատաբար աւելի սարսափելի եղաւ այն պատճառով, որ թուով այնքան սակաւ հայերը զոհ զնացին բացարձակ խարէութեան: Նախիջևանի մահմեդականութեան համար յաջող դէպքից յետոյ համիսլամական դրօշակը կէս-պարզուած կարելի էր համարել: Քաջալերուած խուժանը իւր հաշիւը Նախիջևանի հետ վերջացնելուց յետոյ յարձակուած է գիւղերի վրայ կամ աւելի ճիշտ ասած սիգնալի սպասող մահմեդական գիւղացիները կարճ ժամանակուայ ընթացքում մի մարդու նրման գինուելով ու ելնելով սկսեցին հայ գիւղերը թալանել, այրել ու կոտորել:

Կարելի է հաստատ ասել, որ մահմեդականները պիտի հասնէին իրենց նպատակին, Օսմանեան դրօշակն աւելի լայն պիտի պարզէին, եթէ չը լինէր Երևանի դէպքը: Երևանցիք այս անգամ էլ հզօր ընդդիմադրութիւն ցոյց տուին, մինչև անգամ ըստ հեռագրական տեղեկութիւնների, բանը այնտեղ հասցրին, որ յարձակում սկսող մահմեդականները ծակոծուկ փախան և մի քանի օր շարունակ չէին համարձակուած իրենց քիթը փողոցներում ցոյց տալ: Կատարուեց ճիշտ այն, ինչ որ տեղի էր ունեցել Ռուս-թրքական պատերազմի ժամանակ և համարեա թէ միևնոյն պայմանների մէջ, որով և այս անգամ էլ քանդուեց մահմեդականների փայփայած ծրագիրը:

Բայց հարցը այս կամ այն ծրագրի քանդուելու մէջ չէ, այլ այն բանի մէջ, որ երկու տարբեր ժամանակներում, սակայն աննշան տարբերութեամբ նոյն պայմանների մէջ կրկնուած այս երևոյթը ինքնըստինքեան մի հզօր, անհերքելի ապացոյց է թէ ինչ յետին մտքեր ունեցել են մահմեդականները տաճիկական տարիներ առաջ, նոյն միտքն ունին և այսօր, նոյն իսկ տաճիկական տարիներ յետոյ էլ, քանի որ Թիւրքիան կը մնայ Թիւրքիա:

Մի ուրիշ աչքի ընկող հանգամանք ևս:

Երբ տեղի ունեցաւ Երևանի վերջին արիւնահեղ դէպքը, Բագուի մահմեդական ժողովրդի մէջ մի անասելի իրարանցում ընկաւ, իսկ քաղաքային վարչութեան մահմեդական ձայնաւորները, գլուխ ունենալով քաղաքագլխի պաշտօնակատարին, այնպէս գլուխները կորցրին, որ չը նկատեցին իսկ թէ այդ իրարանցումով դիմակալութափ են լինում, թէ անգիտակցաբար մատնում են իրենց, որ ինչ որ տեղի է ունեցել, վաղօրօք յայտնի է եղել իրենց, միայն թէ Երևանում տեղի չունեցաւ այնպէս, որպէս իրենք կը ցանկային. այսինքն Երևանի մահմեդականները չը կարողացան Երևանի փողոցները ներկել հայ արիւնով, որպէս արին Բագում ու Նախիջևանում: Չէ՞ որ հայերին ջարդելուց յետոյ կողորդիլոսի արցունք թափելը խիստ սազ է գալիս մահմեդական բնաւորութեան:

Ով որ շատ ու քիչ տարակուսում է մեր ասածի ճշմարտութեան, թող կարդայ Բագուից Երևան պ. Մելիք-Աղամալեանին խփած հեռագրները, որոնք ոչ միայն լիքն են անվայել բառերով վերջինիս հասցէին և սպառնալիքներով հայերի հասցէին, այլ և այդ թափանցիկ հայհոյանքների ու սպառնալիքների ետև շողշողում է հեռագրների հեղինակների հոգեկան վրդովումը և յուսահատութիւնը, որ յանդուգն Երևանցիք քանդեցին իրենց կառուցած շէնքը:

Այս բոլորից յետոյ Կովկասի հայերին ու վրացիներին մի բան է մնում անելու, այն է պատրաստ լինել որպէս զի յանկարծակիի չգան թէ իրենք և թէ իրենց սիրելի հայրենիքը: Զինուել անհրաժեշտ է ինքնապաշտպանութեան համար և ոչ երբէք նախարարձակ լինելու համար: Նախարարձակ լինել կը նշանակի պատմութեան և ապագայ սերնդի սուաջ սև երես մնալ: Զէնքի սպառնալիքով պահպանել խաղաղութիւնը. զէնքի ոյժով կասեցնել յանցաւոր միտումներ -- սա ժամանակի պահանջ է: Պէտք է միշտ մտքում ունենալ մեր պապերի այն բնորոշ և իմաստուն առածը թէ «... հետ բարեկամացիր, բայց փայտը ձեռքիցդ ցած մի դնիր»: Այո, պէտք է հաշտուել մահմեդական զրացիների հետ, մինչև անգամ մեծահոգութեամբ պէտք է ներել նըրանց գործած բարբարոսութիւնները. այնուամենայնիւ խաբէութեան զոհ չը պէտք է դառնալ: Պէտք է աշխատել, որ մեր զրացի, հայրենակից մահմեդականները սթափուին վայրենութեան գինովութիւնից և հասկանան, որ հայերի դէմ սպառնալից դիրք բռնելով, մինչև անգամ նրանց բնաջինջ անե-

չով (եթէ նոյնիսկ յաջողութիւն իրենց այդ) նրանք Սուլթան Համիդին չեն կարող հասցնել նրա երազած նպատակին, այլ ընդհակառակը խոչնդոտ կը հանդիսանան Կովկասի խաղաղ զարգացման գործին, որ հաւասարապէս ցանկալի է ամենքին անխտիր: Այն բոլոր Կովկասցիք, որոնց համար հաւասարապէս սիրելի է իրենց հայրենիքը, առանց ազգի ու կրօնի խտրութեան, պէտք է աշխատեն դիմակաթափ անելու նրանց, որոնք օգտուելով ներկայ ձախող հանգամանքներէ, բորբոքում են խուժանի կրքերը և սպանութիւններով, կողոպուտներով ու խառնակութիւններով խոր անդունդ են բացանում մեր երկրի քաղաքակրթութեան և բարօրութեան ճանապարհի վրայ: Այն պէտք է դիմակաթափ անել Կովկասի անհաշտ թշնամիներին, լինեն նրանք ինչ ազգից էլ կուզեն. լինեն նրանք կալուածատէր բէկեր կամ խաներ, հանքարդիւնաբերող ինտելիգէնտներ կամ համալներ, լրագրական գործիչներ և կործանիչներ, հոգեւորականներ, ուսուցիչներ և այլն և այլն: Ժամանակը պահանջում է ազգերի համերաշխութիւն, սէր, եղբայրութիւն և ոչ թշնամանք ու պառակտում: Ժամանակը պահանջում է մոռացումն ամեն տեսակ հին հաշիւների, և իդէալական անկեղծութեամբ ու անշահասիրութեամբ նուիրուել այն խոշոր շինարար գործին, որ Կայսերական գահից խոստացուել է Կովկասին և որի իրականացման գլուխ է կանգնել Կովկասի Փոխարքան:

Ձեռք ձեռքի տուէք, աջակցեցէք աղնիւ մարդկանց, հնաբաւորութիւն տուէք մեր սիրելի հայրենիքին, որ կարողանայ ապագայում աշխարհի առաջ պարծենալ նրանով, որ կարող է բարձրագոյն իդէալներով օժտուած սերունդ արտադրել...

Այլապէս, վայն եկել տարել է ամենքին, քանզի բարբարոսութիւնը կուզէ թագաւորել Կովկասում:

MARS

ՀԱՅ ԱԶԳԻ ԻՂՁԵՐԸ

II.

Մի երկու տարի սրանից առաջ մենք «Մշակ» լրագրի մէջ մի յօդուած տպագրեցինք «Մօտակայ Արեւելքի ապագան» վերնագրով: Այդ ժամանակ դեռ հալածանքը հայերի դէմ շատ սաստիկ էր և չնայելով դրան, մենք պնդում էինք թէ շատ շուտով մօտակայ Արեւելքի վերաբերմամբ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը պիտի փոխուի, որպէս և հայերի նկատմամբ այդ քաղաքականութիւնը անպատճառ պիտի բարեհաճ դառնայ: Այն ժամանակ մենք գուշակում էինք եւրոպական մամուլի մէջ երևացող փաստերի հիման վերայ, իսկ փաստերը տիրաբար համոզում էին մեզ, որ Գերմանիայի զօրեղանալը Թուրքիայում կատարւում է ի վնաս Քրանսիական և Ռուսիայի ազդեցութեան, ուրեմն այս իրողութիւններն առանց դիմադրութեան չէին կարող մնալ:

Բայց չէ՞ որ յայտնի է, թէ Թուրքիայում հայկական կոտորածները սաստկացան և սիստեմատիկայի վերածուեցին Գերմանիայի ազդեցութեան զօրեղանալու հետ զուգընթացաբար: Արդէն 1895 թուականին Թուրքիան ամրապնդել էր մի կողմից իւր բարեկամութիւնը Գերմանիայի հետ և միւս կողմից կարողացել էր կովկասեան հայութեան դէմ յաջող ինտրիգներ լարել: Կոտորածները այս թուին էլ սկսուեցին և մնացին առանց հետեւանքի Գերմանիայի զօրեղ պաշտպանութեան շնորհիւ: Մինչև Գերմանիայի բարեկամութիւնը Սուլթանը ակնա-

Ժուժ էր Ռուսաստանից և սխտեմատիբական հայկական կոտորածներ սարքելու մասին չէր մտածում։ Ռուսաստանն էլ մինչև 1895 թուականը դեռ չէր հիմնական կերպով շեղուել Պետրոս Մեծի գծադրած ճանապարհից մօտակայ Արևելքի վերաբերմամբ, այսինքն դեռ էլի իւր սեպուհ պարտականութիւնն էր համարում մերձակայ Արևելքի բրիտանականների պաշտպանութեան դերը ձեռքից բաց չթողնել։

Թէ որքան կորստաբեր եղաւ Ռուսաստանի քաղաքանութեան շեղումը իւր աւանդական շաւղից մեղ համար թէ Թուրքիայում և թէ Կովկասում, այս շատ յայտնի է արդէն։ Անցեալ տարուանից Ռուսաստանի ներքին վերանորոգման յոյսերը կենդանացան և պետութեան ոչ միայն բոլոր ազգերը, այլև նոյն իսկ ժողովրդի դանազան դասակարգերը հնարաւորութիւն ունեցան իրենց իղձերը և ցանկալիքը արտայայտելու։ Հայերն էլ էլ իրենց պետիցիան կազմեցին զանազան քաղաքներում, իսկ Երևանի քաղաքային վարչութեան մէջ նոյն իսկ քաղաքացիական պսակի և ազատ կենակցութեան խնդիրներ դրուեցին և խելօք երևանցիք այս կէտն էլ մըտցրին իրենց քաղաքական իդէալների մէջ։ (Երևի վերջին տարիներում օրինաւոր պսակների թիւը Երևան շատ էր պակասել)։

Զանազան քաղաքներ սակայն չնայելով հայերի մէջ գոյութիւն ունեցող անափառութեան, այս անգամ մի փոքր աւելի հաւաքական խելք ցոյց տուին քան թէ սովորաբար ունին։ Ռուսաստանի շատ տարրեր երևակայեցին, որ եթէ Ռուսաստանի վերջը արդէն չէ հասել այսօր, ուրեմն ամենաշատը երկու օրից յետոյ պիտի լինի։ Այս պլանով ձևում էին իրենց իղձերը։ Կապրենք ի հարկէ, կտեսնենք։ Հայերը, ասում եմ, ներկայացրին շատ քիչ պահանջներ, այսինքն այն, ինչոր հայը դարերի ընթացքում է խնդրում ու պահանջում, այսինքն խաղաղ կուլտուրական կեանքի համար արդար հասարա-

կական պայմաններ: «Լումայ» ամսագրի Մայիսի համարում մենք մի յօդուածով ապացուցեցինք, որ հայերը իրենց բնակութեան տեղի առանձնայատկութիւնների և այլ պատմական ֆակտորների շնորհիւ եղել են և են Ռուսաստանի բնական բարեկամը և դաշնակիցը և որ հակառակ յարաբերութիւնները հակապատմական են և անորմալ: Նոյն յօդուածում մենք մեր հասկացողութեան չափով գծագրել էինք այն իղձերը, որ կարող է տածել Կովկասեան հայութեան մեծամասնութիւնը և թէ կամենաք ահագին մեծամասնութիւնը: Բազու հրատարակուող յառաջագիմական «Вакы» լրագիրը կարևոր համարեց թարգմանել այդ յօդուածից քաղուածներ և իւր № 62-ում հրատարակեց մեր յօդուածը մի բանասիրականով և մի խմբագրական ծանօթութեամբ, թէ հայ հասարակութեան մէջ կան տարրեր, որ աւելի լայն են հասկանում հայ ժողովրդի շահերը քան թէ մենք: Մի կողմ թողնելով այն փոքրաթիւ տարրերը, որոնք քարոզելով Կովկասեան ազգերի համերաշխութիւն՝ չեն կամենում հասկանալ, որ մեր դրացիք մեզանից պահանջում են եղբայրութեան համար մի կարևոր պայման՝ այսինքն՝ որ մեր գրպանն էլ նրանցը լինի, իսկ իրենց գրպանն էլ իրենցն է ու իրենցը, մենք դառնում ենք մեր յայտնած սկզբունքներին, որոնք հայ ժողովրդի ճշդ բազմութեան ձգտումների արտայայտութիւնն են, որպէս մենք մեր աչքով ականատես եղանք հայաշատ դաւառներում դժբաղդների վերաբացման առիթով կատարուած մաղթանքների ժամանակ: Այս մասին «РАЗСВѢТЪ» լրագրի այս տարուայ 163 համարում տպագրուած առաջնորդողը բոլորովին ճշգրիտ կերպով է նկարագրում հայ ժողովրդական դոհունակութիւնը դպրոցների բացման առիթով, և սա ապացոյց է թէ որքան հայ տարրը երախտագէտ է: Մենք և մեզ տիրողները պիտի կարողանանք ըմբռնել ազգի իսկական յատկութիւնները և ջոկելու մեծամասնութեան ձգտումները ան-

հատների և փոքրամասնութեան ձգտումներին:

«Լուսալի» մէջ մենք գծագրել էինք հայ ազգի իղձերի գլխաւորները: Օգոստոս ամսի մէկին հրատարակուած բարձրագոյն հրովարտակով այդ իղձերից մի քանիսը գոհացում են ստացել: Եկեղեցական կալուածների վերադարձնելը և դպրոցական յայտնի ինքնավարութեան ճանաչումը արդէն ապացոյց են, որ մեր իղձերը կատարուելու վերայ են: Մենք ասել էինք, որ թիւրքահայոց վիճակի բարւոքումն էլ մենք Ռուսաստանից ենք սպասում: Այժմ մենք ոչ միայն նոյնը պնդում ենք, այլ պատմական փաստերի հիման վերայ համոզուած ենք, որ վերանորոգուած Ռուսաստանը արտաքին քաղաքականութեան շրջանում անխուսափելի կերպով պիտի վերադառնայ այս խնդրում ազատարար Վայսեր Ալէքսանդր երկրորդի ձգտումներին և հայկական խնդրի լուծումը իւր ձեռքը պիտի վերցնի:

Մնում է մեզ կատարուած տեսնել Լուսաւորչական եկեղեցու վարչական ինքնավարութիւնը վերականգնուած և հայ գիւղացու անտեսական վիճակը բարւոքուած: Եկեղեցական ինքնավարութեան խնդիրը ոչ մի արգելքի չհարկէ հանդիպել չի կարող, իսկ հայ գիւղացու տնտեսական վիճակի բարւոքումը պահանջում է շուտափոյթ և լուրջ կարգադրութիւններ: Այս խնդիրը այնքան ծանրակշիռ է և պետական այն մեծ արժէք ունեցող գործն է, որ մի քանի խօսք աւելորդ չենք համարում ասել այդ մասին:

Հարցը նրանումն է, որ Անդրկովկասը ռուսների ձեռքը անցած օրից մինչև այժմ հայ գիւղացին իւր հայրենի երկրում ոչ մի վերջոյ նոր հող չէ ստացել, իսկ ազգաբնակչութիւնը աճել է մի քանի անգամ: Այս խնդրի վերաբերմամբ եղած գրականութեան հետ թէև մասնաւորապէս նախնական ծանօթութիւն չունինք, բայց 1899 թուականին պ. Ս. Զաւարեանի մի աշխատութիւնը, որ կրում է «Опытъ изслѣдованія сельскаго хозяйства

хлѣбороднаго района Эриванской губерніи и Карсской области» վերնագիրը, շատ բան է պարզում: Նախ այս գիրքը ապացուցանում է, որ հայ գիւղացին շատ աշխատասէր է և շատ համբերատար: Այն սոսկալի դժուարութիւնները, որ կրում է հայը իւր օրուայ հացը վաստակելու համար, վաղուց ուժասպառ կանէին ամեն մի ուրիշ ցեղ, որ իսպառ ազքատացած և միևնոյն ժամանակ անբարոյականացած կլինէր: Այսպէս 1894 թուին Ղարսի շրջանում ամենաշատ հող ունեցող գիւղերում ամեն մի մարդուն ընկնում էր 1,97 դէսետտին և 0,15 դէսետտին վարելահող և արօտատեղի, իսկ սակաւահող տեղերում հազիւ մէկ դէսետտին, Աղէքսանդրապօլի գաւառում ամեն մի հոգուն (նափար) նոյն ժամանակ ընկնում էր ամենաշատը 1,47 դէսետտին, իսկ ամենաքիչը 0,54 դէսետտին, Էջմիածնի գաւառում մէկ դէսետտինից էլ պակաս—0,78 ամենաշատ հող ունեցող գիւղերում և սակաւահող տեղերում հազիւ 0,57 դէսետտին, Երևանի գաւառում ամենաշատը 0,96 դէսետտին, իսկ ամենաքիչը 0,43 դէսետտին, Նոր-Բայազէտ կան տեղեր, ուր ամեն մի նափարին հազիւ 0,17 դէսետտին հող է ընկնում: Նոյն դրքից երևում է, որ 1894 թուականին Ղարսի շրջանում մարդագլուխ ցանւում էր հազիւ 0,45 դէսետտին հող կամ ամեն մի հոգու համար տարեկան հազիւ 5,6 փութ սերմ, Աղէքսանդրապօլի գաւառում 0,26 դէսետտին կամ ամեն մի հոգու համար 3,1 փութ, Էջմիածնի գաւառում 0,22 դէսետտին կամ 2,6 փութ, Երևանում 0,22 դէսետտին կամ 2,6 փութ, Նոր-Բայազէթում 0,25 դէսետտին կամ 2,9 փութ սերմ:

Տեղական ժողովրդի կարծիքով ամեն մի գիւղացի տարեկան ուտում է 15 փութ հաց, իսկ ուսումնասիրութիւնից երևում է, որ Երևանի նահանգի լեռնային մասերում հողը տալիս է մարդագլուխ միմիայն $12\frac{1}{2}$ փութ, իսկ անբարեբեր տարիներում հազիւ 9 փութ: Նոյն գըր-

բում ժողոված թուերից երևում է, որ Աղէքսանդրապոլի և Նոր-Բայազէթի գաւառներում բնակչութիւնը նոյնպէս խիտ է, որպէս և կենդրոնական, այսպէս ասած, Ռուսաստանի սեահող բաժնում և արեւմտեան նահանգներում և տասն անգամ աւելի խիտ է քան թէ հարաւային Ռուսաստանի տափարակներում: Իսկ եթէ ի նկատի առնենք, որ տարեկան հազարաւոր հոգի գաղթում են Ռուսաստանից նոր տեղեր և կառավարութիւնը այս մասին հոգս է անում, իսկ հայ գիւղացին գաղթելու տեղ չունի և մինչև այսօր նրան մի ոտնաչափ հող չեն տալիս, եթէ մինչև անգամ հէնց նոյն հայրենի երկրում ազատ հողեր էլ կան—այն ժամանակ մեզ համար պարզ կլինի նախկին վարչական սխտեմի անարդարութիւնը և հակապետական ուղղութիւնը: Սոված ստամոքսի տէրը օրէնք կատարելու և հնազանդ մնալու մասին մտածելու հնարաւորութիւնից զրկուած է լինում:

Վերև բերած մի քանի տողը բոլորովին բաւական ենք համարում պատկերացնելու մի կողմից հայ ժողովրդի տոկունութիւնը և համբերատարութիւնը, իսկ միւս կողմից այս թուերը յայտնի չափով պարզում են մեզ վերջին տարիների դժգոհութեան գաղտնիքների գլխաւորը:

Տնտեսապէս ճնշուած և սոված ժողովրդի մէջ ամեն տեսակ խլրտմունք և շարժում շատ շուտ է արձագանք գտնում, ուստի և ժողովրդի տնտեսական վիճակը ամենակարճ միջոցում և շուտափոյթ կարգադրութիւններով բարելաւելը վարչական իմաստութեան նշան կլինի: Այս պատճառով անհրաժեշտ է, որ շատ շուտով Երևանի նահանգի ազատ հողերը անմիջապէս բաժանուին երկրի սակաւահող գիւղացիներին:

Այս կարիքների շուտափոյթ գոհացումը պէտք է կարծել, որ մեծապէս կնպաստէ երկրի խաղաղութեան գործին:

ԳԱՐ. ԵՆԳԻԲԱՐԵԱՆ

ԲԷՃԱՅԻՆՆԵՐ ԿԱՄ ԲԱՐԻՁՄ¹⁾

25. Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը՝ Բաբը մելանխոլիք բնաւորութիւն ունէր, նա անշափ սրամիտ և սաստիկ խորաքննին տեսողութիւն ունէր։ Պատմում էր մայրը, քեռին, որ նա Սոկրատի նման առանձնացած, ժամերով հայեացքը մի կէտի վրայ յառած մտածում էր անթարթ, անշարժ և յանկարծակի սթափուելիս, չէր էլ զգում, թէ ինքը ժամերով անզգայ վիճակ է ունեցել։ Մանուկ հասակից նա ենթակայ է եղել այսպիսի խորասուզումների և անվերջ, մինչև կեանքի վերջը շարունակել է այս մտազբաղումները, երեակայութեամբ մի տար աշխարհ տեղափոխուած։ Երկար ժամանակ նա մտքով թափառել է գտնելու, տեսնելու այն աշխարհը, ուր իբր ժամանակով առանձնացել է, ապրում է, ըստ շիական վարդապետութեան, իրենց վերջին իմամ՝ Մէհթին, որտեղից վերադառնալու է հաւոր սերունդով։ Ինչպէս երևում է Քէրէլայի ուխտագնացութիւնը, Հաջի Սէիդ — Քէաղիմ Միւշթէհիդը, սրա աշակերտների հետ ծանօթութիւնը շատ բարեբար ներգործութիւն է ունեցել Բաբի մտաւոր աշխարհի վրայ, որը առասպելական վերացական աշխարհից անդրադարձել է բնական աշխարհ։ Աւելի ևս դրականապէս փոխուեց Բաբի աշխարհայեացքը Մէքքէի սե-քարի ուխտից դառնալուց յետոյ, այնպէս որ նա որոշեց Իսլամի պարզութիւնից նախապաշարումների և մարդապաշտութիւնների մէջ խըրուած ժողովրդին իր անզգայութիւնից սթափեցնել և մի զարկ տալ դէպի առաջադիմութիւն։ Նա իր այս կոչումի մասին մեծ հաւատ ունէր, նա համոզւած էր, որ ինքը աշխարհ է եկել, որ մարդկութիւնը սթափեցնէ և առաջնորդէ այն երանելի խաղաղութեան վայրը, որին ձգտել և չեն հասել նախորդ մարգարէներն ու առաքեալները և մեծ յուսով սկսեց քարոզութիւնները, որը անշափ յաջողութիւնով առաջ տարաւ։ Անշափ փաս-

տեր կան, որ Բաբը իր խօսակցի, ընկերակցի մտքերը կարգալու և յայտնելու մեծ ընդունակութիւն ունէր, մանաւանդ ղիւթելու, կաշկանդելու: Այս բնատուր կարողութիւնը Աստուածային շնորհի մի հիւլէն համարելով, (Նուգդէի-Ուլահը) Աստուածութեան մի կէտը դաւանելով, նա վստահ քարոզից և նրան դաւանեցին հազարաւորներ: Բաբ-էլ-Բաբ Բիշրօյէցին երբ երեք չորս օր կաշկանդուեց, չը կարողացաւ մզկիթում շուրթերը շարժել և դաս—քարոզ խօսիլ, նա մինչև մահ այդ պարագան բացատրում էր, իբր թէ մզկիթում իրենից բարձր հասկացողի, մտածողի և բացատրողի ներկայութիւնը նրան կարկամեցրել էր: Բաբի արդու խօսքը այնքան մեծ հաւատ էր ներշնչում, որ նրա հետ վիճող իւլէմները ոչ միայն անպայման դաւանում էին նրա աստուածայայտնութիւնը, այլ մինչև անգամ բուժւում էին իրենց ախտերից: Այնքան վստահ և ոյժեղ կամք ունէր Բաբը, որ նրա առաջ ընկճուեցին, լուցին ամենանշանաւոր բարեկան պարսիկները, նրան պաշտելին իւր դարի մտքի ու գրչի ներկայացուցիչ հայրենակիցները Եփրատից մինչև Փանգէս: Նրա հայեացքը այնքան զօրաւոր էր, որ կաշկանդել էր պարսկական ամենախիզախ մեծամեծներին, որոնք խալառ մերժեցին Հաջ-Միրզա-Աղասիի մեծ վեզիրի հրամանները և չյանդգնեցան ձեռք բարձրացնելու անմեղի վրայ: Նա մի հայեացքով այնպէս ղիւթեց արքունի սենեկապան Սիւլէման խանին, որ նա իւր պաշտելի Բաբին չուրանալու համար, աներևակայիչ քաջութեամբ մահի հետ կոտուեցաւ: Բայց այս պարագաները դեռ ևս աւելի խոր ուսումնասիրութեան կարօտ լինելով, մենք չենք համարձակում պնդելու, թողնելով ապագային նրանց ուսումնասիրութիւնը, մեր պատմութեան շարունակութեան անցնենք:

26. Թէև Բաբը մեռաւ, բայց Բաբիները գլխից օրէցօր նորանոր փորձանքներն անպակաս էր և ամբողջ Պարսկաստանում ամէն մի չարագործութեան հեղինակն ու դարանագործը բաբիներն էին համարւում. կաշառակուրծ պաշտօնակալների, ազա՛հ կղերի համար սրանից աւելի նպաստաւոր առիթ չէր կարող լինել: Ամէն ոճիւր, ամէն յանցանք Ներոնի նման վերագրում էին նորադանդներին և օրէցօր տանջանքները, դաժանութիւնները սաստկացնում: Հաջի-Սէիդ-Բեազիմ միւլթէհի-ղի ամենանշանաւոր աշակերտունին էր Զահրէ-խանումը, որին շէխիների վարդապետը «Նուրէթ-ուլ-էյն» (աչքի լոյս) տիտղոսն էր ասել, նորա անչափ տաղանդի, սուր յիշողութեան և պայծառ դատողութեան ու տեսութեան համար: Զահրէ-խանում-

մը իւր գիտութիւնով և աստուածաբանական մեկնութիւններով ամբողջ շիւս կղերի համարումն էր վայելում, ինչպէս Իրանում, հոյնպէս Իրակ-արաբում: Հետեւելով իւր բարունապետին նա աստուածաբանական լէկցիաներ էր կարդում Քէրբէլայում հաւրարար ունկնդիր ուսանողներին (Թալաբա), որի համար վերջինների երկրպագութեանն էր արժանացած: Զահրէ-խանումը գրաւած համարումի, դիրքի պատճառով մատնուել էր և Օսմանեան Բ. Դունից հրաման էր արձակել, նորան պետութեան սահմաններից հեռացնելու:

Երբ Զահրէ խանումը Քէրբէլայից Թէհրան էր գնում լէկցիաները շարունակելու, նորա հայրը՝ Մուլա-Սալէհ Ղազվինի միջնորդէր չը թողնէր, որ աղջիկը ուղղակի նպատակին դիմէ, ճանապարհից տուն դարձնէ: Հայրական յարկի տակ Բահրէ-խանումը անվերջ ընդհարում էր հօր, հօրեղբօր և եղբայրների հետ, որոնք բոլորը մօլի միւթէշարի էին, իսկ ինքը միակ՝ շէյխի: Նա, որ ամուսնացած էր մանուկ հասակից հօրեղբօր որդու հետ, չէր սիրում, չէր համակրում ամուսնին և բաժան էին ապրում: Այս վիճակում հայրական յարկը դժոխքից ծանր ներգործութիւն ունէր նորա հոգու վրայ, որի մտքի թռիչքները սաւառնում էին լեռների ամպերի վրայով...: Այս տխրութեան օրերին Զահրէի մխիթարութիւնը միայն ընթերցանութեան մէջն էր, նա ընթերցանութեան նիւթ շատ էր ստանում իւր ընկերակիցներից, աշակերտներից և համակրողներից, որոնք սփռուած էին Իրանում, Թուրանում և Տիգրիսի փերի սրբավայրերում: Այս գրութիւններով նա ծանօթացաւ Բաբի վարդապետութեան հետ, ձեռք բերեց նրա բոլոր գրութիւնները, ուսումնասիրեց և դարձաւ Բաբի անձնուէր երկրպագողը: Զահրէ-խանումը տեսել էր Քէրբէլայում այդ երիտասարդ քարոզչին, բայց այնքան չէին մտերմացել: Երբ Բիշրօյէցին Մազանդարանից գնում էր Շիրազ Բաբին այցելելու, Զահրէ-խանումը նրան յանձնեց իւր գրաւոր դաւանանքը, որ տանի հասցնի նոր-մարգարէին և ինքն սկսեց եռանդով քարոզել Բաբի վարդապետութիւնը: Նա շուտով նամակի պատասխանը Բաբից ստացաւ, որով նորա անունը փոխում «Թահրէ» (Մաքրուհի- ճոխուհի) է կանչում, որից յետոյ այնպէս մտերմացան, որ շարունակ թղթակցում էին: Թահրէի գրութիւնները, մանաւանդ չափական-բանաստեղծական երկերը մինչև այսօր մեծ հաճոյքով կարդում են ոչ միայն բաբիները, նոյն իսկ շիաները, նրոնք հիպնոսում են ընթերցողին, սքանչացնում և նրան մտքով երկրային դրախտն առաջնորդում:

27. Այս քարոզութիւնները թահիրէի արիւնակիցների հետ ունեցած յարաբերութիւնը բոլորովին լարեցին, այնպէս որ նրանք բորբոքուած հերոսուհիի դէմ, այնպէս ռիսակալած նորան հայհոյումէին, որ թշուառ թահիրէն չէր իմանում ինչ հնարքով գլուխը փրկել հայրական որջից: Թահիրէի հայրը այնպէս էր բորբոքուած աղջկայ դէմ, որ ամեն առթիւ կրկնում էր. — Միթէ քո աստիճանդ այդտեղ է, որ դու, քո այդ հասկացողութեամբ ու կատարելութեամբ այնքան ստորանաս, որ գնաս խարուես մի տգէտի լեզուից, նրան գերագոյն յայտնութիւն դաւանես, խոստովանես, որ նա նախասահմանուած մէթին է....: Այդ դու որքան մտքով կուրացար, որ խոր անդունդը գլորուեցար: Նիթէ դու ինքդ մարգարէանալու ձգտէիր, քո անձը մէթի հրատարակէիր, ես խոնարհած քեզ երկրպագութեան կգայի սիրով և քո մունետիկը կդառնայի, աշխարհին կքարոզէի քո մտքերը: Իսկ դու, առանց աստիճանդ կշռելու, երկրպագում ես մի տգէտ ստախոսի-զրպարտչի, որը քո աշակերտների ձեռքերին ջուր տալու արժանաւորութիւն չունի:

Այդ միջոցներին մի օր քարոզի մէջ Մուլա-Թաղին, Թահիրէի հօրեղբայր—սկեսրարը հայհոյէր յայտնի Շէխ-Ահմէդ Բահրէնիին: Քարոզին ներկայ է լինում մի Շիրազցի, առանձնութեան մէջ բացատրութիւն է պահանջում հայհոյողից: Երբ վերջինս առանց բացատրութեան կրկին հանդիմանում է, Շիրազցի երիտասարդը դարան մտնելով սպանեց Մուլա-Թաղին: Չարագործութիւնը վերագրելով Թահիրէին ու նորա մտերիմ երեք մուլայի, Ղազվինին դատաւորին ստիպեցին սրանց կալանաւորել, տանջելով խոստովանեցնել: Ոճրագործը նկատելով, որ իւր փոխարէն անմեղներին են տանջում, ներկայանում է դատաւորին, անձնատուր է լինում խոստովանելով մեղքը, փաստերով էլ ապացուցանում է, թէ ինքն է չարագործը և բացատրում է պատճառները: Ղազվինի կառավարիչը միջոցներով և մեռնողի որդիների թախանձանքից ստիպուած ոճրագործին, Թահիրէի և երեք մտերիմ իւլէմների հետ ուղարկում է Թէհրան, Հաջի Միրզա-Ազասի՝ վէզիրին: Այդտեղ չարագործը բանտից փախչում է, երեք իւլէմները զոհ են գնում զրպարտողների մեքենայութիւններին, քանի որ չեն գիշանում Բաբին ուրանալ, իսկ Թահիրէին յանձնում են իւր տան մէջ արգիլելու:

28. Թահիրէն իւր քարոզութիւններով այնպէս համբաւ վաստակեց, որ ամբողջ Թէհրանի մտքի և գրչի ներայացուցիչները, նշանաւոր պաշտօնականները հիանում ու յափշտակուում էին նորա տաղանդով: Թահիրէն հետեւելով Բաբին քարո-

զուսմ էր միակնութիւն, հաւասարութիւն երկու սեռի մէջ, քօղի ջնջում, սիրոյ ամուսնութիւն, կրքերի սանձում, ազգերի, ցեղերի, կրօնների անխտրութիւն և եղբայրութիւն համայն մարդկութեան: Նա առաջինն էր, որ եղծեց ծովը, աւելորդ ծէսերը, օրական հինգ անգամի աղօթքը, աւելորդապաշտութիւնները, որոնք գոյութիւն ունէին իսլամի վարդապետութիւնով և քարոզեց համարձակ իրեն հետեւել: Նա, որ մի ժամանակ Քէրքէլայում վարագոյրի ետեկց էր խօսում իւր ճառերը թալաբաներին, քօղն ու չարսաւը պատառելով համարձակ բարձրանում էր ամբիոն, հերարձակ և բաց կրծքով, քարոզում էր հաւաքուած երկսեռ Բաբիներին իւր խրոխտ և հուժկու որոտով, ազդու ոճով, քաղցր ձայնով և գրաւիչ շարժումներով, որ սթափուին դարևոր քնէածութիւնից, պատուեն խաւարի վարագոյրը և դիմեն յառաջադիմութեան: Նա առանց յօգնելու ժամերով խօսում էր, համեմելով իւր քարոզները սեփական բանաստեղծական ոտանաւորներով, որոնք այնտեղ անպիր էին անում, զրի անցնում և տարածում: Իսկ ունկնդիրները հիացմունքից արձանացած, առանց ծպտիւնի, ջանում էին լսել, ըմբռնել և իւրացնել այդ լոյսի քարոզչուհու գաղափարները: Դարե՛ր և անչափ դարեր էր անցել Արիական աշխարհի վրայից, մարդիկ կնոջ դէմքը միան կանանոցում էին տեսել և յանկարծ բնմի վրայից Թահիրէի նման մի չընադից, բայց աւելի սքանչելի ճարտասանի խօսքերից ու մտքերից թովուած, կեանքերը վտանգի մատնած շրջապատում էին նորան, որպէսզի իրենց հոգեկան ծարաւը յագեցնեն, մխիթարուին և յուսադրուին մի այնպիսի երանելի ապագայով, որը նրանց անչափ մօտ էր թւում: Թայց տարաբաղտաբար երկու տարի էլ չտեւեց Թահիրէի քարոզութիւնները, յանկարծ միջեց Թէհրանի հորիզօնը և զարհուրելի տեսարանները ահաբեկեցին ու ցրուեցին այս ժողովներին յաճախողներից շատերին:

29. Բաբի չարաչար նահատակութիւնից անչափ բորբոքուած ու զգացուած նրա ծառան, իսկուեցի մի թուրք՝ Սադգ անուանով, վրեժխնդիր եղաւ և Թէհրանում Նասրէդդին Շահի վրայ ատրճանակ արձակեց 1852 թ.: Թէև շահը թեթև վնասուեց, քանի որ ցնորամիտ Սադգը միայն դնդիկներով ու վառօդով էր լցրել իւր ատրճանակը, բայց երբ ըմբռնեցին, որ չարագործը Բաբի է և վրեժխնդրութեան հոգով էր կատարել այդ ոճիրը, սկսեցին սարսափելի կերպով հալածել նորազանդներին: Այս միջոցին մի ինչ որ խոհարարի քաջալաշկերտի մատնութիւններով ու ցուցումներով Թէհրանի ոստիկանութիւնը

սկսեց կալանաւորել պատահած մարդու և լքցրին բանտերը: Մայրաքաղաքի խորքերը, ներքնատները թագնուած Բաբիններին խուժը խուժը կալանաւորուած և տանջուած էին, որ խոստովանեն ու մատնեն իրենց առաջնորդներին: Տանջանքից ազատուած էին միայն նրանք, որոնք հայհոյուած էին Բաբին և նրա վարդապետութիւնը, կամ նրանք, որոնք լքցնուած էին դահիճների դատաւորների գրպանները, իսկ մնացեալներին ենթարկուած էին զարհուրելի տանջանքների: Առաջին օրերին մի ժողովուած ձերբակալուած 38 հոգուց միայն եօթը մարդ չուրացան Բաբին ու հաստատ մնացին իրենց դաւանանքի վրայ, մերժելով թախանձանք, խոստուած, սպառնալիք, հերոսաբար վզերը մեկնեցին դահիճներին: Սրանցից մին Բաբի խնամակալ քեռին՝ Սէիդ Ալին էր, 70 տարուան ալեոր, որին ազատելու համար թէև 300 թուաման խոստացան շիա վաճառականները, որպէս զի Սէիդի արիւնը չըմնայ իրենց վզին, բայց որովհետև հաստատած ծերուկը չուրացաւ հաւատքը, զարհուրելի տանջանքով գլխատուեցաւ: Երկրորդը Թուրշիշի միւլթէհիդն էր, երրորդը Ղուժի միւլթէհիդը, չորրորդը Քիրմանի միւլթէհիդը, հինգերորդը մայր-թագունհիի աղօթարարը, վեցերորդը Թաւրիզեցի յայտնի վաճառական, որոնք բոլորը հերոսաբար զոհուեցան իրենց գաղափարի համար: Եօթերորդը մի գեռահաս և շատ գեղեցիկ երիտասարդ էր, Մարաղացի սէիդ, որին ի՜նչ խոստումներ աւրին, փող, թոշակ, պաշտօն, պալատի մինիստրի աղջիկը, բայց չկարողացան համոզել, նա անվրդով կարգաց Բաբի անունը, նրա աղօթքը և ուրախութեամբ գլուխը յանձնեց դահիճին:

30. Զարհուրելի, արևելքին յատուկ ինկվիզիցիական տանջանքներ տուեց Հաջի Սիւլէյման-խանին: Երբ այս պալատական սենեկապանը համարձակ խոստովանեց իւր դաւանանքը, հերոսաբար արհամարհեց դահիճների սպառնալիքը, ծաղրեց բռնութեան ոյժը, հակառակորդների զօրութիւնը, առարկեց, թէ ո՛չ որ իրաւունք չունի բռնանալու իւր հոգեկան զգացումների, կրօնական հայեացքների դէմ, նրան մերկացրին, ձաղկեցին, մրոտեցին ամբողջ մարմինը, ծակոտեցին խշտիկներով մկանները, ծակերի մէջ մոմեր խրեցին և վառեցին, իշի վրայ նստեցրած Թէհրանի փողոցներում մանածեցին, մոռնետիկով և դահուլ-զուրնայով: Այս հրէշային տանջանքներին մատնուած Հաջի Սուլէյման խանը առանց հառաչելու, առանց տրանջալու, առանց վհատելու, սոսկալու առաջ էր գնում, երբեմն երբեմն իշից ցած գալով, մարմնից վար թափուած մոմերը կրկին խրում էր մսի մէջ արիւնժեր վէրքերում, պարելով, ցատկոտե-

լով անցնում հրապարակները հարսանեկան թաղուորի նման հրճուանքով ու բերկրալի: Ամբողջ Թէհրանը փողոցները դուրս թափուած դիտում էր տեսարանը, մարդիկ չէին ըմբռնում, թէ ի՞նչն էր ստիպում Հաջի-Սիւլէյման-խանին արհամարհել փառքը, հարստութիւնը, կարողութիւնը, աստիճանը, դիրքը, թռակը, ընտանիքը և զաւակները, և յանձն առնել այս զարհուրելի կսկիծներն ու մորմոքները մի ինչոր նոր վարդապետի զառանցանքների համար: Վերջապէս Հաջի-Սիւլէյմանխանը ինքը համարձակ պարզեց իւր թեքը, սրունքները դահիճներին, որոնք անգութ սպանդների նման մաս մաս կտրտեցին-թափեշին նրա անդամները և ապա կտրտեցին գլուխը....:

Հաջի-Սուլէյման-խանի ընթացքը օրինակելի դարձաւ Բաբիններին, որոնք աւելի անվեհեր անձնատուր էին լինում գաղափարի կռուին:

Այս տխուր օրերին շահի յատուկ հրամանով դահիճները ներկայացան Թահիրէին խեղդելու: Հերոսուհին առանց տատանելու դահիճ չուանը առաւ, հանգուստեց, զցեց վիզը և ծայրերը նրբանցքում սպասող դահիճներին տալով հրամայեց որ քաշեն..... մինչև որ խեղուած թաւալուեց....:

31. Մի ուրիշ խմբի Բաբիններին, մօտ 370 հոգու, դատաւորները բաժանեցին Թէհրանի ժողովրդին՝ էսնաֆի ամեն մի դասին, մասգործներին, դարբիններին, դերձակներին, հիւսններին, սափրիչներին, բաղնիսպաններին, որմնադիրներին, քանքաններին, բէզազներին, սեղանաւորներին, ոսկերիչներին, ածխավաճառներին, կազմարարներին, ներկարարներին, մոլլաներին, թաւաբաններին, ֆարաշներին, ներքինիներին, մինչև անգամ պալատական աղախիներին, որպէսզի ամէն մի արհեստաւորի դասը խորհուրդ անեն իրենց մէջ, իրենց արհեստին յատուկ գործիքներով տանջանքներ խորհին, տանջեն, չարչարեն և սպանեն այդ ուրացողներին: Ամբողջ մի շաբաթ Թէհրանի թաղերին տիրել էր վայնասունը, փողոցները ողողեցին էր անմեղների արիւնով, ապականութեան հոտը ամբողջ ամսով շնչեցրել էր ամբոխին, դահիճները ուժասպառ էին եղել, իսկ Բաբինները նորանոր ոգևորութեամբ շարունակում էին իրենց քաղաքութիւնները, դահիճներին վզերը պարզելով....: Այն պարսիկները, որոնք համար մարդասպանութիւնից մեծ ոճիր չկայ աշխարհում, որոնք մարդու մահուան պատճառ դարձողին, դահիճներին. և մարդասպաններին «պունկորդի» են կանչում, ըթացել էին, զգացմունքները քաղացել էին, չէին խնայում ոչ ծերին, ոչ մանուկին, ոչ արուին, ոչ էգին, ոչ էլ բալուլի:

ծծկերին, հարազատին թէ խորդին, հեղեղում էին, արիւնը հոսեցնում շատրուանի նման և հրճւում..... Իսկ թէ ի՞նչպէս էին կեղեքում, կողոպտում Բաբիններին, կամ որպէս Բաբի մատնուածներին, չի կարելի նկարագրել.....:

32. Նահանգական վարչութիւններից ամէն օր նորանոր խումբեր էին հասնում Թէհրան, ամէն մի կառավարիչ, պաշտօնական, ֆարաշ շատ ընդարձակ արտօնութիւններով էր օգտւում կալանաւորելու, կողոպտելու, տանջելու իրաւունքից և վայն ու կոծը տարածել էին Իրանի ամէն կողմը: Այս կալանաւորների խմբերի հետ Աֆշէ գիւղից Շիմրան ամառանոցի բանակին հասաւ նախկին վէզիրի Մալիէ (Ֆինանսի-մինիստր) Ազա-Բուզուրգի-Աբասի երկրորդ որդին՝ Միրզա Հիւսէին-ալին, որն ամբողջ Թէհրանի նորադանդներին յայտնի էր, որպէս Բաբի նախանձախնդիր հետևող: Ազա-Բուզուրգը Մազանդարանի Նուր գիւղիցն էր, որը գտնւում է Դիմաւէնդի լանջերի վրայ և այս կալուածքը ժառանգել էր ծնողներից: Տոմով սրանք ազնուական էին, անուանի գերդաստան ամբողջ Պարսկաստանում: Ազա Բուզուրկը Զիլի-Սուլթանի ապստամբութեան և Ռուսաստան փախստեան ժամանակ ընկերակցելով, վերջը անցել էր Տաճկաստան և Բաղդադ էր ապաստանել, որտեղ էլ մեռաւ: Թէքէրսի կողմի ժամանակ, երբ Բաբինները խմբով գնում էին Բաբֆրուշից Բաբէլ-բաբին օգնելու, Հիւսէյն-Ալին առաջին անգամ այնտեղ դարձեալ կալանաւորուած էր, բայց չնորհիւ իւր ծագման ազատ էր թողնուած: Իսկ այս անգամ արդէն դիրքն ու տոհմը նրան չէին փրկել խստապահանջ և ընչաքաղց դահիճների ճանկից, որին Շիմրանում քննելուց յետոյ, տարին և Թէհրանում գլորեցին արքունի խոնաւ գնդանը:

Երբ ամէն կողմ կալանաւորումներն սկսուել էին, Հիւսէյն-Ալիի փոքր եղբայրը՝ Միրզա Եահեան, որին Բաբը «Սուփ-էգէլ» էր անուանել, որը մեծացել էր մեծ եղբօր հովանու տակ և նրա հետ յաճախել էր միշտ Բաբիական ժողովներն ու միտինգները, դէրվիշի տարազ հագաւ, քէշքիւլը ձեռքը Արաղստանից թափառելով գնաց Րէշտ, գլուխը փրկեց: Այդ տարազով նա աներկիւղ թափառում, մտնում էր ժողովրդի բոլոր խաւերը և քարոզում նոր վարդապետութիւնը բռնաւորների թիւ տակ, նրանց ներկայութեան, որոնք առանց մի բան ըմբռնելու դեռ ողորմութիւն էլ էին տալիս և ղիւրացնում, որ նա տարածի իւր քարոզութիւնները:

Սագգի գործի քննութիւնը երիտասարդ շահը իւր ներկայութեանն էր կատարել տալիս, շատ մանրամասնութիւնների

էր հետամտում և անմեղներին ազատում էր տանջանքից: Միր-
զա-Հիւսէյն-Ալին շահի ներկայութեան այնպէս համարձակ և
այնպիսի ազդու ոճով պաշտպանուեց, որ շահը համոզուեց, թէ
նա մասնակցութիւն չի ունեցել չարագործի անմիտ արարքում:
Մանաւանդ Ռուսական զեսպանի թախանձանքից էլ զիջած,
ազատեց և թոյլատրեց Բաղդադ ուխտի գնալու: Պարսիկ պաշ-
տօնեաներ Ռուսական զեսպանատան սպասաւորների հետ
Հիւսէյն-ալին տարին Բաղդադ. բայց սրանից յափշտակուած
գոյքը, կալուածքները, կարողութիւնը կու տուին պաշտօնեա-
ները:

33. Էգէլին երբ լսեց եղբօր Բաղդադ գնալը, շտապեց
նրան գտաւ, որտեղ միասին ապրում էին շրջապատուած Բա-
բի երկրպագուներով, որոնք հալածուած Պարսկաստանի այլ-
եայլ գաւառներից խմբուած էին սրանց շուրջը, 1853 թ: Հիւ-
սէյն-ալին դեռևս ծածկուած էր պահում իւր անձնաւորութիւնը,
մտքերը եղբօր միջոցով էր արտայայտում հետևորդներին, կամ
նրա անունից էր խօսում մտերիմներին, որոնց թիւը օրէցօր
աճում էր: Էգէլին յափշտակուած Բաբի նրա հասցէին տուած
պատգամներով, ամփոփուած երեակայութեամբ, իր անձը հա-
մարում էր նոր-մարգարէի «Մէրաթը» (հայեկին) և նրա աւան-
դութեան «վէսին» (խնամակալը): Սա չունենալով ոչ ճարտար
լեզու, ոչ էլ համարձակութիւն, զուրկ լինելով բարձր կրթու-
թիւնից, մտաւոր կարողութիւնից, ծպտել էր համեստութեան
շապիկով, բաւականացել էր գէրվիշական տախազով, թափա-
ռում էր քաղաքից քաղաք, երկրից երկիր և քարոզում Բաբի
մտքերը: Բայց և այնպէս չէր էլ կարողանում Բաբի հետևող-
ներին առաջնորդելու յաւակնութիւնից ձեռք քաշել, թէև այս
բանը չէր էլ համարձակուած դրականապէս արտայայտել: Այս տեն-
չանքով, երբ Էգէլին, գինովցած իւր երեակայութիւններով,
ամուսնացաւ Բաբի այրիի հետ, անչափ վրդովեց Հիւսէյն-ալի-
ին, որը չկարողանալով զայրոյթը զսպել չարաչար նախատեց
եղբօրը ասելով. — «Միթէ զաւակը կարող է ամուսնանալ հօր
կնոջ հետ: Եթէ դա քու հարազատ, քեզ ծնող մայրդ չէր, քո
հօր, ամբողջ համայնքի հօր կողակիցն էր, ինչպէս յանդգնե-
ցար նրան կին առնելու»...: Դեռ թէհրան եղած միջոցին, երբ
դեռ չէին կատարուել թէհրանի, Պարսկաստանի անգթութիւն-
ներն ու կոտորածները, Հիւսէյն-ալին թղթակցութիւն և խիստ
մտերմութիւն ունէր Բաբի հետ, բայց չմատնուելու և չտուժելու
նպատակով այնպէս էին կարգադրել, որ բոլոր յարաբերութիւն-
ները կատարուի Միրզա Նահեաթի Էգէլի անունով, որը դեռ շատ

դեռահաս էր և չէր կարող կասկածանքի առիթ դառնալ: Բարը իւր թղթերն ու կտակն անգամ երկու աշակերտների ձեռքով հասցրեց Հիւսէյն-ալին, որը ոչ միայն աւանդապահ էր Բաբիզմի այդ գանձին, այլ պիտի ղեկավարէր համայնքը:

34. Հիւսէյն-ալին Բաղդադում մի քանի տարի ապրեց իւրայինների շրջանում, քարոզեց, կառավարեց և յարաբերութիւն հաստատեց ամբողջ Իրանում սիւնուած համայնքի հետ, որոնք սարսափները անցնելուց յետոյ, նորից կազմակերպութիւնները հաստատեցին և շարունակեցին իրենց քարոզութիւնները: Այստեղ 1854 թ. Հիւսէյն-ալին Բաբի քեռիի առաջարկութեամբ գրեց իւր առաջին երկը «Իգան», որով բացատրում էր Բաբի վարդապետութեան չը պարզուած կէտերը: Բայց որովհետև նա շրջապատւած էր ահաւոր հետևողներով, որոնք նրան միջոց չէին տալիս լրջութեամբ զբաղուելու, վարդապետութեան ոգին իւրացնելու և հիմնաւորելու, Հիւսէյն-ալին ծպտեալ հեռացաւ Բաղդադից, անհետացաւ իւրայինների համար, դիմեց զէպի հիւսիս, Կորդուաց երկրի Սուլէյմանիէ քաղաքի մօտերը մի լեռնային աւան քաշուեց: Սերգելու, ուր ամբողջ երկու տարի առանձնութեան մէջ անցկացրեց օրերը: Վերջապէս Սուլէյմանիէի բնիկները ծանօթանալով նրա գործերի, քարոզութիւնների, վարքի, բարքի հետ, եկան Սէրգելու շրջապատեցին և տարան Սուլէյմանիէ, որտեղ Սիւննի կղերը յափշտակուած էր նրա աստուածաբանական հմտութեան, ճարտար լեզուի, սքանչելի ոճով արտայայտութիւնների վրայ: Այս լուրը Բաղդադ հասնելու պէս բաբիները պատգամաւորներ ուղարկեցին և նրան վերադարձրին արբասիների աւերակ մայրաքաղաքը:

Մինչ այս Բաբի Բէյանների պատուիրանները պահպանում էին Բաբիները, եռանդով ուսումնասիրում նրա գրութիւնները, ջանում էին իւրացնել նրա քարոզները, բայց դեռ որոշ կարգեր չէին սահմանուած, Ժողովրդի պարտականութիւնները չէր բացատրուած ու գործադրուած: Պարզ չէր, թէ Իսլամի վարդապետութիւնից որք պիտի պահպանուէր, և որք պիտի եղծուէր: Բարը, բիշոյէյին, Հէօշաթը, Թահիրէն ջնջել էին ծովը, հինգ անգամի աղօթքը, քօղը, բազմակնութիւնը, թլփատութիւնը, լուացումը, բայց դեռ շատ բաներ անորոշ էր, իսկ բէյանների մէջ, կամ ուրիշ գրութիւններում որոշ բաներ չէին գտնուած: Հիւսէյն-ալին սկսեց բացատրել և բարեկարգել կարեւորները: Բայց նա դարձեալ իւր անձնաւորութիւնը չվտանգելու համար խօսում էր եղբօր անունով, կամ նրա բերանով: Բաբի վարդապետութիւնը ամբողջապէս սահմանաւորուած էր մարդկային

մտքի ազատութեան, զարգացման, սթափման, զաղափարի արծարծման և տարածման շուրջը, բայց այնքան անորոշ, այնպիսի սաղմային վիճակում, որ Հիւսէյն-ալիի նման մի հմուտ մտքի կարիքը կար, որ դրանք որոշ դիրք առնէին, պարզուէին, դիւրըմբռնելի դառնային ժողովրդի ամէն մի դասի համար: Բարի գրուածները ամփոփում էին հանրամարդկային սիրոյ, համերաշխութեան, եղբայրութեան, հաւասարութեան, պատերազմների, արիւնհեղութիւնների դադարման, զինուորականութեան ջնջման, բռնութեան սանձման, հողեկան զգացումների—խօսքի, մտքի, գրուածքի կաշկանդումների անհետացման, մարդկային ազատութեան և անհատի անկախութեան անհրաժեշտութիւնները: Նա հերքում էր իսլամի պարզութեան մէջ մտցրած բոլոր անոտիապաշտութիւնները, որոնք «հազիսներով» (մեկնութիւն-գերբնական ներշնչումով յաւելուած) ներմուծուել և աւելորդապաշտութիւններով շրջանակաւորել էին հետևորդների մտաւոր աշխարհը, ուղեփակներ էին սահմանել մտքի տարածումներին, սլացումների առաջ: Հետեւելով Բաբին, Հիւսէյն Ալին հերքում էր այն բոլոր միսթիքական առասպելները, որոնցով իմամ-Ալին և սրա ժառանգները տասն երկու իմամները իրենց անձնաւորութիւնները կապել էին գերագոյնի հետ և զառանցական տեսիլների արձանագրութիւններով խճողել էին շիական դիցաբանական օրէնագրութիւնը: Բաբը քարոզել էր և բէհան պարզում էր, որ Աստուծոյ շունչը—խօսքը—զուրանը ոչ բացատրութեան, ոչ մեկնութեան, ոչ էլ եօթանասունը երկու տեսակ նշանակութեան կարիք ունին: Ղուրանը խնամակալի (վէսի) և բացայայտիչի (միւրէյին) պէտք չունի: Բայց որովհետեւ Ղուրանը ժամանակի ոգուն չի համապատասխանում, ուստի նոր-յայտնութիւնով Ալլահը նոր օրէնքներ է սահմանում մարդկային ազգի համար:

Բաբի պատուիրանների գործադրութեան, կատարման համար Հիւսէյն-Ալին պահանջում էր հետևորդներից սիրել մինչև անվամ դահիճներին, բռնակալներին, յորդորում էր անսահման համբերութիւնով, զոհողութիւններով ընկճել թշնամիներին, դաժան կեղեքիչներին համոզմունքով և բարեգործութիւններով, յաղթահարել, հարստահարողներին ամբողջ գոյքը յանձնելով անվերջ նպաստներով և օգնութիւններով բարութեան լոյսը ծագեցնել ապառաժած սրտերում, անզգայացած-բխացած շղեբում:—Ձեր միակ զէնքը, ասում էր, ձեր լեզուն և ձեր զաւարդարը պիտի լինի:

ԱՏՐՊԵՏ

(Պը շարունակուի)

ՀԱՅԱԳԵՏՆԵՐ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ

Հետաքրքրական տեղեկութիւններ են հաղորդում «Հանդէս ամսօրեան» և «Բանասէրը» ներկայումս Եւրոպայում հայ լեզուով պարապողների մասին, որ քաղուածօրէն առաջ ենք բերում այստեղ.

Ստրասբուրգ քաղաքում՝ դասախօսում է պրօֆ. Հիւբշմանը, որ յայտնի է իւր «Armenische grammatik» ընդարձակ աշխատութեամբ, որի դեռ միայն 1 հատորի ա. և բ. գրքերն են լոյս տեսել, որքան մեզ յայտնի է: Ներկայումս Հիւբշմանը դադարեցրել է հայերէնի դասախօսութիւնը՝ ունկնդիրներ չունենալու պատճառով:

Բերլինի համալսարանում հայերէնի ուսուցչապետն է դոկտ. Ֆինկը, որ միայն երեք աշակերտ ունի, երեքն էլ լեզուաբան, որոնք անցեալ կիսամեկի վերջն արդէն Մոզսէս Խորենացու գիրքն էին կարդում ու թարգմանում: Սոցանից երկուսը՝ Ռուդօլֆ Ֆուքսը և Օտտօ Գիւնէնթալը պարապում են համեմատական լեզուագիտութեամբ, իսկ երրորդը՝ Գօտհօլզ Վայլը՝ արեւելեան, գլխաւորապէս սեմական լեզուագիտութեամբ:

Հայդելբերգի համալսարանում հայերէն լեզուի աւանդումը յանձնուած է դոկտ. բ. Խալաթեանցին: Վերջինս առաջ դասախօսում էր Բերլինում, ուր աշակերտեցան նորան Զիգլին, դր. Շէֆտելովիչ, որ ծանօթ է իւր «Հին հայերէնի ձայնագիտութեան մասին» գրութեամբ և րաբբի դր. Ֆուքսը, իսկ Հայդելբերգի համալսարանում ունի երեք ունկնդիրներ՝ դր. Թ. Էօստէրրայխէր, Հայդելբերգի ժողովրդապետը, աստուածաբան և քաջ սեմագէտ. սա Հայերէն սովորում է Ս. Գրքի քննական ուսումնասիրութեան համար: Միւսնոյն նպատակով հայերէն է սովորում նաև Յովհ. Գրաֆը, աստուածաբանութեան մի ուսանող, երրորդն է՝ Էդուարդ Պրօկոշը, Զիկագոյի համալսարանի երիտասարդ մագիստրոսը, հմուտ հնդեւրոպագէտ և բուն բանասէր: Խալաթեանը հայերէնն աւանդում է Մէյէի և Այտնեա-

նի քերականութեան դասագրքերով և Կարիերի բարեփոխած Լատէրի քերականութեամբ:

Օքսֆորդի համալսարանում, գրում է պրոֆ. Կօնէբիրը, մի քանի նշանաւոր անձնաւորութիւններ կան, որոնք հայերէն գիտեն: Պրոֆ. Մարգօլիուսը, որ միանգամայն արարերէնի ուսուցչապետ է, նոյնպէս և պր. Գօվէյ, Magdalen College-ի ուսուցչապետներից մէկը և Bibliotheca Bodleiana-ի մատենադարանապետը և Ֆ. Բրիգթման, որ նոյն կօլլէժի ուսուցչապետն է և հեղինակ Արեւելեան պատարագամատոյցների թարգմանութեան մի հատորի, որի մէջ կայ նաև Հայ պատարագամատոյցի թարգմանութիւնը:

Կէմբրիջի մէջ կան պրոֆ. Արմ. Ռօբինզօն, այժմ վերատեսուչ Վեստմինստրի, պր. Մակլէան ուսուցչ. Christ's College-ի, հրատարակիչ եօթանասնից թարգմանութեան նոր հրատարակութեան, և պր. Մօնտան Ռօդէս Ժէմս, Կէմբրիջի թանգարանապետը:

Դուբլինում յայտնի է հայագէտ դր. Շարլը (Charles) Trinity College-ի աստուածաշնչեան յունարէնի ուսուցիչը:

Ինքը պրոֆ. Կօնէբիրը հրատարակելու է երկաթագիր Մաշտոցի անգլ. թարգմանութիւնը, նոյնպէս և Ժամագրքի և Փարիզի (Fonds Armen. 20) Տաւնամակի ժողովածուն:

Փրայքուրգ քաղաքում կայ հայերէնագէտ պրոֆ. դր. Սիմոն Վէբերը, որ յայտնի է «Եզնկայ ընդդէմ աղանդոց գործի յօրինման ժամանակն ու վաւերականութիւնը», «Աւարատը ս. Գրոց մէջ», «Կաթողիկ եկեղեցին Հայաստանում» աշխատութիւններով:

Լեմբերգի (Լվով) համալսարանում հայերէնի դասատուն լեհահայ կաթողիկ վարդապետ է, Դաւիդովիչ (Դաւթեան վ.), ունկնդիրներ են՝ Անդր. Լուկասիւիւիչ, Կայետան Ամիրովիչ և Յակ. Աքսէնտովիչ—երեք կղերացուներ. բացի սոցանից՝ Յակ. Մօսցօր՝ իրաւաբանական բաժնից, երկու օտարազգիք՝ Յոհ. Պիլսցար և Անդր. Դաւրոնսկի՝ բանասիրական բաժնից: Դասախօսութեան ներկայ են լինում և հայագգի Կարլ Բողդանովիչ և օտարազգի էդուարդ Թոմասչևսկի հոգևորականները:

Բուդապեշտի արք. հունգ. գիտութեանց համալսարանի մէջ հայ լեզուն աւանդում է եղիսաբեղուպօլսեցի հայ կաթողիկ Դուկաս Բադրուպանեան ուսուցչապետը, որ աշխատակցում է Սամոշվարի «Armenia» հունգարերէն ամսաթերթին: Նորան այժմ լսում են՝ Բլանար Եանօս, Լիօվի Մօր, Մատուզիկ Իսափան, Սօլիմօս Պալ, Կօնց Էնդրէ, Նազի Կալման, Դերբեսցէնի

Լէօրինց, Ռատվէյ Եանօս, Կուլցար Էնդրէ, Ցադէր Ֆէրէնց, Միկլօս, որոնք բոլորն էլ օտարազգի են: Իսկ չափազանց խրատական և հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ միևնոյն համալսարանում ուսանում են բազմաթիւ հայազգի (ի հարկէ հռոմէադաւան) ուսանողներ, որոնք ամենքն էլ մաճառախօս են և իրենց մայրենի լեզուով ամենեւին չեն հետաքրքրում: «Հայ գաղթականութեան մէջ նշմարուած ծանօթ դժբաղդ երեւոյթ մը» խոստովանում է «Հանդէս ամսօրեան»:

Պաղումայի համալսարանում կայ մի հայազէտ—պրօֆ. Տէցա, որ ունկնդիր չունի:

Փարիզի համալսարանի հայերէնի ուսուցչապետն է պրօֆ. Մէյիէ, որի ունկնդիրներէից այս տարի վկայականի արժանացան Փրանսիացիներ՝ Բաուսգարտ, Գիւվիլիէ Ֆլէօրի, Ուստրի և Սիւսօնը. իսկ երկրորդից երրորդ դասարան են փոխուել Միշօն և Յովսէփ Ռէրի, որոնցից վերջինը ամուսնացած է Թիֆլիսեցի մի ազնիւ հայուհու հետ և հայագիտութեան մէջ մեծ ապագայ է խոստանում:

Վեննայի համալսարանում հայերէն աւանդում է պրօֆ. Բիտտները: Վեննայում կայ նաև ինքնուս հայազէտ Իւլիուս Ռուդօլֆ արքունական պաշտօնեան:

Աւելացնենք այս ամենի վերայ և մի Յիսուսեան կրօնաւոր Պ. Պէտէրս, որ հայերէնը սովորել է ինքնուսութեամբ նախ Բէլգիայում և ապա Բէյրութում և դիռ նոր է սկսել հրապարակ գալ գերմանական մամուլի մէջ փատենախօսական յօդուածներով:

ՀԱՅ

ԱՅՈՒՆԼԻ ԳԻՃԵՐ

Մոայլ գիշեր է, դարե՛ր, տարիներ
իշխում հայկական աշխարհի վրայ.
Անարգ իսլամի լուսինն է շրջում
Դժբախտ աշխարհի հայութեան վրայ...

Հայը իր աւեր արնաներկ երկրում
Արին արցունք է քամում իր աչքից.
Յա քաղկատարած գութ է աղերսում
Ժանտ արինարբու գազան իսլամից...

Աւերա՛կ աշխարհ... Օ՛, հայ մարտիրոս...
Արնահոս կրծքիդ տխու՛ր հառաչանք
Զէ՛ լսում՝ ա՛մ գութ մարդը քարքարոս...
Հառաչանքիդ էլ չի՛ք այլ արծազանք...

Մոայլ գիշեր է այն աւեր երկրում
Որտեղ ցերեկն է արնալից գիշեր.
Որտեղ արեւը խաւար է շրջում,
Որտեղ ծխում են յաւէտ հայ սրտեր...

Օ՛, հայո՛ց աշխարհ, հրդեհուա՛ծ երկիր...
Կրակէ լեզուներ լիզում են երկինք
Քու մէջը քնկած այրում վշտալիլ
Քո անոյշ երկիր դարձել է դժոխք...

Թշուա՛ռ բաքելոն... իսլամի երկիր...
Ուտեղ հայն է գամուած ժայռերին,
Որտեղ սոսկալի՛ իշխում է գիշեր
Որտեղ ծրծում է հայ կրծքի արին...

Օ՛, հայ մարտիրոս... վիրաւոր կրծքով
Ուզում ես աւրել... օգնութիւ՛ն կանչում...
Սակայն աղերսդ խեղճ նեկեկալով
Ժանտ սեւ ժայռերի կրծքին փռշրջում...

Աշխարհը քա՛ր է, ողջ տիեզերքը
Անարդարութեան վերայ յաղթ կանգնած...
Օ՛, հայ ժողովուրդ, քո արին վէրքը
Զէ՛ բուժում՝ քրիստոնեայ աշխարհը փքուած...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ԽՈՐԷՆ ՆԱՐԲԷԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Վսեմափայլ և Ազգասէր իշխան

Մինչև ցայսօր ակնկալեալ մնայի անձկանօք ցանկալի պատասխանելոյ թղթոց իմոց ի ձերդ Մեծութենէ. այլ ըստ ձախողակ բաղդիս՝ ահա վրէպ գտայ ի յուսոյս ակնկալութենէ և զայս նուազ, և վերջին իմ գիր և քերթուած ոչ բարեբաստագոյն քան զնախընթաց թուղթս իմ գտան և նամականի.... Գիրկս ապա ամեալ համբերութեան՝ և ընծայաբեր ևս փութամ լինել, իբրու թէ կաշառակուրծ զգրիչ ձեր առնել զի փութագոյնս լիցի յիմ պատասխանիս:

Եւ ընծայն իմ ոչ մեծ ինչ է և ոչ ծանրագին, բայց և այնպէս՝ յոյս մեծ ունիմ զի ընդունելութեան ի ձերդ հանդիպեացի Մեծութենէ, որ զի բուն իսկ վասն սանուց ձերոց և ի պէտս թատեր Ուսումնարանին ձերոյ գրեցաւ փանաքիս այս Ողբերգութիւն Արշակայ երկրորդի:

Ցաւեաց մեզ ընդ այն զի յաւուր անդ հանդիսի Ողբերգութեան պակասէր մեզ ձերդ ցանկալի ներկայութիւն՝ որ քաջալերութիւն մեծ ազդէր անշուշտ ի սիրտս աշակերտացն, և ուրախութիւն՝ ի սիրտս մեր առհասարակ: Բայց այնու մխիթարիմք զի յամարանի ի պատուելն մեր ըղձալի այցելութեամբ ձերով, մարթ է մեզ երկրորդել առաջի ձերումդ Մեծութեան զթատերական զայս հանդէս, յորմէ լիցի ձեզ իմաստասիրել զսանից ձերոց մեծաքայլ յառաջագիմութիւն, ընդ որ յապուշ կրթեցան եւ ներքինք և արտաքինք:

Ի Պոլսոյ ընկալայ պատասխանիս ի տեարց անտի ազնուականաց որոց գրեցէք աստուստ պատասխանիս: Ազաչեն զիս առաջի առնել ձեզ զիւրեանց մեծարանս:

Եւ քոյրն իմ Աննեկա, զցանկալի լրոց առողջութեան ձերոյ հարցանելով, աղերսելով աղերսէ զի գրեցից ձեզ աղաչելով ընդունել զխոնարհ և զակնաձու մեծարանս աղախնոյ ձերումդ մեծութեան:

Ընկալարուք աղաչեմ ընդ նմին և զիմ կարօտագին ող-
ջոյնս և բարեմաղթութիւնս, և յարատե լերուք և անսպառ
յուրախութեան. զի ի ձերումդ լիցի ուրախանալ և մեզ՝ սիրո-
ղացս և սիրելեաց ձերումդ Վսեմափայլ Տէրութեան, որում եմս
Աղօթարար ծառայ
Խորէն վարդապետ:

Ի Թէոդոսիա 8 Մարտ 1861.

Թէոդոսիա, 9 Դեկտեմբեր 1861.

Վսեմափայլ իշխան

Ահաւասիկ հուսկ ուրեմն հասար ի վայր բնակութեան
մերոյ. այլ որքանի՜ նեղութեանց հարկ եղև մեզ տանել՝ մինչև
ստաք ի հանգիստ: Զի թող զվիշտս մտայոյդ տագնապանաց
վասն անցազրիս, զորմէ քաջ իսկ զիտէք, ինչ ես ուրախու-
թեամբ մեծաւ մտանէի ի շոգենաւ, կարծելով զիս ազատեալ
ի նեղութեանց վտարանդի և աստանդական կենաց, չգիտէի
եթէ «բազմ» նեղութեամբ պարտ է մտանել յայն հանգիստ...:

Յանցանել իմ անդ ի Կոստանդնուպոլսոյ յՕտէսսա՝ զճա-
նապարհ 30 ժամուց հազիւ կարացաք ի հինգ աւուրս կատա-
րել, գոհութիւնս անբաւս մատուցանելով ողորմութեանց բար-
ձրելոյն զի եհան ազատեաց զմեզ յանշուշտ մահուանէ որ
առաջի մեզ կայր: Յանդիման աչաց մերոց՝ նաւք վեց ընկղմե-
ցան ի խորս ծովու. և մեզ գնոյն կորուստ սպառնայր ծով, այլ
Աստուած խնայեաց ի մեզ և զթացաւ: Ի հինգ աւուրց միջի և
ոչ իսկ զպատառ մի հացի կարացի ես դնել ի բերան:

Որ զինչ և իցէ՝ ահաւասիկ էանց ամենայն. և իմ հասեալ
աստ ի գիշերի կիւրակէիս՝ անդէն ի վաղուեան առաւօտու
չոգայ յՈւլումնարանն և ետու դասս երիս՝ երից այլ և այլ
դասատանց, քանզի շատ իսկ կարծեմ եղև ինձ հանգչել ընդ
ամիսս չորս. բայց հանգիստ՝ իմա ինձ ի դասատուութենէ և եթ
քանզի այլովն ամենայնիւ շատ իսկ երեքիւր տատանեցաք ընդ
ազգայինս մեր յերեսաց ահագին և ազգաւոր խռովութեանն
յարուցելոյ ի Կոստանդնուպոլիս, որ փոքր մի ես և ի կորուստ
մատնէր զազգ մեր՝ եթէ չէր Տեառն զթացեալ ի մեզ բարեխօ-
տութեամբ սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի:

Յայնպիսում աղետալից ժամանակի՝ որպէս և մեր իսկ
պարտք պահանջէին, բազում և առատ քարոզութեամբք ջանա-
ցաք զմիտս և զսիրտ ժողովրդեանն հարգարտել և հրաւիրել
զնոսս ի սէր և ի միաբանութիւն: Եւ Աստուած օրհնեաց զճա-

նրա մեր և զեռանդ, և քաղցր և ախորժելի ընծայեցոյց զբանն ի լսելիս ժողովրդեանն, որ և առաւել յոյժ քան զմեր արժանիս պատուեաց զմեզ:

Ի թղթի ձերում որ առ գերապատիւ Առաջնորդն՝ գրեալ է ձեր թէ մի արդեօք Խորէն վարդապետն հաւանեալ իցէ մնալ ի Պօլիս, ևն: Արդարեւ աղաչել աղաչեցին զմեզ յոյժ հայրենակիցք մեր, և բազմազիմի հնարս հնարեցան զի կացցուք մնասցուք անդանօր, այլ մեր զգէմ կացեալ խոստմանց նոցա՝ հրաժեշտ տուաք միշտ ի բազմապատիկ խնդրանաց նոցա և ի մեծաշուք պատուոց և պաշտամանց՝ զոր առնէին մեզ առաջի, սիրելով աստանօր յաւէտ վաստակել, գէթ ցորչափ կարեմն զոլ պիտանի և հարկաւոր աստ: Յուսամ զի գայցէ ժամանակ յորում ոչ գեր. Առաջնորդն և ոչ ուսումնարանն ունիցի պէտս տկար օգնութեան իմոյ, յայնժամ և ես ոչ այնպէս անլսող եղէց արդեօք աղաչանաց հայրենակցացս իմոց որ այդր են ի Պօլիս: Քանզի և նոցա կարօտութիւն մեծ է յոյժ ժրջան մշակաց... հունձք արդարեւ բազում են և մշակք ոչ եթէ սակաւք (ըստ Տեառն բանի) այլ և ամենեւին իսկ չգոն...:

Յաւեաց ինձ մեծապէս զի չգտայ աստ առաջիկայ՝ ի գալստեան ձերում այսր: Այլ խնդացի յոյժ յոյժ ընդ այցելութիւն կայսեր յիւսումնարանն, և մանաւանդ ընդ բանս մեծաբանացն որ առ ձերդ ուղղեալ տէրութիւն: Պատմեցի զայդ առ ամենեսին ի Պօլիս, և ամիրայք մեր զարմացան մեծապէս ընդ ընտանութիւն ինքնակալին ընդ ձեզ: Յուցի մեծամեծաց և փոքունց առհասարակ զպատկեր ձեր՝ զոր ես լուսով (ֆօթօկրաֆիայիւ) հանի. ամենեքին իսկ տենչացան և խնդրեցին ունել առ իւրեանս զմի մի օրինակ պատկերիդ, իբրեւ զկենդանագիր հայրենապանձ իշխանի ազգիս և բարերարի, ևն:

Քոյր իմ ես ընկալաւ ուրախութեամբ մեծաւ զգեղեցիկ մատանին, և շնորհակալութիւնս բազումս նուիրէ առ ձերդ մեծութիւն իմով ձեռամբ: Նոյնպէս և ծերունի մայրն իմ զօրհանապազ աղօթս Զիւմեռանդս մատուցանէ առ Աստուած վասն ձեր, զի շնորհեսցէ ձեզ Տէր կեանս երկարս և երջանիկս:

Զնոյն ինչ և ես ժաղթեմ ի բոլոր սրտէ, մանաւանդ ի մերձեալ նորոյ ամին, հայցելով յամենողորմն Աստուծոյ զի լցուցէ զձեզ զօրութեամբ և մխիթարութեամբ, որպէս զի ի գլուխ հանեալ յառաջիկայ նոր ամին զմեծագործն շինուած, Թողջիք յազգաց ազգս Անուն և Օրինակ յաւիտենական, ի զարմացումն բովանդակ աշխարհի:

Ո՛ղջ լերուք ո՛վ մեր Պարծանք և փառք և Ուրախութիւն,
զի՛ ձեօք և մեր պարծեսցուք, փառաւորեսցուք և ուրա-
խասցուք:

Խորէն վարդապետ

Թէոդոսիա, 17 Մարտ, 1862.

Վսեմափայլ իշխանիդ

Ողջոյն և սէր ճշմարիտ:

Ի ցանկալի թղթոց անտի ձերոց որ առ գերապատիւ մերս
Սրբազան՝ իմիտ առեալ պատուական ձերդ առողջութիւն՝
մեծապէս խնդամք, և ընկալեալ ընդ նմին և զանմոռաց ող-
ջոյնս սիրոյ ձերոյ՝ մխիթարութեամբ մեծաւ շնուն սիրտք մեր
և ոգի՝ որ զի ի բազմախուռն գունակ գունակ զբազմունս և ի
հոգս անդ մտացդ՝ ոչ անտես և զմերոյս նուաստութեան թո-
ղուք զդոյզն յիշատակս:

Ապաքէն անմոռաց է և ի մերս մասց և ի սրտէ՝ Մե-
ծութեանդ ձերում յիշատակ, այլ զի հոգք Ուսումնարանիս և
Տպագրատան՝ զօր ամենայն զբաղեալ ունին զմեզ, վասն որոյ
և չկարացաք ցարդ երկրորդ գրով յայտ առնել ձեզ զշնորհա-
կալիս մեր յընդունելութիւն ցանկալի պատասխանոյ առաջին
թղթոյ մերոյ՝ զոր գրեալն էաք ի դարձի անդ ձերում յափանց
անտի բիւզանդացւոց հրաշակերտացն:

Մանաւանդ զի ի վերայ սովորական մերոցս զբազանաց
յաւելեալ և յօրինուած կատակերգութեան միոյ, ապա յետ
այնր՝ և աշխատութիւն ոչ թեթեւ ուսուցանել զայն մերոցս
աշակերտաց, անկարող զմեզ արարին ի թղթելոյ առ ձեզ:

Արդ զի՝ Աստուծոյ շնորհելով, մեծաւ յաջողութեամբ
հանդիսացուցին զայն աշակերտք մեր ի 14 ամսոյս առաջի
Ժողովրդեան, և ի հասարակաց ամենեցուն խնդրանաց՝ դար-
ձեալ և երկրորդ անգամ յերէկն ի գիշերի խաղացին դարձեալ
զնոյն մերս կատակերգութիւն՝ առաւելագոյն յաջողութեամբ և
ծափաձայն գովութեամբք մեծի և փոքու, ահա և ես փութամ
այսօր աւետել ձեզ զայդ, ի խնդութիւն սրտի Հօր Ուսումնա-
րանիս:

Ընդ նմին առաքել համարձակիմ և առ ձերդ Մեծութիւն
օրինակ մի կատակերգութենէս յընծայ և ի յիշատակ: Զոր
և աղաչեմ ընթեռնուլ և յայտնել մեզ զձերդ կարծիս և զդա-
տաստան, ընդ որ լիցուք շնորհակալ մեծապէս, որպէս և յըն-
դունելութիւն դուզնաքեայ այսր մերոյս ընծայի, որով լիցուք
միշտ Մեծապատիւ իշխանիդ երախտապարտ ծառայ

Խորէն վարդապետ

ՃԱՓՈՆ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԸ

Ըստ Հեսսէ Վարտէգի

Եւրոպացի ճանապարհորդին կղզիների այդ երկիրը երևում է ինչպէս մի մեծ մանկական պարտէզ: Անտեղի տնակներն այնպէս փոքրիկ ու նուրբ են, տան իրեղէններն այնքան սիրուն են, կարծես խաղալիքներ լինին. պարտէզները, որ շրջապատել են այդ տներն, այնքան հիանալի են իրանց խուզած ծառերով, առուակներով, լճակներով ու ճաճուտներով, որոնք միմեանց հետ միացած են կամուրջներով. տեղ տեղ երևում են նոցա մեհեանները, և այդ բոլորն այնպէս փոքրիկ չափերով ու գեղեցիկ են շինուած, որ թւում է թէ ոչ մարդկանց, այլ խամաճուկների համար են դրաւ: Եւ յիշաւի, Ճափոնիայի հասակաւոր մարդիկ շատ կողմերով երեխայի են նման. այնտեղ կարելի է գեռ որոշել, թէ Թրք է սկսում երեխայութիւնը, բայց երբէք իմանալ չի կարելի թէ երբ է վերջանում: Մէկ խօսքով Ճափոնիան կարծես մի գրախտավայր է երեխաների համար:

Նորապսակ գոյգի ջերմ ցանկութիւնն է զաւակ ունենալը, և երբ ընտանիքի մէջ աշխարհ է գալիս այդ ցանկալին, նա դառնում է ծնողների պարծանքը և ամենաթանգագին գանձը: Ճափոնացի հայրը մինչև խորին ծերութիւն չի աշխատում, որպէս զի պահէ իւր որդոցը, այլ ընդհակառակը վերջիններս են կերակրում իրանց հօրը: Հէնց որ ընտանիքի մեծը ծերանում է, նա իւր ունեցած կարողութիւնն ու տան գործերի բոլոր հոգսը յանձնում է անդրանիկ որդուն, իսկ ինքը իւր կեանքի մնացորդն անցէ կացնում հանգստութեան ու անդորրութեան մէջ: Ճափոն ծնողներն ապագայի մասին մտածում են առանց վախի, որովհետև նոքա համոզուած են թէ իրանց արածների փոխարէն զաւակները տաճապատիկը կը հատուցանեն և ծնողներին կը շրջապատեն որդիական սիրով ու յարգանքով:

Երեխայի ծնունդը մեծ ուրախութեամբ է ընդունւում,

մանաւանդ եթէ անդրանիկը տղայ է: Այդ ուրախ դէպքը իմացնելու համար իսկոյն խնդրակներ են ուղարկուում բոլոր բարեկամների ու ծանօթների մօտ, և բաղդաւոր տունը կարճ ժամանակից յետոյ լցւում է հիւրերով, որոնք գալիս են շնորհաւորելու թէ երեխայի ծնունդը և թէ տեսնելու փոքրիկին: Ամենքի դէմքի վերայ փայլում է ուրախութիւնը. միայն նոր աշխարհ եկած ջաղաքացին է, որ իւր կեանքի առաջին օրերը շատ դժուր է մնում թէ ինչո՞ւ իրան անհանգիստ են անում ու ձեռքից ձեռք տալիս և այն անթիւ ընծաները, որ ստանում է, ամենևին չեն հետաքրքրում նորան: Այդ նուէրները կամ շորացու դանազան տեսակ կտորներ են կամ խաղալիք կամ թէ ուտելիղէն, պաշար, ինչպէս օրինակ ձու և այլն: Այդ բոլոր ընծաները կարգին կերպով փաթաթուած են լինում թղթի մէջ և կապուած կարմիր ժապաւէնով, նոյն այդ կապոցից կախուած է և մի փոքրիկ փաթեթ, որի մէջ կայ մի կտոր ձուկ, առանձին կարմիր թղթով փաթաթած: Նախապաշարուած ճափոնացիք համոզուած են թէ ձուկը բաղդ է բերում:

Երեխային ծննդից եօթ օր յետոյ հայրը, կամ տան բարեկամներից մէկը նորան անուն է դնում, որը լինում է սովորաբար նորածնի հօր անունը քիչ փոփոխած և կամ նախնիքներից որևէ մէկինը: Իսկ եթէ փոքրիկն աղջիկ է, նորա անունը դնում են բնութեան երևոյթների կամ ծաղիկների անուն, ինչպէս օրինակ՝ գարուն, արևի փայլ, ոսկի, ինձորի գոյն, խրիդանդէմայ (նունուփար), շուշան և այլն: Անուն ստանալուց յետոյ նորածին մանուկը գրւում է ոստիկանատան գրքի մէջ, ապա մի մեծ ճաշկերոյթ է սարքւում բնօրին ու կարմիր լոբուց, և ահա բոլոր ծէսը վերջացած է: Թէև այդ օրն էլ մէկ գործ է կատարւում. երեխայի մագերը գերծում են բացի մի կտորից, որ թողնում են գազաթի վերայ. եթէ երեխայի մայրն ուզենայ, գլխի վերայ մի քանի տեղ թողնում են այդպիսի մագէ փնջիկներ, որ ճափոն մանուկներին շատ զուարճալի տեսք է տալիս: Բայց երբ երեխաներն սկսում են ուսումնարան գնալ, այն ժամանակ գլխի մագերն այլ ևս չեն գերծում:

Երեխայի ծննդեան տասներեքերորդ օրը տեղի է ունենում մի կրօնական արարողութիւն, որն այսպէս է լինում, փոքրիկին տանում են մեհեաններից մէկը և, յանձնում են շատուածներից մէկի հովանաւորութեանը: Այդ նոյն օրն էլ երեխայի ծնողներն ընծաներ են զրկում նոցա բոլորին, որոնցից ստացել են փոքրիկի ծննդեան օրը. ուղարկում են բնօրին պատրաստուած քաղցր խմորեղէն, ձու, կամ այդ տեսակ որևէ

բան, հետն էլ մի տոմսակ, որի մէջ յայտնում են իրանց շնորհակալութիւնը:

Եթէ ուշադրութեան առնուի, որ այդ ընծաները, մասաւանդ հարուստ դասակարգի մէջ, մինչև հարիւր կտորի է հասնում, ապա ուրեմն կարելի է երևակայել, թէ որչափ իրարանցումի ու հոգսի մէջ է ընկնում նորատի մայրը: Քաղցր խմորեղէնը դարսում են փայտէ յղկած արկղիկների մէջ, որոնք կրկին վերադարձնում են բերողին, միայն թէ այդ արկղիկները վերադարձնելու ժամանակ ամենևին չպէտք է սրբուին, որովհետև ճափոնացու հասկացադութեամբ այդ բանը երեխային դժբախտութիւն կը բերէ:

Ահա այն ամենը, որով վերջանում է երեխայի աշխարհ դալու արարողութիւնը. և այնուհետև, մանուկը կարող է հանգիստ կերպով սկսել իւր կեանքը: Յուրտ եղանակին երեխան տանը նստում է մաքուր ու փափուկ խոփրների վերայ, որոնցով ծածկուած է սենեակի ամբողջ յատակը: Ծափոնացոց բնակարաններում կհա բոլորովին գոյութիւն չունի, այնպէս որ վտանգ չկայ թէ երեխան գլուխը կդիպցնէ որ և է չոր կարասիքի. նոցա տներում չկան աթոռներ, պահարաններ ապակեայ դռներով, կամ դարակներ զարդ ու զարդարանքով և, յախճապակէ մանր առարկաներով, որ երեխան քաշքշէ, կոտրտէ և ձեռք ու երեսը վիրաւորէ, մինչև անգամ տան պատերը փայտէ շրջանակների վերայ քաշած փափուկ թղթից են շինուած և ամենամեծ փորձանքն այն կարող է լինել, որ փոքրիկն յանկարծ իւր մատով կը ծակէ այդ թղթէ պատը, էլ ուրիշ ոչինչ: Ծափոն մանուկներն իրանց շորն էլ կեղտոտել չեն կարող նախ այն պատճառով, որ նոքա մինչև 2—3 տարեկան հասակը մօր կաթով են կերակրւում և մէկ էլ, որ տաք ամիսները նոքա համարեա մերկ են լինում:

Հարուստ ընտանիքներում երեխաներին հագցնում են նոյն տեսակի ու ձևի զգեստ, ինչպէս որ մեծերինն է. անչափ զուարճալի են այդ գաճաճները, տղայ ու աղջիկներն, իրանց մետաքսէ երկար «կիմօնօ»-ի ծալքերով ու գերծուած գլուխներով: Իսկ երբ նոքա մեծերի օրինակով սկսում են ողջունել միմեանց կուսնալով մինչև գետին, կամ թէ 3—4 տարեկան երեխաներն, երբ ճաշի են նստում մեծերի հետ միասին ու սկսում են ուտել ոչ թէ գդալներով ու դանակ պատառաքողով, այլ ոսկորէ ձողերով, ինչպէս ընդունուած է այնտեղ, ծիծաղից թուլանալ կարելի է:

Ծափոնիայում երեխաների վզից կախ են անում մի կտոր

երկաթէ տախտակ, որի վերայ գրուած է փոքրիկի ազգանունը՝ նրն ու հասցէն, որպէսզի եթէ նա կորչելու լինի, գտնուի շուտով. իսկ ամեն փորձանքից ու չար աչքից ազատ պահելու համար նորա գօտիին ամրացնում են մի «կինդակ» այսինքն՝ թանգ մետաքսէ կտորից մի տոպրակ, որի մէջ պահպանուում է որ և է կախարդական միջոց: Յուրտ եղանակին երեխային երկու երեք «կիմօնօ» են հագցնում իրար վերայից:

Աղքատ ընտանիքները, որ Ճափոնիայում աւելի շատ են, քան հարուստները, ի հարկէ, չեն կարող իրանց երեխաների մասին շատ էլ հոգալ. և նոցա որդիքը կամ բոլորովին մերկ են կամ միայն մէկ «կիմօնօ» են հագնում: Աղքատ մայրերը որովհետեւ շատ գործ ունին թէ տանը թէ պարտիզում ու դաշտում, այդ պատճառով երեխային մենակ չթողնելու համար նորան երկար ու լայն շերտով կապում են իրանց մէջքին և դարձեալ վարժ կերպով շարունակ աշխատում են. իսկ թէ որ երեխան ունի 6—7 տարեկան քույր, նորան կապում են քոյրիկի շալակին:

Ճափոնիային որտեղ որ եղիլ եմ, գրում է Հէսսէ Վարտեգը, թէ քաղաքներում ու գիւղերում, թէ փողոցում ու հրապարակում, ամեն տեղ էլ ես հանդիպել եմ 7 տարեկանից մինչև 15 տարեկան աղջիկների, որոնց մէջքին կապուած են իրանց ծծկեր եղբայրը կամ քոյրը. և փոքրիկ մանուկին շատ ու շատ է դուր գալիս այդ դիրքը. նա ուրախ ու գուարթ իւր քոյրիկի ուսերից գլուխը վեր բարձրացրած, սև աչիկներով նայում է լոյս աշխարհին և այդ դիրքի մէջ նա օր օրուայ ու շաբաթ շաբաթուայ ետևից անցէ կացնում ժամանակը, մինչև որ կարողանում է ոտքի ելնել ու մանգալ: Եւ հէնց որ այդ երեխան 5—6 տարեկան եղաւ, եթէ աղջիկ է, նա նոյնպէս այդ հասակին սկսում է դայեակի պաշտօն կաաարել իւր նորածին քրոջ կամ եղբոր համար:

Փոքրիկ դայեակը շատ շուտով է ընտելանում իւր բեռին և ազատ կերպով վազվզում է փողոցում ու խաղում իւր ընկերակիցների հետ և նա ամենևին ծանրութիւն չի զգում, կարծես թէ երեխան նորա մէջքի վերայ բնականից կաած է եղել ինչպէս մի սապատ. ամբողջ ժամերով նա շալակած ման է ածում փոքրիկին, որը հանգիստ ու անվրդով քնում է նոյն իսկ այն միջոցին, երբ իւր դայեակը խաղում է ու դիպչում այս ու այն կողմ:

Ճափոնիայում շատ հազիւ է պատահում, որ դայեակը վայր ձգէ երեխային. մանկիկն ինչպէս մի բնածին ձիաւոր ոտիկներով փաթաթւում է դայեակի կողքերին և ամուր տե-

ղաւորում է իւր թամբի վերայ: Եթէ երեխան քաղցի, դայեա-
կը նստում է մօր կողքին կամ ծնկանը, իսկ փոքրիկը գլու-
խը շուռ է տալիս և ծծում է մօր կաթը, ինչպէս որ կարողա-
նայ. և մայրը մինչև անգամ չի էլ բռնում ու օգնում նորան:

Չնայած այդ ամեն անյարմարութիւններին, ճափոն երե-
խաները կենսութեամբ են, հանդարտ և բարեկիրթ. հազիւ է
պատահած, պատմում է Հ. Վարտէզ, որ ես այնտեղ տեսած
լինեմ մի որևէ երեխայի լալով ու սուր ձայնով ճչալիս. եր-
բէք չեմ տեսել այնտեղ չարութիւն անող երեխաների, կամ
տղաներին միմեանց հետ կռուելիս. և ծնողներն էլ նոցա եր-
բէք չեն ծնծում. միայն երբեմն, եթէ փոքրիկը վատ բան արած
լինի, ծնողները նորան վախեցնում են «Օնի» կոչուած սատա-
նայով, որն իբր երեխաներին պարկի մէջ հաւաքում ու տա-
նում է. դա ճափոն մանուկների ամենամեծ զարհուրանքն է:

Ճափոնացիք երեխաների համար օրօրոց կամ մահճակալ
չունեն. նոքա մանկիկին բաւական տաք ջրի մէջ ու խնամքով
լողացնում են. աղքատ դասը, որ իրան սեփական բաղանիքը
չունի, երեխաներին հետը տանում է հասարակաց բաղնիքը:

Լողանալը, շարունակ մաքուր օդի մէջ լինելը և ազատ
ու վտանգաւոր շարժումներ չունենալը, քանի որ իրանց քոյ-
րիկներին մէջքի վերայ նստած են մէկ դիրքով, այդ բոլորն
ինչպէս երևում է շատ բարերար ազդեցութիւն է անում ճա-
փոն երեխայի առողջութեան վերայ: Այնտեղ աւելի քիչ են
մեռնում երեխաներ, քան ուրիշ երկրներում և միակ, բաւա-
կան տարածուած, ցաւն է փոքրերի մէջ բոսը, որ երևում է
գլխի կամ մէջքի վերայ. բայց այդ ցաւն անցնելուն պէս,
մանկիկը զարմանալի առողջ ու փարթամ տեսք է ստանում, և
ծնողները չեն կշտանում նորա վերայ նայելուց ու փայլուն
ապագայ գուշակելուց: Ասենք աշխարհիս երեսին ճիւղը
իւր գաւակին չի համարում ամենազեղեցիկը և ամենախե-
ւօքը:

Քիչ քիչ երեխան սկսում է խօսել և ապա մանգալ: Ճա-
փոնական լեզուն, որ պարզ ու գեղահնչիւն է, փոքրիկը շատ
շուտ է սկսում իւրացնել. առաջ արտասանում է «մամա» որ
նշանակում է կերակուր. «բէբէ» շոր. «տատա» գուլպայ.
«իա» խօսքը նշանակում է ոչ, կամ թէ չեմ ուզում:

Երեխան սենեակում սկսում է մանգալ թէ չէ, նորան
հագցնում են «գետա» որ փայտէ հողաթափներ են. և պիտի
զարմանալ, թէ ինչպէս կարող է ճափոն մանուկն այդպէս հեշ-
տութեամբ ընտելանալ այդ կոպիտ ու ծանր ոտնամանին և

նորանով էլ վազվզել, խաղալ ու թռչկոտել:

Ճափոնացի ծնողները մեծ հոգատարութեամբ ու սիրով են հետևում իրանց զաւակների մեծանալուն. և կարելի է ասել թէ դէպի որդիքն ունեցած միակ սէրն է, որ ընդունում են նոքա: Մայրերն ուշադրութեամբ սովորեցնում են ու խրատում իրանց փոքրիկներին և հազիւ է պատահում, որ պատժեն: Նախապաշարմունքը մեծ տեղ է բռնում նոցա երեխաների կրթութեան մէջ. եթէ տան մէջ ծաղիկ կամ այլ վարակիչ հիւանդութիւն կայ, հոգատար հայրը իւր տան դռան վերայ գրում է «երեխաները տանը չեն» որ իբր չար ոգիները տան շէմքից չանցնեն: Երեխաների մէջ ստախոսութիւն քիչ է պատահում. իսկ թէ մէկը մի անմեղ սուտ ասի, սպառնում են որ չար «Օնի» սատանան նորա լեզուն կըկտրէ:

Տղաներն այնտեղ շատ աւելի ազատութիւն են վայելում քան աղջիկները: Տղան ինքն է իրան համար կեանքի ճանապարհ հարթում. նա է իւր հօր ժառանգը, որ և ուսումնասիրում է հօր արհեստը. նորա առաջ բաց են և ուրիշ աշխատանքի դռները:

Իսկ օրիորդներինը այլ է. նոքա պէտք է միայն սովորեն ամուսին գտնել և նոցա միշտ իրանց հետ պահել: Աղջիկն իւր կամքը չպիտի ունենայ. չպիտի ցոյց տայ ոչ իւր բարկութիւնը, ոչ դժգոհութիւնը, ոչ էլ տանջանքը, այդ ամեն զգացմունքը նա պարտաւոր է ծածկել հաճելի ժպիտի տակ, քաղաքավարի ձևերով և մի քիչ էլ նազելով. նա պէտքէ սովորի ոչ միայն իւր կեանքը բաղցրացնել, այլ և ուրիշներինը:

Բարեբաղդաբար այդ ամենը ճափոնացի օրիորդներին շատ քնքշութեամբ ու անզիտակցաբար է ներշնչում. և առ հասարակ աղջիկ զաւակը հօր տան սիրելին է. թէ հայրն ու մայրը և թէ եղբայրները նորա հետ սիրով ու գոլրգոլրանքով են վարում, իսկ ծառաները վերաբերում են մեծ յարգանքով:

Աղջիկը տնային բոլոր գործերը անսկատելի կերպով, կարծես խաղալով է սովորում: Ճափոնիայի տան հոգսերն այնպէս բարդ չեն ինչպէս որ մեզանում է, որովհետև նոցա պարզ, մէկ յարկանի բնակարանների մէջ չկան կարասիք, պատկերներ, գորգեր, հայելիներ ու մանր մունր զարդարանքներ, նոյն իսկ չկան պատուհաններ. սենեակները բոլորովին դատարկ են և միայն յատակների վերայ խսիրներ են փռուած. իսկ պատերը ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ թղթէ պատուարներ (շիրմաներ) և ի հարկէ, այդպիսի տունը մաքուր ու կարգին պահելը դժուար չէ: Նոցա անկողիները բաղկացած են դօշակներից, որոնք գի-

շերները յատակի վերայ են պցւում քնելու համար, իսկ ցերեկը նորից տանում պահում են: Ինչ վերաբերում է կերակրին, ճափոնացի օրիորդը ստիպուած չէ սովորելու խոհարարական արհեստը, որովհետեւ այնտեղ ամենից երես առած տղամարդն անգամ չի պահանջում իւր կնոջից նուրբ կերակուրներ եփելու շնորհքը. ճափոնացիք առաւօտն ուտում են խաշած բրինձ, ճաշին բրինձ և երեկոյեան դարձեալ բրինձ. երբեմն միայն չորացրած ձուկ ու եփած մրգեր են առաջ բերում ճաշի ժամանակ և ահա նոցա ամենօրեայ խորտիկների ցուցակը:

Ճափոնացիք գործ չեն դնում նաև հաշիաներ ու նուրբ սպիտակեղէն. նոքա չեն հագնում ոչ պարահանդէսի զգեստ և ոչ գլխարկներ, որ պէտք լինէր չարչարուել գոցա վերայ: Միակ բանը, որ պահանջւում է ճափոնացի օրիորդից, այդ կարելի գիտնալն է: Նոցա պարզ ձևի «կիմօնօ»-ն և սպիտակեղէնը գերձակուհու ձեռքը տալու հարկ չկայ, բանի որ ինքն օրիորդն է կարում. և եթէ հագոււտը կեղտոտուի, նա նորից քանդում է ամբողջը, լուանում է սառը ջրով առանց սապոնի և նորից կարում ու հագնում է: Ճափոնուհին ութօի մասին պարտաւոր չունի. գուլպա ու կօշիկ նա համարեա չի հագնում. իսկ գլուխների զարդն է միայն սիրուն սանդղուածքը, որը զարդարում են զանազան տեսակի քորոցներով ու ծաղիկներով. ճափոնուհին շաբաթը մէկ անգամ է իւր գլուխը սանդղում. դորա համար առանձին կանայք կան, որոնք չնչին վարձով սարքում են նոցա մազերը:

Ճափոնուհու մտաւոր զարգացումը մինչև վերջին տասնամեակը նորանից շատ քիչ ժամանակ էր խլում: Միկադօյի թագաւորութեան մէջ աւելի չնչին բաներով էին զբաղեցնում աղջիկներին, զորօրինակ՝ խնամքով սովորեցնում էին նոցա թէյի արարողութեան գաղտնիքը, որը նոցա լեզուով կոչւում է՝ «չա-նո-իւ.» նոքա սովորում էին թէ ինչպէս պէտք է հիւր ընդունել և ճանապարհ դնել. սիրուն ու ճաշակով փունջ կապել, «սամիդէն»-ի վերայ նուազել: Իսկ հարուստ ընտանիքները աղջկան սովորեցնում էին եւ պար ու պանտօմիմա, որ նա կարողանար թէ ծնողներին և թէ հիւրերին զբաղեցնել:

Վեցից մինչև տասը տարեկան հասակը ճափոնացի օրիորդը գնում էր որևէ մասնաւոր դպրոց, որտեղ սովորում էր կարգալ և գրել ճափոնական ու չինական նշանագրերը, չինական գրականութիւնը, ճափոնական՝ գեղարուեստը և պատմութիւնը: Իսկ թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, ընդհանուր պատմութիւն և ուրիշ առարկաներ միայն այս վերջին

տասը տարուայ մէջ քիչ քիչ մտել են այդ դպրոցների ծրագրներում:

Այժմ Տօկիօյում, Եօկօհամում և ուրիշ քաղաքներում, որտեղ եւրոպական կուլտուրան մեծ քայլեր է անում, շատ տարօրինակ է փոխանակ նաշխուն «կիմօնօ» հագած ճափոն երեխաների, տեսնել աշակերտների ու աշակերտուհիների եւրոպական ձևի հագուստով և զրքերը կոան տակը գրած: Տէրութեան այդ կարգադրութիւնը ծնողներին միայն հոգսի ու ծախսի տակ է գցում: Տղաների համար եւրոպական ձևի կրթութիւնը դեռ օգուտ բերել կարող է, բայց աղջիկների համար՝ այդ ձևը նոցա ամբողջ կեանքի մէջ յեղաշրջում կառաջացնէ և միևնոյնը տեղի կունենայ բոլոր ժողովրդի թէ կուլտուրայի և թէ կեանքի մէջ: Արդեօք այդ բանի համար որևէ բարոյական հիմք կայ, հարցնում է Հեսսէ Վարտէզ:

Տղաներն ու աղջիկները ճափոնիայում աւելի երկար ժամանակ դեռ երեխայ են մնում քան այլ տեղերում. նոքա շատ ուրախ ու կայտառ են, խաղում են զանազան խաղեր, շատ են սիրում հեքիաթներ և տօն օրեր, որոնք ճափոնիայում անթիւ ու անհամար են: Տոներին երեխաներին հագցնում են լաւ կտորից գոյնզգոյն «կիմօնօ», զուգում են ինչպէս խամաճուկներ՝ Շատ զուարճալի տեսարան է, երբ տօն ժամանակ աղջիկ փոքրիկներն իրանց ներկուած շրթուներով ու երեսներով, պսպղուն աչքերով, պայծառ գոյնի շորեր հագած, փայտէ հողաթափները ոտներին, ծնողների հետ միասին զբօսնում են դէպի մեհեանները տանող փողոցներում և ուրախ-ուրախ նայում խանութներում զրուած հետաքրքիր, սիրուն առարկաներին և խաղալիքներին, որոնց արտադրութիւնը չափազանց տարածուած է ճափոնիայում:

Աղջիկների ամենամեծ տօնը խամաճուկների տօնն է, որը կատարում է ամեն տարուայ երբորդ ամսի երբորդ օրը. և այն՝ ժամանակ Միկադօյի տէրութեան մէջ համարեա տուն չի լինում, որ արկղների միջից չհանէ բոլոր հաւաքուած խամաճուկները, չմաքէ ու չղարդարէ և սիրուն ճաշակով պատւանդանների վերայ չտեղաւորէ սենեակում: Եւ այդ ժամանակ ինչպէս երջանիկ են երեխաները: Հարուստ տներում այդ օրը լոյս աշխարհք են գալիս մինչև հարիւր տիկնիկներ, որոնց մի մասը տոնակաւն ժառանգութիւն է մնացած և որոնք մեծ մասամբ ներկայացնում են հին թագաւորներին, թագուհիներին և պալատականներին գեղեցիկ ու փառաւոր զգեստներով: Այդ տօնին փոքրիկ աղջիկներն իրանց խամաճուկների համար ճաշ

են պատրաստում շատ պստիկ ամանների մէջ ու նոցա հիւրասիրում են ավախների մէջ լցրած: Նոքա տանում են իրանց սիրելի խամաճուկներին մանգալու, նոցա շորերը հանում ու նորից հագցնում են. և այդ տօնը տեւում է երեք օր. ապա նորից բոլոր տիկինիկներն իրանց արդ ու զարդով պահում են յատուկ արկղիկներին մէջ մինչև զաւոյ տօնին:

Հասարակաց տօներին երեսաներն էլ մեծերի հետ զբաղւում են. փողոցում եղած ժամանակ նոքա խաղում են գնդակ, բզզան, թղթէ օձ են շինում ու օղի մէջ բաց թողնում, իսկ ձմեռը նոքա սենեակի մէջտեղում դրուած «հիբաշի»-ի (կրակարան, կէծացած ածուխը մէջը) շուրջը բոլորուած, թուղթ են խաղում կամ թէ ճափոնական գեղեցիկ հեքիաթներն են լսում իրանց տատերից ու հօրաքոյրներից. այն վերջիններս կոչւում են «օ-բա-սան»:

Տղաներն էլ իրանց առանձին տօնն ունին, որ ասւում է՝ «դրօշակների տօն» և այդ լինում է տարուայ հինգերորդ ամսի հինգերորդ օրը: Ամեն տան մէջ, որտեղ մանչ տղայ կայ, այդ օրը բամբուկէ ձողերի վերայ կապում են ահագին մեծութեամբ գոյնզգոյն թղթէ ձկներ և այդ ձողերն էլ ամրացնում են տան կառուրներին. թղթէ ձկները քամուց սկսում են ուռչել, դառնում են օգապարիկի նման և այդ ժամանակ ամբողջ քաղաքը մի տարօրինակ տեսք է ստանում հազարաւոր նաշխուն, թռչող ու տարուբերող ձկներով: Տղաներն այդ տօնին ղինուորական զգեստ են հագնում, զբօսնում են զանազան գոյնի դրօշակները ձեռքերին և քաղցրեղէն է՝ որ ուտում վայելում, շարունակ:

Ծափոն երեսաների համար ամենամեծ տօնն այն է, երբ ծնողներն իրանց հետ նոցա տանում են թատրոն, երեսաները մեծ ուշադրութեամբ հետևում են պատմական ներկայացումներին և իրանց անցեալի հետ քիչ շատ ծանօթանում:

Այնտեղ ոչ մի բան այնպէս եւրոպացու աչքին չի ընկնում, ինչպէս ճափոնացու բնաւորութեան մի ազնիւ կողմը այն է ծնողներին յարգելը. այդ բանն այնքան արդէն հեռու է գնում, որ ամեն անգամ երբ հայրը տուն է մտնում ու դուրս գալիս, բոլոր երեսաները պիտի ծունկ չոքեն և ճակատները գետնին կպցնեն: Ոչ մի տեղ աշխարհիս երեսան երեսայի հնազանդութիւնը դէպի ծնողն ամենից առաջին առաքինութիւնը չի համարւում, ինչպէս Ծափոնիայում: Եւ այդ դէպքում ուրիշ ազգերի զաւակները լաւ կանէին, եթէ օրինակ վերցնէին ճափոնացի երեսաներից: ՏԻՐՈՒՀԻ ԿՈՍՏԱՆԵԱՆՑ

ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԷՌԻԹԻՒՆՆ ՈՒ ՁԵԻԵՐԸ ¹⁾

Իւրաքանչիւր մտածող մարդ, ուր որ էլ ապրելիս լինի, բնական է, որ աշխատէ որոշել, թէ ի՞նչ յարաբերութեան մէջ է գտնուում իւր շրջապատի հետ: Ներկայուածս ամեն մի մարդ (սակաւ բացառութեամբ) ապրում է որևէ պետութեան մէջ և այսպէս թէ այնպէս շփման մէջ է գտնուում այդ պետութեան հետ. և այդ շփումը, այդ յարաբերութիւնը սկսած ծննդեան օրից մինչև մահը ոչ մի բոլորով չի դադարում: Եւ իրօք, եթէ լաւ դիտելու լինինք, կը տեսնենք, որ հենց ծննդեան առաջին վայրկեանից սկսած գործ ենք ունենում պետութեան հետ առնուղալի կերպով. մեր աշխարհ գալը թեթեալացնողն ու մեր կենդանի շունչ լինելու առաջին վկան մանկաբարձուհին է. սակայն ռրտեղից և հումնից է ստացել այդ մանկաբարձուհին իւր արհեստով պարապելու իրաւունքը. չէ՞ որ պետութիւնից. և չէ՞ որ հենց պետութեան միջոցով էլ ստացել է նա իւր գիտութիւնը: Այնուհետև մեր թէ սկզբնական, թէ միջնակարգ և թէ բարձրագոյն կրթութիւնը ստանում ենք զանազան դպրոցներում և համալսարաններում, որոնք պահում են կամ պետութեան միջոցներով, կամ նրա մասնակցութեամբ, թոյլտուութեամբ ու հսկողութեան տակ: Մեր ուսումը վերջացնելուց յետոյ էլ ինչ կոչում էլ որ ընտրելու լինինք՝ բժիշկ, իրաւաբան և այլն) կամ յատուկ թոյլտուութիւն ենք ստանում պետութիւնից, կամ մեր զբաղմունքների բնաւորութիւնը գտնէ անուղղակի կերպով որոշում ու հաստատում է պետութիւնից հաստատուած օրէնքներով: Բացի այս՝ թէ տանը նստած ժամանակ թէ փողոցում ման գալիս մեր կեանքի պահպանողութիւնը երաշխաւորողը դարձեալ պետութիւնն է իւր օրգանների — ոստիկանութեան, դատարանների միջոցով: Յանցանք գործելու դէպ-

²⁾ Վաղափողով «Введение въ курсъ государственнаго права».

քում էլ մեզ դատողը, պատժողն ու արքայողը դարձեալ պետութիւնն է և այլն և այլն:

Այսպիսով տեսնում ենք, որ ըստ ամենայնի կապուած ենք պետութեան հետ հազարաւոր թելերով: Պետութիւնն օդի նման շրջապատում է մեզ և օդի պէս էլ պահպանում մեր գոյութիւնը: Սակայն, ինչպէս օդը երբեմն կարող է փչացած լինել և վնասել մեր առողջութեանը, քայքայել մեր օրգանիզմը, այդպէս էլ պետութիւնը կարող է երբեմն նպաստել մեր զարգացման, երբեմն վնասել, մեր զարգացման-առաջադիմութեան արգելք հանդիսանալ և խեղդել ու կորցնել մեզ: Եւ որովհետեւ այսքան սերտ կապ ունինք պետութեան հետ՝ մինչև մեր գոյութիւնը մեծ կախումն ունի նրանից, անհրաժեշտ է, որ աշխատենք մօտիկից ծանօթանալ պետութեան էութեան, կազմի հետ և պարզել, թէ ի՞նչ դեր է կատարում նա մեր կեանքում:

Ի՞նչ է պետութիւնը. նախ քան այս հարցին պատասխանելը՝ նկատենք, որ մարդ միշտ էլ այնպիսի մեծ կախումն չէ ունեցել պետութիւնից, ինչպէս ներկայումս է. և դեռ էլ աւելի—եղել է ժամանակ, երբ պետութիւն չի էլ եղել. նոյն իսկ այժմ կենդրոնական Աֆրիկայում, որը դեռ ևս ազատ է միացել Եւրոպացիների ձեռքից, վայրենի ցեղեր կան, որ իսկի չգիտեն էլ, թէ ի՞նչ բան է պետութիւնը: Իսկ Հիմալայեան լեռներում, Չինաստանի արևմտեան կողմերում, Հարաւային Աֆրիկայի պամպաներում մինչև այժմ էլ բազմաթիւ բնակիչներ կան, որոնք թէև համարւում են այս կամ այն պետութեան կազմի մէջ մտած, բայց իրօք շատ քիչ են ենթարկւում նրանց: Ողիսականում ցիկլոպների կեանքի նկարագրի մէջ մարդու նախապետական դրութիւնը բնորոշած է հետևեալ կերպով.

«Նրանք ոչ ժողովրդական հաւաքումներ, ոչ էլ ընդհանուր խորհուրդներ ունին.

Ազատ ապրում են մութ անձաներում, կամ բարձր լեռների վէս կատարներում.

Ամեն ոք առանց մի հաշիւ տալու՝ իշխում է իւր կնոջն ու որդիներին,

Ճանաչելով միմիայն իւր անձը՝ ուրիշների մասին հոգ էլ չի տանում»:

Պարզ է ուրեմն, որ եղել է ժամանակ, երբ պետութիւն չի եղել և չի էլ կարելի երաշխաւորել, դրականապէս ասել, որ

ամեն ժամանակ էլ կը լինի. հետևապէս պետութիւնը մի պատմական երևոյթ է, որ ուրիշ պատմական երևոյթներէ պէս ունի իւր ծագումը, զարգացումը և վախճանը: Ներկայումս, կարելի է ասել, որ պետութիւնը իւր զարգացման ամենաբարձր աստիճանին է հասել:

Ուղիսականի ցեղապետներէ կազմակերպութիւնը չի կարելի պետական անուանել, որովհետեւ նրանք ապրում էին փոքր ընտանիքներով. պետական չի կարելի անուանել նաև Աթենացոց կազմակերպութիւնը մինչև Սոլոնի բարենորոգումները և Հոովմայեցիներին՝ մինչև Սերվիոս Տուլլիոսի բարենորոգումները. որովհետեւ, չնայած, որ այդ երկու ազգերն էլ այդ ժամանակ հասարակական զարգացման նշանաւոր աստիճանի վերայ էին, բայց ժողովուրդը բաժանուած էր ցեղերի, որոնք թէև բաւական մեծ էին, բայց էլի սահմանափակ ընտանիքներով: Դժուար է պետական անուանել նաև բազմաթիւ հովուական թափառական ցեղերի կազմակերպութիւնները:

Պետութեան բնորոշող առաջին նշանը է որոշ տէրրիւթորիան (որոշ տարածութիւն). քանի դեռ ժողովուրդը կամ ցեղն աստանդական կեանք է վարում, պետութեան գաղափարը տեղ ունենալ չի կարող, նա տեղ չունի նոյն իսկ այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը կը բռնէ որոշ տերրիւթորիա, բայց իւրաքանչիւր անհատ իրեն աւելի շատ ընտանիքի, ցեղի անդամ կը համարի, քան որևէ տերրիւթորիական կազմակերպութեան: Այս դէպքում թէև իսկական մտքով պետութիւն չկայ դեռես, բայց կան ծերեր, որոնցից կարող է զարգանալ պետութիւնը: Այսպիսով ուրեմն — տերրիւթորիան առաջին նշանը հերիք չէ պետութեան գաղափարը պարզելու. տերրիւթորիան պէտք է բնակչութիւն ունենայ և այդ ամբողջ բնակչութիւնը պէտք է իբրև մի մարմին կազմակերպուած լինի: Ուրեմն պետութեան երկրորդ նշանը՝ ժողովուրդն է. իսկ երրորդ և անհրաժեշտ նշանը՝ իշխանութիւնը. մի՞ իշխանութիւն, որը կազմակերպում է այդ տերրիւթորիայի բնակչութիւնը ի մի ամբողջ, ի մի ժողովուրդ:

Սակայն ամեն իշխանութիւն չի կարելի պետական համարել. այսպէս օր. հօր, մարդու իշխանութիւնն ընտանիքում, ուսուցչին՝ դպրոցում, քահանային՝ ծխի մէջ, նախագահի իշխանութիւնը որ և է ժողովում և այլն, չեն հարկադրում մեզ այդ ընտանիքը կամ ծուխը պետութիւն ճանաչել՝ չնայած որ նրանք ապրելիս լինեն նոյն իսկ մի որոշ տերրիւթորիայի վերայ: Զանազանութիւնն այն է, որ այդպիսի իշխանութիւնը

անկախ չէ, այլ կախումն ունի մի աւելի բարձր-պետական իշխանութիւնից. հօր կամ մարդու իշխանութեան քանակն ու որակը սահմանուում ու սահմանափակուում են պետութեան մէջ իշխող օրէնքներով: Հին ժամանակներում օրինակ հայրը լիակատար իրաւունք ունէր ծախելու կամ սպանելու որդուն. նոյն իրաւունքով օգտուում էր նաև մարդը կնոջ վերաբերմամբ. սակայն ներկայումս չկայ այլ ևս այդ իրաւունքները. և չնայած հօր կամ մարդու բուռն ցանկութեանն ու կնոջ կամ որդու անպայման հնազանդութեանը՝ նման վայրենի ցանկութիւններ անիրագործելի են, որովհետև իւրաքանչիւր անհատի կեանքի ապահովութիւնն ու պահպանութիւնը իրեն վերայ է վերցրել պետութիւնը. իսկ եթէ նման դէպքեր պատահելու էլ լինին, իշխող օրէնքների համաձայն յանցաւոր կը ճանաչուի գործադրողը և կը պատժուի պետութեան օրգանների-ոստիկանութեան և դատարանների միջոցով: Իսկ պետական իշխանութիւնն, ընդհակառակն, անկախ, բարձրագոյն իշխանութիւն է և չի ենթարկուում ոչ մի ուրիշ իշխանութեան: Այսպիսով ներկայումս ամեն մի պետութեան մէջ պետական իշխանութիւնն անպայման բարձր է հայրական իշխանութիւնից: Սրան չի հակասում, ի հարկէ այն փաստը, որ պետական իշխանութիւնը պատմականօրէն առաջացել է ընտանեկան իշխանութիւնից:

Պետական իշխանութիւնը տերրիտորիայում ապրող բնակիչներին միացնում, մի ամբողջ ժողովուրդ է դարձնում: Ժողովուրդը գաղափարը շատ անգամ խառնում են ազգ, ազգութիւն գաղափարների հետ և մէկը միւսի տեղ անխտիր գործածում. ի հարկէ այդ սխալ է, որովհետև ժողովուրդը և ազգ՝ տարբեր նշանակութիւն ունեն: Ազգ է կոչւում այն մարդկանց միութիւնը, որոնք կապուել են շնորհիւ իրենց ծագման նոյնութեան—ընդհանրութեան. և որոնք սովորաբար մի ընդհանուր լեզու ունին: Այսպէս գերմանական ազգ ասելով հասկանում ենք թէ Գերմանիայում, թէ Աւստրիայում, թէ Շվեյցարիայում. և թէ ուրիշ տեղեր ապրող այն բոլոր գերմանացիներին, որոնք մի ընդհանուր ծագումն և լեզու ունին: Սրանց մէջ չենք հաշւում, ի հարկէ, Գերմանիայում ապրող ուրիշ տարրերի—Լեհերին, Դանիացիներին, Էլզասցիներին և այլն: Իսկ գերմանական ժողովուրդը ասելով հասկանում ենք, ընդհակառակը, այն բոլոր և Գերմանացիներին, և Լեհացիներին, և Դանիացիներին, և Էլզասցիներին և այլն, որոնք ապրում են Գերմանիայի տերրիտորիայում՝ չնայելով որ դրանք բոլորովին

տարբեր լեզուներով են խօսում և տարբեր կրօններ դառնում: Նոյնը տեսնում ենք և Զուլիջերիայում, ուր պետութեան կազմի մէջ մտնում են և գերմանացիներ, և ֆրանսիացիներ, և իտալացիներ, որոնցից իւրաքանչիւրն ունի իւր լեզուն: Նոյն բանը նկատում ենք նաև Աւստրիայում և Ռուսաստանում: Կարելի է ասել ուրեմն, որ ժողովուրդ գաղափարը համեմատաբար աւելի ընդհանուր է, քան ազգ գաղափարը. քանի որ մի երկրի ժողովուրդը կարող է բաղկացած լինել մի քանի ազգերից: Ժողովրդի բնորոշ տարրը՝ տերրիտորիան է անկախ լեզուից, ծագումից ու կրօնից. իսկ ազգի բնորոշ տարրը՝ ծագումը, լեզուն և մեծ մասամբ էլ կրօնը՝ անկախ տերրիտորիայից: Կրօնը կամ լեզուն չէ, որ անհրաժեշտ ընդհանուր պէտք է լինի մի ժողովրդի համար, այլ ընդհանուր ժողովրդական գիտակցութիւնը. գիտակցութիւն, որը բոլորին ճանաչել տայ, թէ մի ժողովրդի անհատներ են, թէ անուած, մեծացած ու կրթուած են մի ընդհանուր պատմական կեանքով: Այսպէս Զուլիջերական գերմանացին, ֆրանսիացին և իտալացին իրենց Զուլիջերացի են անուանում և երբէք գերմանացի, իտալացի կամ ֆրանսիացի: *) Ի հարկէ այդպիսի ընդհանուր գիտակցութիւն — զգացմունք կարող է մշակուել միմիայն յարատեւ ընդհանուր պատմական կեանքի միջոցով: Իսկ նուաճման միջոցով կազմուած պետութիւնների մէջ, որ ապրում են միասին տիրող և պարտութեամբ ենթարկուած ազգութիւնների, այդպիսի ժողովրդական զգացմունք սկզբից և եթ գոյութիւն ունենալ չի կարող, այլ հետզհետէ առաջ կը գայ և հիմնաւոր կը դառնայ այն դէպքում միայն, երբ կը մշակուի ընդհանուր ժողովրդական գիտակցութիւն:

Գումարելով ցոյց տուած բոլոր նշանները՝ կարելի է ասել, որ պետութիւնը որոշ տերրիտորիայում ապրող մարդկանց մի կապ է, որոնք մի ընդհանուր, բարձր և անկախ իշխանու-

*) Հայերէնում ֆրանսիացի, իտալացի, գերմանացի և այլն ասելով՝ հասկանում ենք եւ այդ ազգութեան պատկանող անհատի, եւ այդ տերրիտորիայում ապրող ժողովրդի անհատի. օր. ֆրանսիացի գործ ենք ածում և ֆրանսիական ծագումն ունեցող, այդ ազգին պատկանող անհատի համար (թէկուզ նա ապրելիս լինի ձապոնիայում) և ֆրանսիայում ծնուած մեծացած անհատի համար, ուրիշ խօսքով այդ տերրիտորիայում ապրող ժողովրդի անհատի համար (թէկուզ լինի նա ուրիշ ազգից): Ուղիղ ենք գործածում Լեհ-լեհացի, Ռուս-ռուսաստանցի, Պարսիկ-պարսկաստանցի, Տաճիկ-տաճկաստանցի, Յոյն-յունաստանցի և այլն և այլն: Ծ. Թ.

թեան միջոցով միացել, մի ժողովուրդ են դարձել:

Այս որոշումը միանգամայն կարելի է վերագրել թէ ներկային և թէ պատմական ժամանակներում գոյութիւն ունեցած պետութիւններին. բայց այդ որոշման տակ չեն մտնի այն կազմակերպութիւնները, որոնց մէջ բոլորովին պարզ կերպով նկատելի է ծնունդ պետական կազմակերպութեան նշաններ-ծիւեր: Սակայն նման անյաջողութեան պատահում է մարդ ամեն ժամանակ, երբ հարկ է լինում բացատրել որոշ սահմաններից դուրկ որևէ զարգացող երևոյթի նշաններն ու էութիւնը: Հինց այս պատճառով էլ առաջ բերած բացատրութիւնը գիտութեան մէջ ընդունուած չէ բոլորի կողմից: Զանազան գիտնականներ զանազան որոշումներ են տուել պետութեան գաղափարը պարզաբանելու համար. և այդ առաջանում է նրանից, որ մինչև այժմ պետութեան էութիւնը լաւ չէ պարզած՝ չնայած որ իւրաքանչիւր պետութեան կազմի մանրամասնութիւնները հանգամանօրէն ուսումնասիրուած են: Գիտնականներից ոմանք էլ իրենց որոշման մէջ մտցրել են պետութեան գոյութեան նպատակի նշաններ: Այսպէս օրինակ ուսն նշանաւոր գիտնական Չիչերինը իւր «Курсъ государственной науки» գրքում այսպիսի որոշումն է տալիս. «Պետութիւնը կապ է օրէնքով միացած և իրաւական ամբողջութիւն դարձած մի ժողովրդի, որին կառավարում է մի բարձր իշխանութիւն ընդհանուրի օգտի—բարիքի համար»: Այս որոշումն աւելի լայն է, ընդարձակ է, քան նախորդ որոշումը, որովհետեւ սրա մէջ չկայ տերրիտօրիալի գաղափար, թէև ինքը պ. Չիչերինն էլ ընդունում է, սակայն հարկ չի համարում մտցնել որոշման մէջ, բայց միւս կողմից էլ շատ նեղ է, որովհետեւ այս որոշման մէջ չեն մտնի և գուրս կը մնան այն բոլոր պետութիւնները, որոնք կամ որոշ նպատակ չունին, կամ եթէ ունին էլ՝ այն չէ, ինչ որ շեշտում է պ. Չիչերինը: Առհասարակ անյարմար է որոշման մէջ մըտցնել մի այնպիսի նշան, որի գոյութիւնն ապացոյցի կարօտ է: Պատմութիւնից շատ լաւ յայտնի է ներկայումս գոյութիւն ունեցող ամեն մի պետութեան առաջ գալու և զարգանալու պատճառները. յայտնի են նաև այն նպատակները, որոց ձգտել են անհատներ կամ խմբեր իրենց պետական գործունէութեան շրջանում. սակայն իւրաքանչիւր պետութիւն իբրև մի ամբողջութիւն ունեցել է, կամ ունի արդեօք որոշ նպատակ. կամ եթէ ունի, նոյնն է արդեօք, ինչ որ պ. Չիչերինի ցոյց տուած նպատակն է: Մասնաւանդ եթէ աչքի առաջ ունենանք այն հան-

գամանքը, որ պետութիւնները զարգացել են աստիճանաբար՝ գլխաւորապէս նուաճման միջոցով, կարելի է խօսել արդեօք նուաճողների և նուաճուածների մի ընդհանուր նպատակ ու նենալու մասին. և եթէ կարելի է, մի՞թէ այդպիսի մի նպատակ կարող է ընդհանուր բարիք նկատուել թէ նուաճողների և թէ հարստահարուած նուաճուածների համար. ի հարկէ ոչ: Պարզ է ուրեմն, որ պ. Չիչերինի որոշումը պէտքական կարող է համարուել բացատրելու, թէ ի՞նչ պէտք է լինի պետութիւնը և ոչ թէ ի՞նչ է, կամ ի՞նչ է եղել պետութիւնը:

Հ. ՅՈՎԱԿԻՄԵԱՆ

(Վերջը միւս անգամ)

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

Մ. Տ. ԶԼՕՄ. Քրդերը Տաճկաց-Հայաստանում, ազգագր. նիւթեր. հ. տ. Մ. Պ.
Բուրգ 1905

Պ. ՇԼՕՄԻ այդ աշխատութիւնը բաղկացած է երկու մասից. 17 եր. յառաջաբանից և 200 երես բուն նիւթից՝ Տաճկահայաստանում բնակուող քրդերի մասին աշխարհագրական և պատմական տեղեկութիւններ:

Քրդերը, Մարաստանից մնացած այդ մի բուն ժողովուրդը, որ նոյնպէս ցրուած է երեք տէրութեանց մէջ, ինչպէս և հայ ազգը, հայ ժողովրդի բնական դրացիներն են եղել միշտ և հէնց դորա համար էլ արժէ, որ մեր բանասէրները առաւել լուրջ ուշադրութիւն դարձնէին դոցա կեանքի ուսումնասիրութեան վերայ, մանաւանդ որ շատ տեղերում նոցա կեանքը բոլորովին նոյնենման է մերին և ենթադրել է տալիս, որ նոցա մի մասը բռնի կերպով մահմեդականացրած հայեր են: Առհասարակ խրախուսանքի արժանի է պ. ՇԼՕՄԻ աշխատութիւնը որպէս բազմակողմանի նիւթ քրդերի կենցաղի ուսումնասիրութեան:

Բայց պ. ՇԼՕՄԻ այդ երկը նշանաւոր է մի ուրիշ կողմից. նորա յառաջաբանը լոյս է սփռում մեր կեանքի փթած ու նեխուած մի երևոյթի վերայ, նա անողորմ կերպով մերկացնում է մի զրական խոշոր գողութիւն, որ իբր նմուշ կարող է ծառայել հակառակ մամուլի զրական վարք ու բարքին և նոցա ազնուութեան չափին դէպի ուրիշի սեպհականութիւնն ու պատիւը. պ. ՇԼՕՄԻ այդ երկը լոյս է տեսել ռուսերէն լեզուով որպէս քրտնաջան արդիւնք... Հ. Առաքելեանի:

Թողնենք, որ ՇԼՕՄը ինքը պատմի մեզ գործի էութիւնը.

Ներկայ աշխատութիւնս, աննշան փոփոխութիւններով, այս տարի հրատարակել է ռուսերէն լեզուով «Ռուսաց ԿԱՅՍԵՐԱԿԱՆ Աշխարհագրական Ընկերութեան» Կովկասեան Բաժանմունքը, ուր ներկայացրել է Պ. Համբարձում Առաքելեանը:

Այդ գրքոյկին, որ գրական փանթոմիմայի խաթեր համար կը-
կրէ «Курды въ персiи» վերնագիրը, ի մեծ զարմանս իմ,
ստորագրել է Պ. Հ. Առաքելեանը... որպէս հեղինակ:

Պ. Առաքելեանը, 1902 թուի ամառը, Անապայում, ինձ
յայտնեց, որ գնալու է Համբուրգում գումարելիք Արեւելագէտ-
ների ժողովին և կըցանկայ ունենալ Քրդական ազգագրութիւնը
ժողովում կարդալու համար: Ես պատրաստականութիւն յայտ-
նեցի՝ տալու մի համառօտ ուսումնասիրութիւն, ժողովում
կարդալու եւ վերադարձնելու պայմանաւ: Պ. Առաքելեանը
վեր առաւ այդ աշխատութիւնս և ասաց.—Արեւելագէտների
XII Միջազգային ժողովում կըկարդամ այդ որպէս Չեր աշխա-
տութիւնը եւ այնուհետեւ էլ կըմիջնորդեմ ողոսաց Կ. Աշխ. Ընկ.
առաջ, որպէս զի նիւթականապէս հնարաւորութիւն տան
Չեզ շարունակելու այդ աշխատութիւնը եւ կազմելու քրդա-
կան կատարեալ ազգագրութիւնը, ապա կըվերադարձնեմ
Չեզ ձեր ձեռագիրը:

Այնուհետեւ անցան ամիսներ ու տարիներ և մենք մի քա-
նի անգամներ հանդիպեցինք Պ. Առաքելեանին հետ «Մշակի»
խմբագրատանը, Թիֆլիսում: Չնայած իմ մի քանի պահանջին՝
վերագարձնելու ինձ ձեռագիրս (որի սևագրութիւնը չունէի,
որովհետեւ հապճեպով էի կազմել և ժամանակ չէի ունեցել ար-
տագրելու) Պ. Առաքելեանը «այսօր-վաղը» ասելով կը ձգձգէր:
Այս տարի մի անգամ էլ յայտնեց պարոնը, որ իմ աշխատու-
թիւնս ներկայացրել է վերոյիշեալ Ընկ. Կովկ. բաժանմունքին
հրատարակելու համար: Վերջերս կատանամ այդ գրքոյկը և կը
տեսնեմ, որ մեր կարճահասակ պարոնը փառաւորապէս տիրա-
ցել է նրան և ստորագրել «А. А. Аракелянъ»...

Մի բան, որ մազաչափ պատիւ բերել չէ կարող ինքն ի-
րեն գրական գործչի տեղ դրած Պ. Առաքելեանին: Ես դիմեցի
պարոնին առանձին նամակով և բացատրութիւն պահանջեցի
նրա այդպիսի վերաբերմունքի համար դէպի իմ սեպհականու-
թիւնը. պարոնը փոխանակ արդարութեամբ խոստովանելու
իրա մեղքը՝ տակաւին համարձակուել է, բոլորովին անտեղի
և անիրաւացի, հայհոյել մի յայտնի հասարակական գոր-
ծիչ-փիլիսոփայի, որի առջև լեզու իսկ չէ կարող թրջել
որեւէ Առաքելեան: Մենք կըպահենք այդ ? երեսանոց նա-
մակ-հայհոյաբանութիւնը, որ կըկրէ «28 սեպտ. 1904 թ.
Թաւականը եւ Հ. Առաքելեան» ստորագրութիւնը:

Մեղքի մէջ չիմնալու համար պէտք է յայտնեմ, որ Պ.
Առաքելեանը «Курды въ персiи» գրքոյկում ունի մի քանի

տող ինքնուրոյն գրուածք, այսինքն ինձմէ առածէն դուրս, որը սակայն երբէք իրաւունք չէր տար պարոնին հեղինակ կոչուելու: Սակայն պարոնը այնքան էլ միամիտներէն կամ անհեռատեսներէն չէ. նա դիմել է մի քանի արդարացուցիչ (?) միջոցների. —

Նախ՝ որովհետեւ Պ. Առաքելեանը, իրա ասածին նայելով, գիտէ Պարսկաստանը աշխարհագրականապէս, մասամբ և գուցէ ազգագրականապէս, հետեւեալը և պարսկաստանում գտնուող քրդերի մասին էլ թերևս ունենալ մի փոքր ծանօթութիւն՝ վեր է կացել պարոնը և յիշելով ինչ որ ճանապարհորդութիւններ, բառեր, բառեր և էլի բառեր... իրան հռչակել ուսումնասիրող քրդական կեանքի: Պարոնն ասում է, որ ինձմէ այդ նիւթերն ստանալէ առաջ «նոյն ըէֆէրատը» (իմա Курды въ персiи) կարդացի 1900 թւին Պարիզի կօնգրէսում, որ տպուած է... Նոյն ըէֆէրատը տպուած է 1889 թւին «Ազգագրական Հանդէսի մէջ»... մի բան որ սուտ է ոտով-գլխով...

Երկրորդ՝ պարոնը գետեղել է յիշեալ գրքոյկում հետեւեալ տողերը.

„Затѣмъ, одинъ изъ моихъ знакомыхъ, посвятившій себя тоже спеціально изученію быта о жизни курдовъ въ Турецкой Арменіи, учитель Шводъ, даставилъ мнѣ въ прошломъ же году, *послѣ конгресса Ориенталистовъ* (դարձեալ սուտ. վերել ես նկատեցի, որ իմ աշխատութիւնս ասու պարոնը ուղղակի այդ կոնգրէսում կարդալու նպատակով) цѣнный матеріаль, при сличеніи котораго съ собраннымъ мною матеріаломъ оказалось, что обычаи, нравы, бытовые черты какъ у турецкихъ, такъ и у персидскихъ курдовъ почти ничѣмъ не отличаются. Матеріаль Швода далъ мнѣ возможность расширить программу моихъ изслѣдованій и представить уже Кавказскому Отдѣлу Императорскаго Русскаго Географическаго Общества болѣе полный и подробный очеркъ курдовъ въ этнографическомъ отношеніи.» Որքան շնորհակալ պիտի լինէի, պարոն, եթէ նեղութիւն կրած չլինէիք ձեր հեղինակութեան մէջ (?) այդքանն էլ յիշելու:

Երրորդ՝ բուն ազգագրական մասում կրտսենեմ, որ Պ. Առաքելեանը նոյնիսկ քրդերէն լեզուով գրածս դարձուածքները կը շահագործէ. մինչդեռ քրդական այն բարբառները, որ ես գործ եմ ածել այդ աշխատութեան մէջ՝ անծանօթ են պարոնին, եթէ նոյն իսկ ընդունենք, որ նա տեղեակ է Պարսկաստանի քրդերի բարբառին «...я былъ знакомъ съ мѣстнымъ языкомъ

и условиями» կասէ պարոնը Պարսկաստանի մասին գրելիս: Իմ գործածած դըմըլերէնը (demeli) և գըրմանճերէնը (kermandji) բոլորովին տարբեր են քրդական այն բարբառներէն, որոնք գործածական են Պարսկաստանում, Ռուսաստանում և Վասպուրականում: Այդ բանը կըխոստովանի և յայտնի քրդագէտ պ. Յակոբ Ղազարեանը: Ասածներէս իբր ապացոյց բերեմ «курды въ персiи» գրքէն իմ մի բանի խօսքերս.

ա. Бенгъ дайшъ=հրաւէր հարսանեաց.

բ. Бенну, лия=բաւ է, տօ.

գ. Эй, дости, кэйнэ өтё бромше мнѣ=Այ խնամի, ծախիր ինձ աղջիկդ.

դ. Keinée khale éme be rako ethia=Աներոջս աղջիկը! Եկ ննջիր այստեղ:

ե. Allah itchoun vannan, ki jené ema keiné bi=Յանուն Աստուծոյ կերդուեմ, որ իմ կինը կոյս էր.

զ. Keine éteu halal nan vord ou=աղջիկդ հալալ հաց է կերել:

Բաւական են օրինակները: Դրանք նախադասութիւններ են, որ պ. Առաքելեանի պապն էլ լսած չէ թերևս: Բացի այդ ես հաւատացած եմ, որ պ. Առաքելեանը նոյն իսկ գըրմանճերէն քրդերէնը չգիտէ, որովհետև այդ գրքոյկում գըրմանճի խօսքերն այլասերուած են, ուղղագրութեան աններելի սխալներ արած..., մի բան, որ կապացուցանէ պ. Առաքելեանի տգիտութիւնը գըրմանճերէնում:

Առ այժմ ես կը բաւականանամ այսքանով, վստահ որ ընթերցողն արդէն կազմեց մի փոքր գաղափար պ. Առաքելեանի վերաբերմունքի մասին դէպի ուրիշի սեպհականութիւնը»:

Ի զուր չէինք անուանել այդ տեսակներին «մտաւոր տղաբուկ»:

Այս ափս անձինքն են, որոնք քիթը ներս են կոխում հոգեւոր և աշխարհիկ ամեն գործերի մէջ և կառավարում, ուրիշների մտաւոր աշխատանքով ապրում և միշտ էլ ուրիշներին հայհոյում:

Եւ այսպիսի անմաքուր ձեռներ վստահանում են կեղտոտել ուրիշ գործողների քղանցները: ՀԱՅ

«Հայրենիքի կարօտը», Ա.—Դօ-ի, Ս. Պ. Բուրգ, 1905

Ով հասարակութեանը տալիս է մի տպագրական երկ, նա չպիտի մոռանայ որ բացի շատ մանր-մունր պարագաներից

պահանջուած է. 1. որ գրուածքի տեման սկզբից մինչև վերջը կազմի գլխաւոր յենակէտը, իսկ միւս մասերը, այսպէս ասած դէտալները, չանցնեն իրանց կարեւորութեան չափի սահմանից ի վնաս գլխաւոր տեմայի, 2, որ երևոյթների հոգեբանական մասը չլինի սխալ, շարուն ու անտեղի ոճերը չթուլացնեն ընդհանուր տպաւորութիւնը և 3, որ գրուածքի գեղարուեստական մասը լինի անպայման մաքուր, տեխնիկական, բոված ու չափած, գերծ կրկնութիւններից, ծամծմելականութիւնից, հակասութիւններից և այլն:

Քննական այս չափական միութիւնը գործիք ունենալով, թող մէկը մի քիչ ուշքով կարդայ պ. Ա—Դօ-ի յիշեալ բրօշուրը, որպէս զի համոզուի, թէ որքան շատ ու մեծ սխալներ կարելի է զետեղել նոյն իսկ մի շատ փոքր բրօշուրում:

Բրօշուրի բովանդակութիւնը նորութիւն չէ:

Գաղթական Մուրադը մէկն է այն հարիւրաւոր գոհերից, որ Տաճկահայոց երկրից մազապուրծ՝ փախել է մեր երկիրը, Կովկաս, կորցնելով ամեն բան: Ազատուելով քրդի սրից, նա Կովկասում ուզում է աշխատանք գտնել, հիւանդանում է թուրքախտով, սկսում է մուրալ, «դախլդար դուքանչիներից» մէկը նրան անպատում է «աներես» բառով, այդ «աներեսը» այնքան խոր վիրաւորում է Մուրադի ինքնասիրութիւնը, որ նա առաւել ևս է ընկճուած և ներքին ցաւից՝ մեռնելու չափ հիւանդանում: Այդ հիւանդ դրութեամբ նրան պատահում է իր երկրացի Ապրօն, որ Կովկասի մեծ քաղաքները ման գալուց և յաջողութիւն չգտնելուց յետոյ վերադառնալիս է լինում իր՝ փոքրիշատէ խաղաղուած՝ հայրենիքը: Մուրադը աղերսում է նրան իրան էլ տանել և հիւանդ, թոքախտով հիւծուած մարդը քաշ է տալիս իր ոտները և գնում է, որ գոնէ վերջին շունչը իր երկրում փչի, իր հարազատների մօտ գերեզմանում հանգչի: (Տես 10 երես, Մուրադի իր խօսքերը):

Ահա այս պատկերը պ. Ա—Դօն համարում է լինել «հայրենիքի կարօտը», բայց թէ ինչ հիման վրայ, դա չի երևում գրուածքի նիւթից և վերլուծութիւնից:

Երբէք Մուրադն ու Ապրօն չէին մտածիլ «Երկիր—վաթան» յետ դառնալու, եթէ նրանց բանը լաւ և յաջող գնար Կովկասում, եթէ Մուրադը չհիւանդանար, եթէ չդառնար այնքան ջղային, որ աներես «դուքանչու» «աներեսներ» բառից չշտէր և չպարտէր նրա երեսին միւսներից հաւաքած կոպէկները, եթէ նրան յաջողուէր այդ կոպէկներով միջոց ունենալ մի քիչ «ինքը զինքը ժողվելու», կամ Ապրօյին բաղդը ժպտար

Բազում և նա հարստանար... Այո, ասում եմ, այդ դէպքում նրանց մէջ երբէք չէր խօսի «կարօտը»:

Եթէ Մուրադին յաջողուէր Կովկասում տոկուն աշխատանքով և տարիների ընթացքում ձեռք բերել և գործ, և առևտուր, և տուն ու տեղ դնել, այգու և կալուածքի տէր դառալ, հասարակական որոշ դիրք ստեղծել իր համար, և մի օր՝ չկարողանալով տանել իր հայրենիքից հեռանալու անձկալից կարօտը, վեր կենար կիսազնի ծախէր իր տունն ու տեղը, ծախձիւէր իր խանութի ապրանքը և գնար հայրենիք, ուր թէև նրան էլ կճնշէր քրդական լուծը, բայց հօ նա կմխիթարուէր, որ իր պապերի օջախուն է և իր հայրենակիցներին ցաւակից, հաւասար չափով կրելով աիրող րէժիմի ծանրութիւնը, մինչև արշալոյսի ծագելը այս քամբալոտ երկրում:

Ահա, եթէ այս հանգամանքներում հայրենիք վերադառնար Մուրադը, դա կլինէր խիստ բնական և պ. Ա—Դօ-ն իրաւունք կունենար բրօշուրի ճակատին դրօշմել այդ մեծահնչիւն վերնագիրը—«Հայրենիքի կարօտը»:

Բայց իրօք ոչ մի այդպէս բան չկայ.

Գաղթական Մուրադը փախչում է Կովկաս իր վաթանի «սարսափներից»: Այդ սարսափներից կարելի է նոյն իսկ հոգեկան հիւանդութիւն ստանալ: Բայց գաղթականի ջգերը դեռ մի քիչ ամուր են, նա տանում է «իր երեխաների մորթոտուելը, իր տների այրուիլը, իր անդ-անդաստանի քար ու քանդ լինելը» և չոր գլխով ու ճամփորդական մախաղով իրան գցում է Բարդոզ լեռներից այս կողմը՝ Կովկաս, իր պէս հարկւրաւոր թշուառների հետ:

«Վաթանի» սարսափներից յետոյ Կովկասը իր խաղաղութեամբ, կայքի, կեանքի, մարդկային իրաւունքների ազատութեամբ այնպէս է գրաւում գաղթականին, որ նա սրտի խորքից պիտի անիծի այն օրը, որ ծնուել է այնպէս անբաղտ «երկրում» ուր կորցրեց ոչ միայն իր ողջ «ունիմ չունիմը», այլ և մարդկային հասակի «գէնջ տարիները»:

Բայց նա չի յուսահատւում. ամեն բան կորցնելուց յետոյ աշխատում է դարձեալ իրան դրստել, ոչինչ թէ միջոցները մի քիչ դժուար են և ինքնասիրութեան դիպչող, բայց քանի գրօշ արժէ գախլչու «աներեսներ» բառը իր վաթանում կրած անծայր վիրաւորանքների մօտ, որ նա լուիկ տարել էր մինչև վերջին կատաստրոֆը: Եւ գաղթականը սկսում է գործել...

Սակայն ինչ որ կարելի է անել տոկունութեամբ, նոյնը

անկարելի է անել քայքայուած օրգանիզմով: Գաղթական Մու-
րադը Փիղիքապէս անկարող է լինում դիմանալ այդ ծանր մա-
քառմանը և հիւանդանում է, շարաթներով պարկուծ, թոքախտ
ստանում: Նա մի ներքին դառը գիտակցութեամբ զգում է, որ
«ի՛ր ըսնը վերջացած է», որ նոր նա «մնալը» դարձողը չի:
Նա ընկճւում է և անիծում այն օրը, որ իր ընտանիքի հետ
չմեռաւ հայրենի օջախի մոխիրների մէջ: Բայ նրա համար
խիստ ծանր է զգալ, որ նրան չյաջողուեց այս ազատ եր-
կրում՝ գոնէ մի քիչ իրան ապահովել, և ներքին սրտնեղու-
թիւնից (съ досады) անէծք է թափում «դախլիներին» և միւսնե-
րի գլխին ու վեր է կենում, որ գնայ իր «երկիրը», ուր գոնէ
վերջին անգամ կկարողանայ պարկել իր հարազատների աճիւն-
ների մօտ և սպասել մինչև «հնչման փողոյն Գաբրիէլի»... Սա
մի խիստ բնական երևոյթ է և ոչ մի առնչութիւն չունի
«Հայրենիքի կարօտի» վեհ զգացմունքի հետ:

Այս վերլուծութիւնից կարծեմ պարզ է, որ պ. Ա.—Դօ-ի
բրօշուրը հիմնովին սխալ է կազմած. ներքին նիւթը չի ար-
գարացնում հեղինակի նպատակը: Այդ մեծ սխալը այնպէս է
մնասում՝ բրօշուրի գոյութեան իրաւունքին (raison d'être).
որ խօսել միւս պակասութիւնների մասին աւելորդ կլինէր:

Բայց պէտք է վերջացնել:

Տեսէք պ. Ա.—Դօ-ն որքան խորամանկ եւ ճարպիկ է
վարուել: Ո՛վ կարող է գտնել աւելի վեհ միտք, քան հայրենի-
քի կարօտը, գաղթականների ցանկալի վերադարձը, «վաթանի»
ներկայ դժոխք դրութեան նկարագրութիւնը, կովկասի «դախլի-
չու» փշացած տիպը, որ վերաւորում է մինչև ոսկրները վիրա-
ւորուած գաղթականին... վերջապէս ով չի ծափահարիլ հեղի-
նակին, որ նա խրախուսում է իբր թէ գաղթականի վերա-
դարձը...

Այս բոլոր մօտիւնները այնքան զրաւիչ են, որ մոռաց-
նում են մի բոպէ գլխաւոր սխալը:

Մուրադին հայրենիքի կարօտը չէր քաշում, այլ գերեզ-
մանի, եթէ այսպէս կարելի է ասել, որովհետև որքան որ պ.
Ա.—Դօ-ն խիստ է նկարագրում վաթանի ստրասփները, այն-
քան ընական պիտի գտնէր փախածների ցանկութիւնը—
երբէք չվերադառնալ «այնտեղ»: Եւ դա երևաց վերջին փոր-
ձից, երբ կառավարութիւնը ուզեց յետ ուղարկել մի խումբ
գաղթական: Պէտք էր տեսնել այդ «ոչխարների խմբի» վայ-
նասունը, որ չէր ուզում գնալ «քրդի սպանդանոցը»: Այս

լաւ յայտնի է պ. Ա.—Դօ-ին, որովհետեւ նա էլ այն ժամանակ մի քիչ «գործում էր»:

Վերջապէս ինչ ցանկալի բան է գտել հեղինակը, որ աշխատել է և կաշուից դուրս եկել, որ արծարծի այդ սխալ տեման: Ճշմարիտ հայրենասէրը անելի լուրջ միջոցներ պիտի մտածի և ընդհակառակը՝ զգայ մի ծանր վիշտ, որ եթէ մեր վաթանը դատարկուելուց յետոյ, մենք լցնենք նրան Մուրադի պէս թորախտիկներով և Ապրօյի պէս կեանքի ծախորդիկներով—դա կնշանակի վաթանը երկու անգամ կործանել...

Գրուածքի տեխնիկան.—այս բանի մասին հեղինակը շատ քիչ գաղափար ունի—ամբողջը գրուած է շաբլոն ձևերով ու «բերան արածի» սիստեմով, լի սխալ դարձուածներով, տաղտկալի կրկնութիւններով, անհարթութիւններով և հակասութիւններով: Բերենք մի քանի օրինակներ.—Երբորդ երեսում նա գրում է. «մի դեղնութիւն անցել էր յուզուած դէմքի վրայով» (Մուրադի): Այն տպաւորութիւնն է ստացւում, որ Մուրադը մի քիչ կարմիր դէմք ունէր, բայց մի քիչ ներքեւ, նոյն երեսում, մենք տեսնում ենք, որ նա կրծքի ցաւ ունի, 2 շաբաթ հիւանդ պարկած, բոլորովին հիւծուած, զոնատուած, աշխատանքի անընդունակ դարձած: Այս մէկ հակասութիւն:

Չորրորդ երեսում—«նա գլորուեց փալասի կտորի վերայ և որպէս փայտը անշարժ մնաց»—իսկ անմիջապէս յետոյ գրում է. «երբեմն մէկ, երբեմն միւս կողքի վրայ շուռ գալով տանջւում էր...»—Միևնոյն ժամանակ ինչպէս կարելի է համահարժ մնալ փայտի պէս», համ էլ «շուռ ու մուռ գալ»: Այս երկու:

Եօթերորդ երեսում.—«Նրա մէջ խօսում էր հայրենիքի կարօտը, նա ներկայացնում էր մի կատաղի բողոք...» հայրենիքի կարօտի զգացմունքը խիստ հեռու է բողոքի զգացմունքից:

Մինչև եօթերորդ երեսը արդէն որոշ գրուած է Մուրադի ով լինելը, նորից այս երեսում սկսում է Մուրադի պատմութիւնը, «ով էր Մուրադը» շաբլոն ձևի հարցով, և այդ կրկնութիւնը համարեա նոր բան չի ասում:

Մուրադի հիւանդութեան մասին մէջ ընդ մէջ կրկնում է 3, 4, 5, 6, 8 և 10 երեսում:

Քիսիլչու.—հասցրած վիրաւորանքի մասին մէջ ընդ մէջ կրկնում է ութ անգամ: Ութ կրկնութիւն տասն երես գրուածում...

Բազմաթիւ շաբլոն ոճերը (հրացանը պայթեց, ռուպէն սը-տաշարժ էր, տեսարանը յուզիչ, ներկան սոսկալի էր և այլն) — այն տպաւորութիւնն են թողնում, որ կարծես հեղինակը ձեռքի տակ ունի ոճերի քառարան և օգտւում է նրանից, թէև յաճախ անգիտակցօրէն:

«Կարօտի» զգացմունքի վերլուծութեանը համարեա ոչինչ տեղ չի տուած, իսկ կողմնակի բաները — հիւանդ մօրդու հիւանդ գառանցանքը, վաթանի սարսափները, բնութեան տեսաբանի նկարագրութիւնը բռնում են համարեա իրօր երեսները:

Նախավերջին երեսում Ապրօն համոզում է Մուրադին. — «Դու խիւանդ ես, կեցի, աղեկցի, սորա կգաս»: Վերջացնում է խօսքը և մի մեծ էլ վերջակէտ դնում: Բայց նոր տողից հեղինակը գրում է. — «Ապրօյի խօսքը կիսատ մնաց...»

Ձև է, ամենքը գրում են. «խօսքերը կիսատ մնացին», Ա.—Դօն էլ է ուզեցել անթիւ ձևերի հետ, այդ ձևն էլ «ճիստի» բրօշիւրի մէջ, բայց ձևերի անգիտակցօրէն գործածելը ծիծաղելի բան է միշտ:

Լեզուն հարթ է, բայց ոչ զուրկ սխալներից: Վերջին երեսում. — «Մինչև որ տանտէրը կմտնէր պահարան մի փոքր հաց բերելու... հացը պահարանումն են պահում, բայց վերցնելիս՝ պահարան չեն մտնում»:

Ուղղագրութիւնը — կոյր «Մշակի» ուղղագրութիւնը, նոյն իսկ «պատուասէր» բառը մեծ վ-ով է գրում — «պատվասէր» 8 երեսում: Մի երկու հատ էլ նոր բառ է հնարել. «օրհնիտքներ» (8 երես), «արացունքի» (11 երես): Մեր լեզուն ունի արտասուք կամ արցունք բառերը:

Ողջ գրութեամբը թողնում է անշնորհք վարպետի կարած «սերթուկի» տպաւորութիւն: Օձիքը լայն, մի թևը աւելի մօտ օձիքին, միւսը մի քիչ ցած կպցրած ուսատեղից, բուզմեն գօտկատեղից մի թիղ վերև, իսկ երբ առջևի կոճակները «մէր գըցես»՝ փեղերից մինը միւսից 2-3 վերջով բարձր ու ցածր կկանգնի: Այս անճոռնի հագուստը եթէ հագցնես պ. Ա.—Դօն, նա իրաւամբ կվիրաւորուի և չի թոյլ տայ, որ իրան ծաղրեն, սակայն չնայելով գրան, նա խիստ սառնասիրտ և նոյն իսկ մի լաւ քան անողի յաւակնութեամբ փաթաթում է ընթերցող հազարաւոր հասարակութեան վզին իր նոյնքան «ծուռը ձևած» բրօշիւրը, համարելով հասարակութեանը այն անխօս գրաստը, որի վրայ ամեն իսամ հեծնող «քշել» է ուղում անվորել...

Pour la bonne bouche.

Վերջապէս ի՞նչ է «Հայրենիքի կարօտը» պ. Ա.—Դօ-ի:

Պատկեր է իրական կեանքից, թէ՛ տենդենցիօզ գրուածք, մի ցանկալի գաղափար-գաղթականների դարձը-խրախուսող: Դա չի որոշուում: Պ. Ա.—Դօ-ն ինքն էլ չի նշանակել:

Փաթեթի վերջին երեսում կարդում ենք. «Նոյն կազմողի—Մակեդոնիա—սպառուած»... և այլն:

Ուրեմն մակաբերենք, որ սա էլ կազմած բան է:

Բառի նորը եւ տարօրինակ գործածութիւն:

Կազմում են կրօնի և այլ դասագրքեր, կազմում են համալսարանների համար ուղեցոյցներ, վերջապէս կազմում են ամեն տեսակ գրքեր... կազմարարները:

Իսկ շաբլոն ձևերից, հատ ու կտոր գրաւիչ մօտիւններից, գեղեցիկ գաղափարներ բուրոզ վերնագրներից, մաշուած, ծածմած տեմաներից, հոգեբանական սխալ երևոյթներից կազմել անճոռնի և սխալ բրօշիւրներ... Դրա համար էլ ջոկ կազմարարի ընդունակութիւն է հարկաւոր, որի արհեստանոցը գտնուում է Երևան, պ. Ա.—Դօ-ի մօտ:

ԱՐՇԱՄ ՏԷՐ-ԽԱԶԱՏՐԵԱՆՑ

Նրեան

1. Das armenische Hymnarium. Studien zu seiner geschichtlichen Entwicklung von Nerses Ter-Mikaelian. Archimandrit von Edschmiadsin. Leipzig 1905

Վերջին տասնամեակի ընթացքում մեր ձեռարանաւարտ կուսակիւցները Գերմանիայում աստուածաբանութիւն ուսանելով՝ մի շատ գովելի սովորութիւն իւրացրին. նրանք իրենց աւարտման շարադրութեան նիւթը փոխանակ ընդհանուր գիտութեան շրջանից վերցնելու, ընտրում են հայոց եկեղեցու անցեալին կամ դաւանաբանութեան վերաբերեալ խնդիրներ և լուսաբանում՝ հիմնուելով մեր ձեռագիր աղբիւրների ու օտար գիտնական հետազօտութիւնների վրայ:

Ահա այսպիսի մի աշխատութիւն է Ներսէս Տէր-Միքայէլեան վարդապետի «Das Armenische Hymnarium» = Հայոց շարականոցը, որ նորերս լոյս է տեսել գերմաներէն լեզուով Լայպցիգում:

Բարձրապատիւ հեղինակն այդ աշխատութեան մէջ պարզում է՝ թէ ի՞նչ բան է այժմեան մեր շարականոցը, թէ այժմեան շարականոցը Դրբան հնութիւն ունի և թէ առաջ ինչպէս էր և վերջապէս՝ թէ ըստ եկեղեցական աւանդութեան ռվբեր են շա-

րականների հեղինակները: Այս խնդիրները ցայժմ գիտնական հետազոտութեան և քննադատութեան չէին ենթարկուել և այսպիսով բարձր. Ներսէս վարդապետի աշխատութիւնն առաջին փորձն է: Մեր շարականոցն իւր այժմեան ձեով կազմակերպուել է տասերեքերորդի վերջերից մինչև տասնեօթիւրորդ դարի սկիզբը. տասերեքերորդ դարի վերջին երրորդից առաջ չէր կարող կազմուած լինել — ըստ հեղինակի —, որովհետև պարունակում է Վարդան վարդապետի († 1271 թ.), Յակոբ Կլայեցի կաթողիկոսի († 1287 թ.) և Յովհաննէս վարդապետ Երզնկացու (մօտ 1250—1325 թ.) բանաստեղծութիւններն ոչ իբրև յաւելուած, այլ իրենց յարմար տեղի դասաւորութեամբ: Միւս կողմից էլ Ոսկան վարդապետի 1664 թ. առաջին անգամ հրատարակած շարականոցն իւր պարունակութեամբ և դասաւորութեամբ ըստ ամենայնի համապատասխանում է այժմ մեր ձեռքն եղած շարականոցին, ուրեմն այդ հրատարակութիւնից յետոյ ոչ մի փոփոխութեան չէ ենթարկուել: Հաստատապէս ընդունուած շարականների թիւը 1166 է. իսկ եթէ շատ մասերից բաղկացած օրհնութիւն շարականն իբրև ամբողջութիւն ընդունենք՝ կստանանք 1075 շարական:

Բարձր. Ներսէս վարդապետի հետազոտութեան մասին այս համառօտ տեղեկութեամբ բաւականանալով՝ քննադատութիւնը թողնում ենք մասնագէտներին: Յանկալի է, որ այս աշխատութիւնը լոյս տեսնէ նաև հայերէն լեզուով, որպէս զի մեզանում ևս կարողանան օգտուել այդ հետազոտութեան արդիւնքից:

2. ԱՄՊՐԻ. Տաղեր. Վաղարշապատ 1905. էջ 32.:

Դարձեալ մի նոր բանաստեղծ. և որովհետև ամեն մի բանաստեղծ անպատճառ ինքնուրոյն ու տարօրինակ բան պէտք է ունենայ, մեր նորագոյն բանաստեղծն էլ այն տարօրինակութիւնն ունի, որ չգիտէ՝ թէ արդեօք իւր «աղբէրը» «հայ» է, թէ «անհաւատ (?) թուրք»:

«Այ աշնան հաւքեր, տարաբաղդ հաւքեր,

«Դալիս էք շարքով երկմբ, անընդհատ,

«Արդեօք տեսել էք իմ թշուառ աղբէր,

«Արդեօք հայ է նա, թէ թուրք անհաւատ»:

(էջ 6):

Շարունակ գրում է՝ թէ բառերը կուտակելով և միանուման վերջաւորութիւններ յարմարեցնելով՝ գրուածքը բանա-

ստեղծութիւն չի դառնայ, սակայն բանաստեղծի դափնիները շատ գրաւիչ են և մի հասարակ «աշխարհ քամին փչում է, տերևները դեղնում, հաւքերը չւում են» նախադասութիւնը բանաստեղծն արտայայտում է այսպէս.

«Աշուն է եկել, փչում է քամին,

«Աշուն է եկել, դեղնել են ծառեր,

«Աշուն է եկել, չի ժպտում երկին,

«Աշուն է եկել, պնում են հաւքեր»։ (էջ 6)։

Չանձրալի՜ կրկնութիւններ և հարկաւ ոչ մի տպաւորութիւն։

«Եւ եւ էլ մենակ կտրից՝ մեղմագին

«Երգում եմ երգիս կտորը վերջին,

«Ինձ էլ չեն տանջում մտածմանց փշեր,

«Վշտատանջ երկիր քեզ բարի գիշեր»։ (էջ 18)։

Խեղճ բանաստեղծ. «մտածմանց փշերից» ազատուելու միակ միջոցը «բարի գիշեր» ասելն է համարում։

Պ. Ամպրէն եթէ չշտապէր իւր գրածներն ի լոյս հանելու և ժամանակ անցնելուց յետոյ նորից կարգար, հաւատացած եմ, որ այդպիսի անհամ «բարի գիշեր»-ներն ինքը կջնջէր։ Այս համոզման կգայ իւրաքանչիւր ընթերցող՝ կարդալով նրա «Ամպրիկն ու հոգիս» (էջ 9) և «ծաղիկը ունի իւր սիրոյ ընկեր» (էջ 24) սիրուն տողերը։

3. ՆՈՒՆԻ ՄԵՆՈՒԿՆԵՐԻՆ. Ա. Ի. Կրասնիցկի. Արցունք, ազատ թարգմ. օր. Մ. Ս, Ս. Պետերբուրգ 1905, էջ 76.

«Նուէր մանուկներին» վերնագրով լոյս տեսնող մի շարք ընտիր մանկական ընթերցանութեան գրքոյկները՝ յայտնի են հասարակութեանը. ամեն ջանք գործ է դրւում հայ մանուկներին ընթերցանութեան լաւ գրքոյկներ մատակարարելու հարար։ «Արցունքը» այդ գրքոյկների շարքին է պատկանում և տպագրւած է, ինչպէս և միւս բոլոր գրքոյկները, մաքուր ու վայելուչ արտաքինով։ Մի բան միայն չի յաջողւում. «Նուէր մանուկներին» գրքոյկները միշտ վատ են սրբագրւում և չի են լինում տպագրական սխալներով. այն ինչ մանկական ընթերցանութեան գրքերի համար այդ բանը շատ մեծ թերութիւն է։ «Արցունք»-ի վերջը մի ամբողջ երես ու կէս «վրիպակներ» են տպւած. այս արդէն խայտառակութիւն է։

«Արցունքի» թարգմանիչ օր. Մ. Ս., որ մի քանի թարգմանութիւններ ունի, այժմ բաւականաչափ հմտութիւն է ձեռք

բերել. «արցունքը» կարգացում է դիւրութեամբ և մանկական արտայայտութիւնները համապատասխանում են փոքրիկ ընթերցողների ըմբռնմանը: «Արցունքի» հայերէնն ընդհանրապէս գոհացուցիչ է, սակայն դարձեալ պատահում են անճիշտ նախադասութիւններ. օրինակ. «Այն բոլոր դպրոցները ուր պարագում էր ծերունի գերմանացին, իւր արտն էր համարում, որի վրայ (?) դուրս էին եկել նորարոգը ծիւերը» (էջ 10): «Հովհանսէնը իւր բոլոր ոյժը գործ էր դնում, որ այդ ծիւերը որոմնի չփոխուեն, այլ արժանի լինեն այն զերազանց կոչման, որ բարձրից վիճակուած է նրանց վայելելու տիեզերքի վրայ (?)»: (էջ 10): «Բայց շուտով ուշքի կանգնեց (?)» (էջ 61) և այլն:

«Արցունքի» նիւթը դպրոցական կեանքից է վերցրած և խրատական-բարոյակրթական ազդեցութիւն կարող է ունենալ փոքրիկ ընթերցողների վրայ:

4. ՓԱՌՆԱՅԷՄ. Խօշորս. փոքրիկ մէկ արարուածով, Երևան 1905. էջ 40,

Մեր այժմեան գրականութեան մէջ բոլորովին անմշակ է մնացել կատակերգութիւնը և այս բանն իւր խորը հոգեբանական պատճառներն ունի. հայ ժողովրդի ներքին և արտաքին հանգամանքներն այնպէս են դասաւորուել, որ զուարճութիւնն ու կատակը բոլորովին մոռացուել կամ թէ շատ կարճատե զբաղմունք է դարձել մեզ համար: Գոյութեան կռիւը դժուար լեան սրի նման կախուած է եղել միշտ մեր գլխավերեք և այդ պատճառով էլ կարծես ժողովրդի հոգեկան տրամադրութիւնն աւելի հակուած է եղել դէպի լուրջն ու թախիժը, քան դէպի զուարճութիւնն ու կատակը: Եթէ եղել են փորձեր՝ ընդհանուր տրամադրութիւնից շեղուելու և ժողովրդին զուարճացնելու, իմ կարծիքով, մեծ մասամբ անյաջող են անցել: Այդպիսի աշխատութիւններից շատերը կամ լոկ կատակերգութեան անունն են կրել, կամ թէ շատ թոյլ և անիմաստ բաներ են եղել:

Փառնակէսի «խօշորան» կարող է զուարճութիւն պատճառել ժողովրդին, բայց մտաւոր սնունդ չի կարող տալ նրան, որովհետև ուսանելի գաղափար չկայ այդ աշխատութեան մէջ: «Մուխսի Ղազարի» և «Անտօն Հէքիմեան» բժշկի տիպերն էլ նորութիւն չեն մեր գրականութեան համար:

5. ԳԱՐԵԳՐԻՆ ԼԵՒՈՆԵԱՆՑ. Գծագրութիւն եւ նկարչութիւն. առաջին մաս. Տրի-
խիս, 1905 էջ 52,

Տարրական դպրոցների դասընթացի մէջ պատշաճաւոր տեղ
են բռնում և գծագրութիւնն ու նկարչութիւնը: Գծագրութիւնն
իբրև հիմք ծառայելով նկարչութեան՝ սովորեցնում է կանոնա-
ւոր և անկանոն գծեր քաշելու վարժութիւնը. այսպիսի վար-
ժութիւնների շնորհիւ միայն ապագայում մանկան ձեռքը կսո-
վորի ամբողջ մարմնի ձևերը նկարել: Թէպէտ վաղուց արդէն
այս առարկաներն աւանդում են մեր՝ թէ միջնակարգ և թէ
ծխական դպրոցներում, բայց և այնպէս մինչև այժմ հայոց լե-
զուով կազմուած կանոնաւոր ու մատչելի ձեռնարկներ չունէինք
գծագրութեան և նկարչութեան համար: Գէորգեան ձեռնարանի
ուսուցիչ պ. Լեոնեանի կազմած ձեռնարկը լրացնում է այդ
թերին. առաջին մասը կազմուած է նպատակայարմար կերպով.
բացատրութիւնները պարզ և ամփոփ են. լեզուն կանոնաւոր
ու հասկանալի: Գրքոյկի արտաքինը նոյնպէս լաւ է, նկարները
մաքուր և որոշ:

6. Մ. Տ. ԶԻՌՏ ա. Քիրտս պիկ (գծեր հայ-քրդական կեանքէն) երկ. տպ. Ս. Պե-
տերբուրգ 1904 թ., բ. Քիրտ պէկ բ. հատորիկ. Արաբը:

Շուտի գրքոյկները ընթերցողի առաջ բաց են սնում մեր
այժմեան հանգամանքներում համեմատաբար արդէն նսեմացած
հայի վերքերը. մոռացուած թշուառ Տաճկահայերի խորնիկական
վէրքերը... Հեղինակն իբրև Տաճկահայ քաջ տեղեակ է հայ-
քրդական յարաբերութիւններին և ճշտութեամբ նկարագրում
է քրդական բարքերն ու խժոժութիւնները, որոնց պատճառով
«Բալու գաւառը ժթ. դարի սկզբներին ունէր 253 գիւղ, որոն-
ցից 120-ը զուտ հայաբնակ էին: Մնացեալ 133 գիւղերում կը
բնակէին հայ և քիւրտ խառն: Այդ 253 գիւղերում բնակուող
հայերի ընդհանրութիւնն էր Բալու քաղաքի հայ բնակիչների
հետ 60—70 հազար: Իսկ քրդերինը՝ մօտ 30 հազար հոգի:
Այժմ այդ գիւղերէն գոյութիւն ունին միայն 248 գիւղեր, ո-
րոնցմէ 200-ը քրդաբնակ են՝ անխառն, և միայն 48-ը հայա-
բնակ: Նոյն իսկ այդ 48 գիւղերէն մի քանիսը հայ և քիւրդ
խառն կը բնակին: Այդ գաւառում այժմեան հայերի թիւն է
ընդամենը հազիւ 17—18 հազար. մինչդեռ քրդերի թիւը 60
—65 հազարի կը յանգի...» էջ 5—6:

Ուրեմն մօտ մի դար ժամանակամիջոցի ընթացքում հա-
յաբնակ 120 գիւղից մնացել է միայն 48 գիւղ, այն էլ խառն

ազգաբնակութեամբ, իսկ հայերի թիւը 60—70 հազարից իջել է 17—18 հազարի. ահա ամենամեծ չարիքը, որ սպառնում է հայութիւնը ոչնչացնել հայերի երկրում... Հեղինակը դառնացած սրտով աւելացնում է վերոյիշեալ տողերին. «Հայ ազգաբնակութեան թուի այդ խոշորկէկ սահմանափակումը յատուկ չէ, իհարկէ, միայն Բալու դաւառին» էջ 6—7: Քրդական ցեղերը միմեանց թշնամի լինելով՝ երբեմն յարձակում են միմեանց վրայ, հալածում իրար և միեւնոյն ժամանակ թալանում ու աւերում են հայաբնակ գիւղերը՝ խրախուսուելով տաճիկ կառավարութեան պաշտօնեաներից: Ըստ Շւոտի աւելի կատաղի հայակեր են լինում քրդացած հայերը: «Արամն» իբրև նոր գաղափարների տէր երիտասարդ փորձում է շեղուել աւանդական երկչոտ քաղաքականութիւնից և իւր անձնական քաջութեամբ քրդերի համակրութեան է արժանանում: Բայց հետևանքն այն է լինում, որ ամբողջ գիւղը քարուքանդ է լինում և գիւղացին «կանիծէր Արամին»... ԲՐԻՉ

Մատենագրական նորութիւններ

1. Իտալիայի Ֆլորէնցիա քաղաքում երկրորդ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ Անատոլիո Լատինսի մի հոյակապ և պատկերազարդ աշխատութիւն «Gli Armeni e zeitum» վերնագրով, որի մէջ ժանրամանաբար առաջ են բերուած Զէյթունի տեղեկագիրը և ժողովրդագրական ու պատմական ընդարձակ տեղեկութիւններ: Հեղինակը մի զանի տարիներ ապրել է Կիլիկիայում, ականատես է եղել տեղական անցքերին և բոլոր նիւթերը անձամբ ժողովել:

2. Դր. Բագրատ Խալաթեանցը, որ առաջ Բերլինում, իսկ այժմ Հայդլերբ քաղաքում Հայ լեզուի դասաւանդութեան պաշտօնն ունի, նորերս հրատարակել է Neue heidelberg. Jahresbücher XIV հրատարակութեան մէջ իւր մի աշխատութիւնը Die armenische Literatur des 19 Jahrhunderts, որ արտատպել է և առանձին գրքոյկով. այս աշխատութեան մէջ հեղինակը մի ակնարկ է ձգել XIX դարու հայ գրականութեան վերայ առհասարակ:

3. Հունգարիայի Սամոշվար քաղաքում լոյս է տեսել Հունգարերէն մի բրօշիւր «Az Örmény kereszt— Հայերէն խաչ— վերնագրով Merza Gyula-ի աշխատութեամբ: Հեղինակը ունի նոյն լեզուով և մի քանի ուրիշ աշխատութիւններ հրատարա-

կած հայոց մասին: Յիշեալ գրքոյկը պարունակում է իւր մէջ ընդհանրապէս խաչի ծագման և մասնաւորապէս հայկական խաչի պատմութիւնը, նկարներով հանդերձ: Մենք կաշխատենք տալ այդ հետաքրքրական գրքոյկի հայ թարգմանութիւնը:

ՍՏԱՅՈՒԱԾ ԳՐԶԵՐ

- Մարդու կազմուածքը, հրատ. Գ. Մելիք-Կարազեօղեանի. պատկերներով. Թիֆլիս 1905 զ. 60 կ.
- Կոնդակ Վեհ. Կաթողիկոսի կալուածների և դպրոցների ստացման մասին. Թիֆլիս 1905.
- Հեղինէ Մելիք ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ. Մի պոստ Ճապոնում. Թիֆլիս 1905. զ. 40 կ.
- ԳԱՐ. ԼԵՒՈՆԵԱՆ. Գծագրութիւն և նկարչութիւն. ա. մ. Թիֆլիս 1905. զ. 20 կ.
- ԱՏՐՊԵՏ. Երկերի ժողովածու հ. Գ. Ալմաստ ք. մ. ք. տպ. Թաւրիզ 1905 զ. 1 ռ.
- Nerses Ter Mikaelian. Das Armenische Hymnarium. Leipzig 1905
- Գ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ. Անանապահութիւն և կաթնատնտեսութիւն, Վաղարշապատ 1905 զ. 40 կ.
- Կանոնադրութիւն զէմստային նահանգ. և գաւառ. հաստատութիւնների, Թիֆլիս 1905.
- Մ. ՏԵՐ ՍԱՐԳՍԵԱՆ. Իմ արկածները, Երևան 1905 զ. 20 կ.
- ՓԱՌՆԱԿԷՍ. Խօլերա վոդ. 1 ար. Երևան 1905 զ. 40 կ.
- Զուտողի մահը ուտողին հալալ ա կամ ճարպիկ փաստաբան. վոդ. 1 ար. Երևան 1905 զ. 40 կ.
- Մ. ՇԻՈՏ. Քիւրդ պէկ. 3 հատոր Ա. Պ. Բուրգ և Բարիզ 1905 — 4. զ. 75 կ.
- Ն. ԳՈԳՈԼ. Վերաքննիչ. կատ. 5 ար. Թարգմ. Լ. Տ. Վաղարշապատ 1905 զ. 50 կ.
- ԱՄՊՐԷ. Տաղեր. Վաղարշապատ 1905 զ. 10 կ.
- Է. ՌԸՆԱՆ. Ի՞նչ է ազգութիւնը. Թարգմ. Յար. Ղարազեօղեանի. Թիֆլիս 1905 զ. 20 կ.
- Բարիզի Հայ որբերու խնդիրը. Փարիզ 1905.
- ՄԱՐԳԱՐ. Հալածանքի ծնունդը. բարիի երգերից. Ա. Ալէքսանդրապոլ 1905 զ. 20 կ.
- Ա. ՕՍԻՊՕՎ. Մի ամիս Կ. Պոլսում. Թարգմ. Ե. ք. Նալբանդեանցի Ալէքս. 1905 զ. 20 կ.
- Совѣщаніе учителей начальныхъ училищъ. Тифлисъ 1905

Ա. АГАРОНЯНЪ. Рѣсказы, пер. А. Генджіанъ. изд. И. Му-
радова. Армавиръ. 1905 г. 20 к.

Դեբուլեթա Տագլեթրնիա և Տամաշրո Տաբրոն Դաֆեսեթլեթատաթիս
Եղիլիս 1905

Իգերիս Զիբլիոթեթա, 2. ԴաշաԵրիթեթելի, Տեթատա Մորիս և յալն Եղի-
լիս 1905

» 3. .. Յեթոնորի Տամաշրո. և յալն. Եղիլիս 1905

Ա. ԿՐԱՄՆԻՅԻ. Արցունք. ազատ Թարգ. օր. Մ. Ս. յատկեր-
նիլ. Ս. Պ. Բուրգ. 1905 գ. 15 կ.

ԱՐՄԵՆ ա. ք. ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻ. Մի յոթիոյ հայ ժամուլի, հոգե-
ւորականների և Ժողովրդի շուրջը. Ա. գրք. Տիֆլիս 1905
գ. 40 կ.

« Ջեռնարկ Կրոնական գիտելիքների, Ա.
հ. Թիֆլիս 1905 գ. 60 կ.

« Նոյն Բ. տ. գ. 40 կ.

Մ. ՇԻՈՏ. Հնչակ. Ս. Պ. Բ. 1905 գ. 10 կ.

» Քրդերը Տաճկաց-Հայաստանում. Ա. Ս. Պ. Բ. 1905
գ. 75 կ.

Իգերիս Զիբլիոթեթա. Յրեթիա № 4 1905.

ՅԱՐ. ՏՄԱՅՆԱՆ. Միևնոյն դադադում. յատկեր. Թիֆլիս 1905
գ. 4 կոպ.

ԿԼԱՐ ՅԵՏԿԻՆ. Կիւր և Նրա տնտեսական դրութիւնը. ուս.
Թարգմ. Յար. Տապեան, Թիֆլիս 1905 գ. 15 կ.

Հաշիւ Ն. Նախիջևանի հայ. աղքատաց եկեղ. հոգաբարձութեան
1904 թ. գործունէութեան Ն. Նախիջևան 1905

Լ. Տօլստոյի երկերի Ժողովածու. Թարգմ. Ն. Ժ. վ. Մուրադեան
Վաղարշապատ 1905.

ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Լուծայի» անցեալ համարում լայտնել էինք, որ լոյս տեսաւ դադարած հայկական «Նոր-Դար» լրագրի առաջին համարը և մի օրում սպառուեցաւ հինգ հազար օրինակ. այդ արդէն ապացոյց էր, թէ որ աստիճան ընթերցող հասարակութիւնը զգում էր մի օրինաւոր թերթի պահանջ, որ յագեցնել անկարող էր վերջին տարիների մամուլը: Այժմ «Նոր-Դարը» սկսել է լոյս տեսնել կանոնաւոր կերպով և ընդարձակուած— մայրաքաղաքների մեծ թերթերի չափսով: «Նոր-Դարի» հետ միաժամանակ սկսաւ կանոնաւոր կերպով լոյս տեսնել և պ. Գ. Մելիք-Ղարաբեօգեանի «Արշալոյս» ամենօրեայ թերթը նոյնպէս մեծ ծաւալով և հետաքրքրական բովանդակութեամբ: Մենք ողջունում ենք այդ երկու թերթերի հրապարակ գալը, ցանկալով կատարեալ յաջողութիւն:

Երկար ժամանակ մի խումբ մարդիկ իրանց օրգան թերթով աշխարհ էին թնդացնում ընտրական սկզբունքների և հասարակաց շահերի պաշտպանութեան խնդրով. ընտրական սկզբունքը խախտուեցաւ, ժողովրդի իրաւունքները ոտնատակ եղան, պէտք է ընտրական սկզբունքը պործադրել լայն ծաւալով են են, ազադակում էին նոքա, երբ ձեռնառու էր իրանց, երբ այդ բանից չէր տուժում կուսակցական շահերը: O tempora, o mores, ժամանակները փոխուել են. քաժին ուրիշ տեղից է փչում. այժմ ամեն մի խմբակ իրան իրաւունք է համարում հասարակաց անունից խօսել, ժողովրդի անունից դատել և... կարգադրութիւններ անել, ներկայացնելով մի մի ինքնակոչ յանձնաժողով կամ մասնաժողով, յանձնախումբ կամ մասնախումբ: Ականջդ կանչի Պարոնեան: Յիշեցէք վերջին եօթնամիսների ընթացքում կազմուած մասնաժողովների գոյութեան պատմութիւնը: Այդ տեսակ յանձնաժողովներից մէկի—գլխորդական յանձնաժողովի մասին խօսելով վերանորոգուած «Նոր-Դարը» իւր 3 համարում, մի իմաստալից և նշանակալից յօդուածում ասում է.

«Ով է առաջադրել Ծայրագոյն հոգևոր իշխանութեան այդ յանձնաժողովի անուանացուցակը, և ի՞նչից ղրդուած յայտնի չէ, մեզ թւում է, որ այդ անողը լաւ ծառայութիւն չէ մատուցանում հայոց դպրոցներին:

ձշմարիտ է, յանձնաժողովի նախագահն համալսարանական է, երկար տարիներ վարել է ներսիսեան հոգևոր դպրանոցի և Ս. Էջմիածնի ճեմարանի տեսչութեան պաշտօնը, հետեւապէս քաջ ծանօթ է դպրոցական գործին և ունի ահադին փորձառութիւն, հետեւաբար իւր տեղումն է, բայց Գեր. Նահապետ եպիսկոպոսից դէնը—միւս անդամները գրեթէ ամբողջութիւնը կազմուած է փաստարաններից, բժշկներից և այլ տեսակ մարդկանցից, որոնք դպրոցական գործից հեռու են եղել և ուսուցիչ չեն ու մանկավարժ չեն:

Պատուական² Համբարձում Առաքելեանի և Ալէքսանդր Քալանթարի անդամակցութիւնը մեզ չի գարմացնում, եթէ նրանք չըլինէին, այդ կարող էր մեզ գարմացնել. հայոց պղտոր երկիրը մեր ներկայ ու գալիք նեղութիւններն ի նկատի առնելով, շնորհել է մեզ նրանց: Նրանք այդ երկրի ընտրեալներն են. դրանք ամեն տեղ և ամեն բանի ներկայացուցիչն են:

Դպրոցական յանձնաժողովը .բայց ճրտեղ են աշխարհականներից Ս. Մանգի-նեան, Կ. Վոստանեան, Փ. Վարդանիսեան, Դ. Աղայեան, բժ. Գաբրիէլ Յովհաննիսեան, Չարխեան, Ս. Չահապարեան և այլն, և այլն, որոնց անունները այս բուպէլիս չենք մտաբերում, իսկ հոգևորականներից՝ Յ. Ղուկասեան, Կարապետ վարդապետ, Գ. Յովսէփեան, Բենիկ և այլն գործիչներ, որոնք իբրև անսուշներ, իբրև ուսուցիչ մանկավարժներ իրենց կեանքը տառնեակ տարիներ մաշել են դպրոցներում և քաջ ծանօթ են մեր դպրոցների անցեալին և կարիքներին:

Եթէ յանձնաժողովի կարիք լինի, ամենքը մեզ հետ պիտի համաձայնուին, որ դրա անդամները վերոյիշեալ կարգի գործիչներից պէտք է կազմուին: Ուրիշ տեսակ յանձնաժողովը կուսակցական, անձնական բան է և կլինի, և անշուշտ բացի կոխներ ուրիշ է ոչ մի բան չի կարող առաջացնել:

Միթէ մենք չըպէտք է անցեալից խրատուենք. ինչու են ուղում ամեն մի բան դանդից կախել, ինչու ենք «աղմուկ բարձրացնում, վէճերի, կռիւների, տարակուսանքների դուռը բաց անում: Լսեցէք մեզ. իդուր էք կարծում, ամեն բան ապահոված, վերջացրած է:

Մեր հաստատութիւններն իրենց գոյութեան այնպիսի շրջանն են մտել, որ այսուհետև մի սխալ քայլը կորստաբեր է լինելու, կորուստը անվերադառնալի:

Խնդրում ենք Ս. Էջմիածնից. (որի ձեռքի տակն է մեր բոլոր հաստատութիւններն և պէտք է մնայ միշտ), փողոց չբձղէ մեր դպրոցները. խնդրում ենք մեր հոգևոր իշխանութիւնից խաղալիք չը գառնայ անցաւոր մարդկանց, խմբակների ձեռքում: Բաւական համարէ թուլութեամբ մեր կրած բարոյական և ամեն կերպ հարուածները:

Թող յիշէ Ս. Էջմիածինը, որ աջ և ձախ լսելով և եղբւնի պէս տառա-նուելով, նա մեր ազգի պարծանք՝ կաթողիկոսութիւնը, հաղաբաւոր տարիներէ վեհ. ու. Աթոռը իջեցրեց մի մահմեդական հասարակ կրօնաւորի աստիճանին:»

Կայրիէի «Լուսաբեր» թերթը մեր ազգի ներկայ ինքնասպանութեան պատճառը գտնում է անհեռատեսների անհաշիւ ձեռնարկների մէջ. նա գտնում է, որ հայ ազգը զանազան խրմ-

բաղնիքի շնորհիւ բարոյական խիստ ընկած վիճակի մէջ է գտնուում. և այս դրութեան պատճառներից մէկը համարում է այն տարրերը,

«որոնք թուղթեր կը մրոտեն միմիայն ժողովուրդը «կը-թելու» և ազգաւեր կոտորածներու առիթ տալու համար. կրօնաւորներ, որոնք իրանց փակեղին կամ վեղարին կարծե-ցեալ սրբութիւնը ի գործ կը դնեն միամիտ կիներ, անփորձ օրիորդներ որսալու, ընտանիքներ քայքայելու համար, աշ-խարհական ազգապետներ կամ խնամակալներ, որոնք իրենց և իրենց կառավարութեան յանձնուած ժողովուրդին վարկն ու պատիւը ամենախայտառակ կերպով տիղմերու մէջ կը թաթաւեն»:

Բայց միթէ վեղարաւորի անբարոյութիւնը ազգաւեր կո-տորածների առիթ կարող է լինել:

ՀԱՅ

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ԲԹՈՎ ՇՈՒՆՉ ՔԱՇԵԼՈՒ ԿԱՐԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆԸ. ԲԺԻՂ ՄԻ-
շԵԼԸ «Independance Belge»-ում բացատրում է թե՛ ով շունչ քա-
շԵԼԸ կարևութիւնը ամբողջ կազմուածքի համար:

Առաջին՝ թի խորշերը աւելի շատ օդ կարող են պարու-
նակել քան բերանի խոռոչը: Երկրորդ՝ բերանով շունչ քաշե-
լիս շնչած օդի որակութիւնն էլ ուրիշ կլինի:

Օդը, մտնելով թի խոռոչը և շփուելով նրա լորձամաշկի
հետ, տաքանում է և խոնաւանում: Թե՛ ով շունչ քաշելու առա-
ւելութիւններից մէկն է և վարակիչ հիւանդութիւնների առաջն
առնելը: Նրա մէջ ընկնող փոշին կամ մնում է թի միջի մա-
զերի վրայ, կամ թէ մտնում է լորձամաշկի մէջ և դուրս է
գալիս նրա արտաթորութեան հետ միասին: Բացի դորանից
թի խորշում կէս ժամ մնալուց յետոյ ամենամիսասկար ման-
րէն էլ անվնաս է դառնում:

Մինչդեռ բերանով շունչ քաշելը, մանաւանդ ցրտին շնչա-
ռութեան զործարանները հիւանդանալուն ընդունակ է դարձ-
նում: Դորանից է առաջ գալիս բրոնխիտ և ուրիշ նման հի-
ւանդութիւններ:

Առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնել երեխաների
թի առողջութեան և թե՛ ով կանոնաւոր շնչառութեան վրայ:

Նեարդային քայքայումը, որ պատահում է թի խիտ մա-
զերից, նրանց հեռացնելուց յետոյ անմիջապէս անյայտանում է:

Աւելին կասենք, բողազի ծռուելը առհասարակ վատ արիւ-
նին ենք վերագրում, այն ինչ այդ հիւանդութիւնը ունենում
են ծանր շնչառութիւն ունեցող երեխաները և երեխայի թից
պոլիպը հեռացնելուց յետոյ հիւանդութիւնը անմիջապէս ան-
յայտանում է:

ՔՆՇԵԼՈՒ ՆՈՐ ՄԻՋՈՑ. Պ. Դ. Շչերբաչկը ծանուցել է քնե-
լու մի նոր միջոց, որ բժշկականութեան մէջ Veronal ա-
նունն է կրում: Պ. Ա. Բոնդիյրևի Մարդոգմաների անուան կլի-

նիկում կատարուած փորձերից երևում է, որ Վերօնալը շատ լաւ միջոց է քնի դէմ և գործում է նոյն իսկ այնտեղ, որտեղ միւս դեղերը չեն ներգործում. վերօնալից առաջացած քունը լինում է թեթեւ և բնական քնին շատ մօտ. քնից յետոյ հիւանդն զգում է իրան հանգստացած, կազդուրուած և առոյգ ու հետեւալ գիշեր քնում է արդէն առանց վերօնալի:

Վերօնալի այդ յատկութիւնը կայանում է նրանում, որ նա թունաւոր չէ և ուրիշ միջոցներից աւելի է ազդում: Իսկ ինչ վերաբերում է հիւանդութիւն հանգստացնող յատկութեան, նա մորֆիից աւելի պակաս է ազդում:

Ներկայ եղողներին ծանօթացնելով վերօնալի, արեան շրջման, սրտի, շնչառութեան և մարսողութեան վրայ ունեցած ազդեցութեան հետ, պ. Շչերբաչկը ծանօթացրեց նաև վերօնալի մարդու կազմուածքի մէջ եղած փոփոխութիւնների և նրա արտաթորութիւնների վրայ կատարած հետազոտութիւնների հետ: Օգտուելով քիմիականութիւնից, պ. Շչերբաչկը այն եզրակացութեան է եկել, որ մարդու կազմուածքի մէջ մտցրած վերօնալը արտադրում է նրանից բոլորովին անփոփոխ դրութեամբ և շարունակում է ազդել բաւական երկար ժամանակ, 2—3 օր:

* *

Յրանսիացի բժիշկ Մուտյէն զեկուցեց Փարիզի բժշկական ճեմարանին երակախտի (артериосклерозъ) բժշկման մասին: Յիշեալ հիւանդութիւնը կայանում է նրանում, որ զարկերակների պատերը փոփոխւում են, կորցնելով իրանց առաձգականութիւնը և դորա հետ էլ արեան ճնշման դէմ անհրաժեշտ դիմադրութիւն ունեցող յատկութիւնը: Ծերութեան ժամանակ այդ հիւանդութիւնը սովորական է լինում. այդ հիւանդութեան վտանգը կայանում է նրա մէջ, որ զարկերակը կարող է տրաքուիլ և ուղեղի մէջ արեան հոսում գոյանալ: Մինչև այժմ ոչ մի կանոնաւոր միջոց չկար նորա դէմ: Եթէ Մուտյէի միջոցը հաւանականութիւն գտնի բժշկականութեան մէջ, մեծ քայլ առնուած կլինի դէպի առաջ: Մուտյէի միջոցը հետեւեալն է: Խիստ ելեքտրական հոսանքի օգնութեամբ երակների նորաճելութիւնն անցնում է և զարկերակը իր բնական դիրքն ընդունում, որով վտանգաւոր արեանհոսութեան առաջն է առնւում:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՅ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Նոր արշալոյս: ԲՐԻՉ:—ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱԼՈՒԱԾՆԵՐԻ ԵՒ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ: ՎԵ՛հ. Հայրապետի շնորհակալութեան հեռագիրը Թագաւոր Կայսեր եւ Կայսերական պատասխան. հեռագիր Փոխարքային ՎԵ՛հի եւ Թիֆլիսի հասարակութեան կողմից. գոհաբանական մաղթանքներ. ժամանակաւոր կանոններ հայոց գոյքերի եւ դպրոցների կառավարութեան համար:—ԱՐԻԻՆԱԼԻՑ ՕՐԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ: Արիւնհեղութեան պատժաւները. Շուշու դէպքի սկիզբը. ընդհարումներ Խաչէնում. Շուշին բանակների բաժանուած. ականատեսների պատմածը Շուշու Հայ-Թրքական պատերազմի մասին. սպիտակ դրոշ. Թուրքերի պարտութիւնը. հաշտութեան ժայնը. Neue Freie Presse-ը Շուշուայ դէպքերի մասին. Բագուի վիճակը Շուշու կոտորածի ժամանակ. կոտորածի առաջին օրը. հրդեհներ Բալխանի եւ այլուր. ուժակոծութիւն. հայերը զինամափ. զինուորների վարմունքը հայերի հետ. հայերն անպաշտպան. Բալխանիի հայերը հեռացուած. Թուրքերի կոչը ի հաշտութիւն. յարձակում Բիրիճէյքամի հայերի վերայ. հայերը նորից զինամափ. 13 տարեկան հայ հերոս. դէպքերը Սպիտակ եւ Սեւ քաղաքներում. Զանգեզուրի Թուրքեր. Թուրքերի յարձակումները. Իշխան Նապօլէօնի վկայութիւնը. դժբաղտութեան պատճառներն ու առաջն առնելու միջոցներ. կառավարութեան ձեռնարկած միջոցները. Փոխարքան Բազում. հաշտութեան հանդիսաւոր կնքում եւ դաժնեալ կոտորածներ: ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄՆ: Կայսերական մանիֆեստ. Դումայի կանոնները. ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ: Նամակներ խմբագրութեան:

ՆՈՐ ԵՐԶԱԼՈՅՍ

Բնութեան մէջ սքանչելի եւ մարդկային զգացմունքների վրայ խորին տպաւորութիւն թողնող վայրկեաններից մէկն է արշալոյսը. կենդանացուցիչ արեգակի առաջին ճառագայթներն ընկնելով երկնքի ամպերի եւ բարձրաբերձ լեռների գագաթնե-

ըին՝ լոյս են սփռում խաւար մթնոլորտի մէջ և հետզհետէ կենսատու ջերմութիւն տարածում երկրի վրայ: Զուարթանում է բուսականութիւնը, արթնանում է կենդանական աշխարհը, մարմինը կազդուրող քնից զարթնում է մարդ արարածը և արեւելքի ոսկեճաճանչ ցոլքերի ներգործութեամբ խորասուզուելով իւր մտքի անսահման էութեան մէջ՝ հրճւում կամ դառնութեամբ է լցւում:

Բնութեան արշալոյսի նման կենսատու ոյժ ունի նաեւ մարդկային կեանքի արշալոյսը՝ լինի այդ անհատական, հասարակական կամ թէ ազգային կեանք: Ո՛րչափ յոյսեր, իղձեր, բաղձանքներ է ներշնչում մերձականերին անհատական կեանքի արշալոյսը, մըշափ գեղեցիկ գաղափարներ, սկզբունքներ, իդէալներ և ապագայ գործունէութեան ծրագիրներ է շաղկապում հասարակական կամ ազգային կեանքի արշալոյսը:

Հասարակական կեանքի արշալոյսին մարդիկ նորոգւում են հոգւով ու մտքով, թողնում են նախկին խաւարի ազդեցութեամբ առաջացած դանդաղութիւնն ու անտարբերութիւնը միմեանց դէմ տածած անվստահութիւնը և աշխատում ընդհանուր ուժերով դէպի առաջ դիմելու, կատարելագործուելու և լաւագոյնը լաւից գերադասելու:

Թէ բնութեան արշալոյսի և թէ անհատական ու հասարակական-ազգային կեանքի արշալոյսի բոլոր հրաշալիքների հետ շաղկապուած է նաեւ մի բացասական երևոյթ, որ երբեմն տխուր խորհրդածութեան առիթ է տալիս. արդեօք գեղաւեսիլ և մարդուս աչքին ու մտքին հրճուանք պատճառող արշալոյսին պայծառ ու լիակատար, յարատեւ լոյս պէտք է յաջորդէ, թէ քամիների հոսանքները կարճատեւ խաղաղութիւնից յետոյ, նորից իրար խառնուելով, փոթորիկ պէտք է առաջացնեն:

Հայ ազգի հասարակական կեանքը դարերի ընթացքում գեղանկար արշալոյսներ շատ է ունեցել, բայց տարաբաղդաբար, լիակատար լոյսի չէ փոխուել. երբեմն հետուից փչող քամիների ուղղութիւնը փոխուելով՝ փոթորիկ է առաջացրել, երբեմն էլ ինքներս արշալոյսից արդէն կուրանալով՝ կատարեալ լոյսի չենք արժանացել:

Այժմ էլ հայութեան մի խոշոր հատուածի հասարակական կեանքի համար մի նոր արշալոյս է ծագում. անվստահութեան, անարդարութեան և զուր հալածանքի խաւարը յետ է մղւում, ազատ ասպարէզ է բացւում ինքնուրոյն հասարակական կեանք ստեղծելու, քաղաքակրթուելու, մայրենի լեզուն ու գրականութիւնը մշակելու, սերունդ կրթելու և որոշ իդէալների ձգտելու:

Ներդրական ազգերի քաղաքակրթութեան պատմութիւնից յայտնի է՝ թէ որչափ մեծ նշանակութիւն ունի մի ազգի բարոյական ու տնտեսական զարգացման համար նոր սերնդի ուսումն ու դաստիարակութիւնը. առողջամիտ դաստիարակութիւնն ու գիտութեան արդիւնքների վրայ հիմնուած ուսուցումը բարձրացնում է հասարակական կեանքի բարոյական ու տնտեսական զարգացման աստիճանը և կենսունակ դարձնում ամբողջ ազգը: Կեանքի արցման մէջ հետզհետէ պէտք է թուլանայ կոպիտ ոյժի նշանակութիւնը և բարձրանայ ուսման ու գիտութեան ազդեցութիւնը:

Մեր այժմեան հասարակական կեանքի արշալոյսը քաղաքակրթական մեծ նշանակութիւն կարող է ունենալ մեզ համար, եթէ անցեալի դառն փորձերից խրատուելով՝ կարողանանք լիովին օգուտ քաղել մեզ տուած ազատութիւնից և լուրջ, կայուն սկզբունքների վրայ հիմնուելով՝ կազմակերպենք մեր դրպրոցական գործը, առանց շուտափոյթ կարգադրութիւններ անելու և ապագայում դժուար ուղղելի սխալմունքների մէջ ընկնելու:—Անցողակի նկատենք, որ մեր հոգևոր բարձր վարչութիւնը հենց առաջին քայլափոխին սխալ կարգադրութիւն արեց՝ ամբողջ դպրոցական գործի սկզբնաւորութիւնը յանձնելով մի քանի պարոններին, որոնք թէ իրենց մասնագիտութեամբ և թէ զբաղմունքով մօտիկ ծանօթ չեն կարող լինել դպրոցական գործին: Քսան-երեսուն տարի առաջ գուցէ ներելի լինէր, որ հիւանդին բժշկելու համար՝ իսկական բժշկի փոխարէն «հէքիմ» կանչէինք կամ դատարանական գործի համար՝ իրաւաբանի փոխարէն — «արլակատ»։ այն ժամանակ ներելի էր նոյնպէս դպրոցական գործի ղեկավարութիւնն ու տեսչական պաշտօնները իրաւաբաններին ու բժիշկներին յանձնել, բայց այժմ երբ ունինք մասնագէտ մանկավարժներ և երկար տարիների ընթացքում փորձուած և հմուտ ուսուցչական խմբեր, ներելի չէ այդ:

Գործ շատ կայ անելու, պէտք է լրջօրէն, սիրով և միաբան աշխատենք. պէտք է առանց շտապելու, ուսումնասիրելով և քննադատելով մի ամբողջ դպրոցական սիստեմ կազմակերպենք. միայն ծխական դպրոցների խնդրով չը պէտք է բաւականանանք. մեր թեմական դպրոցների կանոնադրութիւնները վաղուց արդէն հնացել և չեն համապատասխանում ժամանակակից մանկավարժական սկզբունքներին ու պահանջներին, պէտք է փոխել, նոր ծրագիր կազմել, դասարաններ աւելացնել, մանկավարժ ուսուցիչներ պատրաստելու խնդիրը պարզել, վարչա-

կան անձանց իրաւանց սահմանները ճշտիւ որոշել և այլն:

Մեր հասարակական կեանքի նոր արշալոյսը թէև բնականից աւելի կարմրութիւն ունի—արիւնսանե՛րկ արշալոյս—բայց և այնպէս այդ տխուր հանգամանքը թող մեզ չյուսահատեցնէ. բոլոր սրտով ու հոգով նուիրուենք գործին և աշխատենք, որ յաջորդ սերունդները մեզնից աւելի լաւ օրեր տեսնեն:

ԲՐԻՉ

Քառորդ դար է արդէն, որ հայ ազգը յետադիմում էր Ռուսիայում, յետադիմում էր լեզուով, ազգային կեանքով և ներքին ինքնուրոյնութեամբ, որին վտանգ էին սպառնում հպատակ ազգերի երդուեալ թշնամիները—վերջին երկու տասնամեակի երկրիս կառավարիչները: Սոցանից մանաւանդ իշխ. Գօլիցինը և հանգ. Պլէվէն աշխատեցին մի մի ամուր պատնէշ յօրինել սրածայր փշերով՝ հայ ազգի և ուս կառավարութեան միջև, որոնք ամբողջ հարիւր և աւելի տարիներ ապրել էին միասին, անանջատ կեանքով, առանց խտրի դնելու իշխողի և հպատակի միջև:

Վերջին երկու տարին մանաւանդ այդ հալածանքն հասաւ իւր գագաթնակէտին և եղան ժամանակներ, երբ հայը Ռուսիայում երկնչում էր իւր ազգութիւնը յայտնել, այն հայն, որ չէր խնայել բազմիցս իւր արիւնը թափել Կովկասի նուաճման գործում:

Սակայն հայ ազգը պատուով քամեց այդ դառնութեան բաժակը և ապացուցեց, որ չքաւորութեան և մուրացկանութեան մէջ մեծ տարբերութիւն կայ, որ դրքա հոմանիշ բառեր չեն:

Մենք միշտ այն համոզմունքն են ունեցել և արտայայտել հրապարակով, որ դա անցողական մի բան է, որ չէ կարող Պրուրգի կառավարութիւնը մտածել այն եղանակով, ինչպէս որ չափ ու ձև էին անում կառավարութեան անհեռատես գործակալները, որ Ռուսիոյ մեծագոր թագաւորները Հայոց ազգի բարօրութիւնը միշտ համարել են իրանց սրտին մօտ և հային՝ մերձաւոր բարեկամ մօտաւոր Ասիայում լոյս և քաղաքակրթութիւն տարածելու:

Եւ մեր գուշակութիւններն իրականացան:

Այսօր Հայ ազգը կարող է նորից իւր սգաւոր երեսին ժպիտ բերել. շնորհիւ Կովկասի նոր փոխարքայ Կոմս Վօրօնցով Դաշկովի լուսամիտ առաջարկութեան Ն. Մ. Թագաւոր Կայսրը մի հրովարտակով տիրաբար պարգևեց Հայ ազգին իւր

անկապտելի սեպհականութիւն՝ եկեղեցական դպրոցները ու բոլոր կալուածները. և մի հարուածով պատմական աւերակների կարգն անցկացրեց Պլէվէների և Գօլիցիներէ կառուցած պատնէշը: Այդ այն միակ միջոցն էր, որով Կովկասի հայերի սրտից արմատախիլ կարելի էր անել ամեն մի թշնամական զգացում դէպի ոռու կառավարութիւնը: Յուսանք, որ այսուհետեւ մեր նոր կեանք առած դպրոցները, որպէս դալար ու քաղցրաբոյր պարտէզներ, նոր կեանք կտան մեր մատաղ սերնդին և մեզ համար նոր բացուող արշալոյսը կենսատու ցօղերով կցօղէ մեր բարոյական կեանքը:

Արքայական արդարադատ տնօրինութիւնն անհուն բերկրութեամբ լցրեց ինչպէս ամբողջ հայութեան, այնպէս էլ Ազգիս Վեհ. Գահակալի սիրտը, որ փութաց իւր ջերմ շնորհակալութիւնն արտայայտել առ Ն. Մեծութիւն Ամենայն Ռուսաց Կայսրը հետեւեալ հեռագրով.

«Պ. Բուրգ Ն. Կ. Մ. Թաղաւոր Կայսրին

Քո թագաւորութեան հասած մեծ փորձանքի ծանր տարում, որ վշտով է լցրել Քո սիրտը, Դու Քո արքայական գթութեան մէջ յիշեցիր Քեզ հաւատարիմ Հայ ազգը և Քո վստահութեան հետ միասին վերադարձրիր լուսաւորութեան լայն գործունէութեան բոլոր միջոցները: Մեծ է իմ ամբողջ հօտի երախտագիտական ցնուութիւնը թէ պետութեան սահմաններում և թէ աշխարհի միւս մասերում: Ուրին զգացուածութեամբ է լցւում և Քո ջերմեռանդ աղօթարարի սիրտը, որ ապրեց, մինչև որ կատարուեց իւր անշեղ հաւատը դէպի Քո արդարադատութիւնը և մարդասէր իմաստութիւնը: Այսօր, առաջին կիրակի օրը Քո կամքը յայտնելուց յետոյ, Թիֆլիսի Մայր եկեղեցում, տեղական ամբողջ հոգևորականութեան պաշտօնավարութեամբ, իմ ամբողջ հօտիս հետ աղօթեցի Քո և Քո Օգոստոսփառ ընտանիքի առողջութեան և երկարակեցութեան համար:

Ձերմ էր մեր աղօթքը, Թող ամենակալը ուղարկէ Քո սրբտին մխիթարութիւն և ուրախութիւն՝ արտաքին խաղաղութեան և ներքին անդորրութեան շուտափոյթ հաստատութեան համար, յերջանկութիւն Քո համայն ժողովրդի:

ՄԿՐՏԻՉ I կաթողիկոս ամենայն Հայոց»

Նորին Մեծութիւնը հետեւեալ հեռագրական պատասխանը ուղղեց Վեհ. Հայրապետին.

«Թիֆլիս, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին

«Անկեղծօրէն շնորհակալութիւն եմ յայտնում Ձեր Սրբութեան արտայայտած զգացումների համար: Թող Տէրը իմաստնացնէ Հայկական հօտը՝ արդարացնելու իմ նորան ցոյց տուած վստահութիւնը»:

Շնորհակալութեան հեռագիրներ ուղղուեցան և Կովկասի Կոմս Փոխարքային Կիսլաուդսկ Նորին Վեհափառութեան և Թիֆլիսի հայ հասարակութեան կողմից:

Աւետաբեր հրովարտակի լուրն առնելուն պէս, Վեհ. Կաթողիկոսը պարտք համարեց անմիջապէս աւետել Ռուսիայի և արտասահմանի ազգիս բոլոր հոգևորական և աշխարհական անդամներին Կայսերական այդ շնորհը, պատուիրելով ամենուրեք գոհացողական մաղթանքներ կատարել, նոյնը ինքը ծերունազարդ Հայրապետը կատարելով Վանքի աւագ եկեղեցու բակում բոլոր հոգևորականութեան մասնակցութեամբ և տասնեակ հազարաւոր ժողովրդի ներկայութեամբ:

Բարձրագոյն հրովարտակը վերջնական կերպով չէ որոշում հայոց նոր բացուող դպրոցների կանոնները, այլ յանձնում է Կովկասեան Փոխարքային անյապաղ առաջարկութիւն անել սահմանուած եղանակով նոր կանոնադրութիւն հրատարակելու համար, բայց որպէս զի այս՝ հանգամանքը արգելք չլինի այժմէն իսկ դպրոցներ բանալու, Փոխարքան հրատարակեց հետեւեալ ժամանակաւոր կանոնները թէ գոյքերի կառավարութեան և թէ նոր բանալի դպրոցների համար:

Ա. եկեղեցիներին պատկանող գոյքերի վերաբերմամբ:

1) Հայադաւան եկեղեցիների գոյքերի կառավարութիւնը յանձնւում է ծխական հոգաբարձութիւններին, բաղկացած երէցփոխից և անդամներից թուով 2—4, հաւասար իրաւունքներով, որոնց ընտրում են ծխականները իրենց միջից 3 տարով:

2) Ծխական հոգաբարձութիւնների անդամների ընտրութիւնը կատարւում է ծխականների ընդհանուր ժողովներում ներկայ եղողների ձայների մեծամասնութեամբ և հաստատւում է թեմական առաջնորդից:

3) Ծխականների ընդհանուր ժողովներում ձայնի իրաւունք ունին ծխին պատկանող արական սեռի 25 տարի հասակ

ունեցող բոլոր անձերը, որոնք օրինական իրաւունք են վայելում հասարակական պաշտօններ կատարելու և եկեղեցու ծխականներ են հաշւում ոչ պակաս քան 2 տարի:

4) Ծխական հոգաբարձուների վրայ պարտականութիւն է դրւում հոգ տանելու պատշաճաւոր թոյլտուութեամբ հիմնելու դպրոցներ, հիւանդանոցներ, անկեղանոցներ, ապաստարաններ և այլ բարեգործական հաստատութիւններ:

5) Եթէ եկեղեցական եկամուտները բաւարարութիւն տալու չը լինին ծխերի բոլոր կարիքները հոգալու, առաջադրութիւն է անւում ծխականներից որոշ տուրք նշանակելու վերաբերմամբ. այդ տուրքը կարող է լինել միանուագ կամ մշտական, դրամով կամ իրերով: Այդ առաջադրութիւնն առաջարկւում է ծխականների ընդհանուր ժողովի քննութեան և նրա կողմից ընդունուելուց և այդ մասին վճիռ կայացնելուց յետոյ պարտադիր է դառնում համաձայնութիւն յայտնողների համար:

6) Իւրաքանչիւր տարուայ ելեմուտի նախահաշիւը՝ կազմուած հոգաբարձութեան կողմից ստանում է ծխականների ընդհանուր ժողովի հաւանութիւնը և հաստատուում է թեմական առաջնորդից:

7) Ծխական հոգաբարձութիւնները պարտաւոր են հաշիւ տալ թէ վիճակաւոր առաջնորդին և թէ ծխականների ընդհանուր ժողովներին, որոնք իւրաքանչիւր տարի ընտրում են առանձին վերաստուգող լանձնաժողովներ հաշիւները ստուգելու համար:

Բ. Հոգևոր դպրոցներին պատկանող կալուածների մասին:

1) Հոգևոր դպրոցների կալուածները (Օր. ժող. XI հ. հրատ. 1886 թ. յօդ. 1266) կառավարում են առանձին հոգաբարձական խորհուրդներ՝ բաղկացած 12 հոգուց, նախագահութեամբ թեմական առաջնորդի:

2) Հոգաբարձական անդամներ ընտրելու համար թեմական առաջնորդի կամ նրա կողմից նշանակուած անձի նախագահութեամբ, հրաւիրւում է վիճակային ընտրողների ժողով՝ երկու-երկու հոգի այն քաղաքի եկեղեցիներից, ուր գտնւում է դպրոցը. այդ անձերն ընտրւում են ծխականների ընդհանուր ժողովով ներկայ եղողների ձայների մեծամասնութեամբ և միմի ընտրող իւրաքանչիւր գործակալութիւնից ընտրուած գիւղական եկեղեցիների ներկայացուցիչների ժողովով: Հոգաբարձական խորհրդի անդամներն ընտրւում են 4 տարով:

3) Հոգաբարձական խորհրդի անդամները հաստատուում են իրենց պաշտօնում Ամենայն հայոց Կաթողիկոսի կողմից:

4) Հոգաբարձական խորհրդի անդամների կէսը 2 տարուց յետոյ դուրս է գալիս պաշտօնից և առաջին անգամ վիճակով:

5) Վիճակային ընտրողների ժողովը, հոգաբարձական խորհրդի լիազօրութեան ժամանակամիջոցում, ընտրում է վերաստուգող յանձնաժողով, որի եզրակացութիւնը հաղորդւում է էջմիածինի Սինոդին:

6) Տարեկան նախահաշիւները, ինչպէս նաև հոգաբարձական խորհուրդների հաշիւները, հաստատւում են էջմիածնի Սինոդից:

Գ. Վանքապատկան գոյքերի կառավարութեան մասին:

1) Վանքապատկան գոյքերի կառավարութիւնը յանձնւում է վանական իշխանութեան:

2) Վանքապատկան գոյքերի կառավարութեան կանոնաւորութեան վրայ հսկելու համար կարող են հրաւիրուել թեմական առաջնորդի կողմից և աշխարհական անձեր՝ օգնելու վանքական իշխանութեան:

ԱՐԻՒՆԱԼԻՑ ՕՐԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Դարձեալ արիւն, կրակ և աւերածութիւն...

Փետրուարեան դժբախտ օրերից յետոյ, ըստ երևոյթին ուժերը ժողովելու և մի նոր, աւելի խոշոր ձեռնարկութիւն սկսելու համար, թուրքերը լռել էին և խուլ կերպով պատրաստութիւններ տեսնում:

Ո՛չ միայն սենատօր Կուզմինսկին գիտէր, գուշակում էր լինելիքը և լոեց, այլև մինչև իսկ տեղական իշխանութիւնները ստացան զգուշութեան ազդարարութիւն և հնար չունեցան արիւնհեղութեան գէմն առնել: Հնարք չունեցան, չը կարողացան կամ չը կամեցան—այդ դեռ հարց է՝ բաւական մութ, բաւական հետաքրքրութեան արժանի: Խնդիրն այն է, որ Կովկասի ամենանշանաւոր, գործարանական ամենաբազմամարդ քաղաքը պատերազմի դաշտի փոխուեց և... իշխանութիւնները մնացին շուարած, յանկարծակիի եկած:

Սակայն, պէտք է ճշմարիտ լինել, թուրքերը չէին կամենում այդքան շուտ սկսել. ամեն ինչ պատրաստ չէր նրանցում՝ կանաչ դրօշը բարձրացնելու: Դէպքերը վրայ հասան և արագացրին գործը:

Փետրուարեան օրերից յետոյ մի արտասովոր յանդգնութիւն էր հրեան եկել Բագուի թուրք հասարակութեան մէջ. յանդգնութիւն, որ ապշեցնում էր նոյն իսկ ուսանիրին: Օղի

մէջ կախուել էին սպառնալից ամպեր, պահ մի ևս և պիտի պայթէր:

Ասել, որ տնտեսական պատճառներ են երկու ազգերի բաղխման առիթը—կը լինէր սխալ, որովհետեւ ստատիստիկան Բագուի մասին այլ բան է ասում: Ասել—ինչպէս փորձեց պնդել Ամիրախվարին և պնդում են այժմ թուրքերը—թէ հայ յեղափոխական կոմիտէներն են առիթ տուողները—կը լինէր կատարեալ տխմարութիւն, որովհետեւ այդ կոմիտէները ոչ մի գործունէութեան հող չունին կովկասում և նրանց ջանքն ամբողջ միմիայն նուիրուած է թիւրքահայերի դատին:

Ուրեմն ի՞նչ, ի՞նչու թուրքերի այդ յարձակումները:

Նախ քան այդ մասին ունէ կտրական վճիռ տալը, մեր ընթերցողների առաջ ենք պատկերացնում լերկ իրողութիւնները քաղելով ականատես թղթակիցներից, այլև պաշտօնական աղբիւրից հաղորդուած հեռագիրներէից:

ՇՈՒՇԻՈՒՄ. Ամիս ու կէս առաջ, երբ ժողովրդի մտքերը դեռ բաւական խաղաղ էին, Շուշի—Եւլախեան խճուղու վրայ, քաղաքից 3 վերստ հեռաւորութեամբ, կողոպտում են Բագուից եկած 40 ճանապարհորդների: Կողոպտողներն են 20-ի չափ ձիաւոր և հետեակ զինուած թուրքեր: Երբ կողոպտում—վերջացնում են, գոչում են ճանապարհորդներին—«Հայերը թող մի կողմը քաշուին, թուրքերը միւս կողմ»: Թուրքերին ձեռք չեն տալիս, իսկ հայերին—մինչև իսկ կանանց և երեխայոց—կողոպտում են մինչև ծայրահեղ մերկութիւն, ծեծում, անպատկառ հայհոյանքներ թափում գլխներին և թողնում—հեռանում:

Այս դէպքն իր բնորոշ հանգամանքի շնորհիւ՝ շփոթութիւն է առաջ բերում հայերի մէջ: Դիմումներ են անում ոստիկանութեան և համերաշխութեան յանձնաժողովի թուրք անդամներին, բայց ոչ մի հետեանք չէ ստացւում: Խճուղին անպահով է համարւում մի այնպէս ժամանակ, երբ շատերը մտադիր էին հեռանալ քաղաքից:

Այս դէպքերից յետոյ, օգոստոսի սկզբներում արիւնահեղ ընդհարումներ են տեղի ունենում Խաչէնի վանք գիւղի թուրքերի և հայերի մէջ, ինչպէս և Զինլու և Փառքանլու: Համարեա միաժամանակ, Շուշու թուրքական թաղում, գիշերուայ ժամը 1-ին սպանւում է մի լապտերավառ խղճուկ թուրք: Ժամը 4-ին, երբ մի քանի հայեր վերադառնում են Դոնավարդ գիւղից նոյն թաղով քաղաք, սպանուած դիակի մօտ համախմբուած թուրքերը յանկարծ սկսում են գնդակա-

հարել նրանց: Մէկը ընկնում է, իսկ միւսները փախչում են քաղաք:

Իսկոյն ազմուկ ու շփոթութիւն: Թուրքերը սկզբում մեղադրում են որ իբր թէ այդ երեք հայերն են եղել լապտերավառին սպանողները, սակայն երբ հնարաւոր է լինում հարցը բացատրել և երեք հայերը անմեղ են հռչակւում, թուրքերը այս անգամ մեղադրում են ուրիշ երեք հայերի:

Այդ ինքնըստինքեան չնչին դէպքը, կարծես ազդանշան, (և ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, Բագուումն էլ նոյն ձևով է սկըսում) անմիջապէս Շուշի-Եւալխեան ճանապարհի վրայ գտնուող Աղզամ կոչուող տեղն են հաւաքւում հազարաւոր թուրք ձիաւորներ և յարձակւում օմիւրբուսների (հանրակառքերի) վրայ, Վոդուպտում 100-ի չափ հայ և ռուս ճանապարհորդների, անգթօրէն ծեծում, մի քանսին դաշոյնով վիրաւորում և բոլորին էլ երկու սենեակի մէջ մի քանի օր շարունակ փակուած պահում:

Գանձակի փոխ-նահանգապետը հասնելով այնտեղ, ինքնիրեն անզօր է հրատարակում պատժելու խուժանին և վերադարձնելու թաւանը: Սակայն ճանապարհորդները մի կերպ կարողանում են ազատուել և իրենց Շուշի ձգել:

Անմիջապէս քաղաքում հայերն զգում են որ մօտեցել են արիւնալից օրերը: Թուրքերն ու հայերը կատարում են տեղափոխութիւն. քաղաքը երկու մասի—միմեանց դէմ ելած բանակների է բաժանւում: Փոթորիկը մօտ է, ջղերը լարուած են և ըրպէ առ ըրպէ սպասում են ընդհարման:

Հասաւ օգոստոս 16-ը: Տեղ-տեղ և հատ-հատ սկսում են սպանութիւնները: Թուրքերը սպանում են հարուստ ռուս կապալառու Լուսեակինին, որին նրան սաստիկ ատում էին, որովհետև առաջին քրիստոնեան էր, որ յանդգնել էր գնել խանի աղջկայ տունը և այնտեղ բնակուել:

Յանկարծ միմեանց ետևից սկսւում է հրացանաձգութիւնը: Իրարանցումն ընկնում է. թուրքերը դիրք են բռնել, հայերն էլ արագութեամբ բռնում են իրենց դիրքերը և կռիւն սկսւում է. կռիւ անխայ, կատաղի և վայրենի: Հասնում է զօրախումբ, թուրքական թաղերի մօտ ապրող հայ ընտանիքները անցնում են հայկական կենդրոնները. բազարում մնացած հայ վաճառականների և արհեստաւորների գրութիւնը անյայտ է: Հրացանների գնդակները վզովալով անցնում են թաղից թաղ մինչև մութ գիշեր և միայն հինգ ժամ զինադադարից յետոյ, նոյն օրը մեր թղթակից պ. Անդր. Պետրոսեան եր. 7 ժ- 10 ը. հե-

ռազրում է մեզ. «Զինուած թուրքերը յարձակուեցին հայերի վրայ, կոտորում են. անհրաժեշտ է օգնութիւն»:

Միւս օրը, 17-ին, արշալոյսի հետ, թուրքական թաղից հայկական թաղն են անցնում Մօսինի գնդակներ և դում-դումի տրաքոցներ: Լուսարացին զոհեր են, որ ընկնում են այս-այն կողմ: Թուրքերը կտրում են քաղաքի շուրջը, քաղաքից դուրս, Աղդամի գործարանների նման, հրդեհում են թամիրեանի գործարանը, հրդեհում ամէն հանդիպած տուն. Աղդամից քաղաք են հասնում զինուած թուրքեր, սակայն այնքան զօրեղ է լինում հայերի ինքնապաշտպանութիւնը և այնպիսի մեծ աւեր են սպառում նրանց գնդակները, որ ժամը 10-ին թուրքերը հաշտութեան առաջարկներ են անում, սակայն իրենք հէնց, պատուակներ գտնելով, չեն դալիս նշանակուած տեղը և միւս կողմից շարունակում են կռիւն ու աւերածութիւնը:

Թողնենք այժմ որ դէպքերի մէջ եղած ականատեսը խօսի.

«Օգ. 16-ին առաւօտեան քաղաքի վերին մասում թուրքերը հայերից սպանեցին մէկին և վիրաւորեցին երկուսին, որոնք փախչելով կարողացել են ազատուել, իսկ քաղաքի ներքինի մասում հանգստարանի մօտ կտոր-կտոր արին մի գիւղական քահանայի որդու. միեւնոյն ժամանակ սպանել են նախկին հաշտարար դատաւոր Լուսեակինին, նոյն այդ օրը կէսօրից յետոյ ժամը 3-4-ին թուրք պօլիցմէյստերը հայոց շուկայի մէջ ատրճանակի երկու հարուածով մահացու կերպով վիրաւորեց ոսկերիչ Յարութիւնին, այդ ազդանշան ծառայելով թուրքերին վերջիններս յարձակուեցին իրենց թաղից հայերի վրայ և սպանեցին երեքի. բաժակը լցուած էր.—հայերը կատաղաբար հակադարձակում գործեցին թուրքերի վրայ և քշեցին քաղաքի առաջին մասից մեծ շարդ տալով նրանց. սկսուեց սարսափելի հրացանաձգութիւն: Կռիւը գիշերն էլ շարունակուեց, երկրորդ օրը առաւօտեան հայերը քաղաքի հիւսիս-արեւելեան մասից յարձակուեցին թուրքերի վրայ և քշեցին մինչև ոռոսաց եկեղեցու մօտ. թուրքերը վաղօրօք գիւղօրայքից մարդիկ էին բերել տուել. երկրորդ օրն էլ եկան 200-300 հրացանաձիգներ: Հայերը վերադարձան իրենց դիրքերը կորցնելով 2 սպանուած և բերելով չորս վիրաւոր: Ժամը մէկին հայերը քաղաքի կենդրոնից դարձեալ յարձակուեցին թուրքերի վրայ և քշեցին բաւականին տեղ, յետոյ թուրքերը սկսեցին դիրքերն ամրացրել. ամենալաւ զինուած մարդը դիրքեր գրաւեց քաղաքի հարաւ արեւելեան մասում գտնուած Գէօվհար-ու—

ղայի տանը, որ գտնուում է մի հարթավայրում. այդ դիրքը հայերի համար վտանգաւոր էր, որովհետեւ թուրքերի գնդակները այդ տնից յաջողութեամբ հասնում էին մեր դիրքերին և այդ մասում արգելում էր հայերի շարժումը. հայերից 15 հոգի շուտափոյթ դիրք գրաւեցին Գեօվհար-աղայի տնից բարձր քաղաքից հարաւ ժայռոտ բարձունքների վրայ և սկսեցին գնդակահարել տունը, այդ ժամանակ քաղաքի արեւմտեան կողմից հայ դիրքապահները լուր բերին, որ «Ջարսլու» գիւղի թուրքերը եկան և ուզում են մտնել քաղաք, անմիջապէս վերևի դիրքերը ուժեղացրուեց. «Ջարսլուի» թուրքերը տեսնելով որ անհնարին է քաղաք մտնել, հրդեհեցին թ. Թամրիանցի գործարանը, որը Շուշուց ¹/₄ վերստ հեռու է գտնուում: Քաղաքի արեւմտեան մասի հայ-դիրքապահները այդ տեսնելով, ուզեցին հրդեհել թուրքերի Թազա-մանլան, զօրանոցի մօտ, թուով 20 տուն, բայց այդ անել քաղաքիս հայերը թոյլ չը տուին, մանաւանդ որ տեղական զօրքերի հրամանատարը խնդրել էր հայերին չանել այդ, բայց յանկարծ սղոմները վերևից մարդ ուղարկեցին, որ «Թազա-մանլի» թուրքերը իրենց տներից մեզ վրայ կրակ են անում, այդ արդէն չափազանց էր և հրամայուեց հրդեհել Թազա-մանլան. արեւմտեան բարձունքներից հայերն սկսեցին արգելել թուրքերի շարժումները Թազա-մանլում, իսկ մի մասը ցածրացաւ դէպի տները՝ հրդեհելու: Երեք տուն յաջողութեամբ վառելուց յետոյ, հայերը ռուս զինուորներին խնդրեցին դուրս բերել թուրք կանանց և երեխաներին տներից ու հանել զօրանոց, որովհետեւ նրանք մեզ հաւատ չէին ընծայում և վախենում էին դուրս գալ տներից: Զինուորները կատարեցին մեր խնդիրը, և բացի երեխաներից ու կանանցից տարան նաև կենդանի մնացած թուրք տղամարդկանց: Գիշերը դրսից եղած թուրքերը միանալով տեղային թուրքերի հետ մի կատաղի յարձակում գործեցին հայերի բոլոր դիրքերի վրայ, բացի արեւմտեանից, բայց մեծ կորուստներով յետ մղուեցին: Հայերի ամեն մի դիրքում կային կազակներ և զինուորներ, որոնք առաջին և երկրորդ օրը մասնաւոր օգնութիւն էին հասցնում հայերին:

Երրորդ օրը եկաւ նահանգապետի օգնականը և հաշտութեան համար ուղղակի իջևանեց Ղազու մօտ, նորա գալը ոչ մի ազդեցութիւն չը գործեց կոռուղ կողմերի վրայ և կռիւը շարունակուեց: Զինուորները և կազակները դադարեցին օգնութիւն հասցնել հայերին, նրանք երրորդ օրը ասացին, որ՝ «մեզ հրամայուած չէ միջամտել, այլ չեզոք դիրք բռնել»... Հայերը չը

յուսահատուեցին և դարձեալ յարձակուեցին թուրքերի վրայ «Չուլուղ»-ի թաղից և դարձեալ ջարդ տալով վերադարձան իրենց դիրքերը, իսկ միւս դիրքերում շարունակուեց փոխադարձ հրացանաձգութիւն:

Երեկոյեան դէմ սկսուեց հայերիս համար մի սարսափելի իրողութիւն. թուրքերը քաղաքի կենդրոնից հրդեհեցին հայ-թրքական թաղերի մօտ մի քանի հայի տուն և որովհետեւ հայերի տները Շուշում շատ են կպած իրար և խիտ են, սկսուեց մի չը տեսնուած հրդեհ. քամին արևելքից էր և հրդեհը հսկայական չափեր ընդունեց և սպառնում էր լափել հայերի ամբողջ թաղերը. երրորդ գիշերը մի սարսափելի գիշեր էր. հրդեհից մօտակայ գիւղերը լուսաւորուել էին... հայերը շփոթուեցին, թուրքերը օգուտ քաղելով այդ շփոթութունից, առաջացան իրենց դիրքերից և զբաւեցին հայերից աւելի մօտիկ դիրքեր. ամբողջ գիշեր շարունակուեց հրդեհը և միայն օրու կէսից յետոյ դադարեցրին հրդեհը և առաջն առան, բայց մենք կորցրինք մեր ամբողջ շուկան և բազմաթիւ հայ ունեւորների տներ այրուեցին. ով կարողացել էր շուկայից իւր ապրանքը փախցնել՝ փախցրել էր, ով չէր կարողացել, այրուել էր. մարդկային զոհեր շատ չեն եղել, միայն մի տնում այրուել են երեք հոգի հայր-մայր և որդի, որոնք վախեցել են դուրս գալ տնից. վնասը շատ միլիօնների է հասնում... իսկ այրուած են մօտ 300 տուն: Հրդեհի և իրարանցման ժամանակ շատ սրիկաներ օգուտ են քաղել շփոթ դրութիւնից և թալանել են բազմաթիւ տներ և խանութներ, որ այժմս յետ ենք ստանում, խուզարկելով տները:

Չորրորդ օրը հրացանաձգութիւնը շարունակուեց աւերակների միջից... Թուրքերը մի քանի անգամ յարձակուեցին նահատակի կողմից, բայց յետ մղուեցին. այդ օրը փոխադարձ յարձակումներ երկու կողմից էլ եղան, բայց երկու կողմն էլ միշտ յետ էին նահանջում: Չորրորդ օրուայ կռիւը գիշերն էլ շարունակուեց, թուրքերը դրսից ստանում էին թարմ ոլժեր, այդ իմանում էինք հեռադիտակով և Շուշու գիւղից եկած մի քանի մարդկանցից, իսկ մեր կռուողները առաջին օրից մինչև վերջին օրն էլ միևնոյն կռուողներն են եղել: Չորրորդ օրը, երբ կռիւը երեկոյեան դէմ նահատակի կողմում տաք բնաւորութիւն էր ստացել, յանկարծ կռուող տղաների մօտ յայտնուում է գաւառապետի 20—21 տարեկան տղան և յայտնում, որ՝ «հաշտութիւն է կայացել, միք արձակիլ»: Տղերքը իսկոյն դադարեցնում են հրացանաձգութիւնը, բայց թուրքերը

շարունակում են և առաջ խաղում դէպի մեր դիրքերը. հայերը յետ են նահանջում, թուրքերը գրաւում են հայերի դիրքերը և սկսում աւելի առաջանալ դէպի հայկական Նահատակի թաղը, հայերը տեսնում են, որ հաշտութեան ոչ մի ձայն չը կայ և խաբուած էին:

Մարգար ժամհարեանի առաջնորդութեամբ մի ուժգին յարձակում են գործում թուրքերի վրայ և նորից յետ խլում դիրքերը: Հայերից այդ կուում շատ սպանուածներ և վիրաւորներ եղան. սպանուեց Մարգար ժամհարեանը:

Չորրորդ օրուայ գիշերը լոյս հինգաքթի թուրքերի մի խումբ մօտ 15 հոգի օգուտ քաղելով հրդեհուած տներից մօտում են Ագուլեաց եղեղեցին և ախտեղ դիրքեր շինում: Առաւօտեան, հինգերորդ օրը թուրքերը սկսեցին եկեղեցու գմբէթից գնդակներ արձակել և սպանեցին այնտեղից մի քանի հայ, իսկ ներքեից հազարաւոր թուրք ամբօխ «Շա' Ալի» գոռալով ուզեց ներս խուժել քաղաքի կենդրոնը. հայերը տեսնելով մօտալուտ վտանգը մեծ ոյժ կենդրոնացնելով հակաշարժակում գործեցին և քչեցին վայրենի ամբօխը, յետոյ շրջապատեցին եկեղեցին և սկսան գնդակահարել միջի թուրքերին. հէնց այդ ժամանակ հարաւ-արևելեան մասում գտնուած հայկական դիրքերից որոտաց Ռուս-Պարսկական պատերազմի ժամանակից մնացած ժանգոտած և անպէտքացած Թնդանօթը, որի վրայ հայերը չարչարուել էին երկու օր, մինչև կարողացել էին կարգի բերել, նորից որոտաց Թնդանօթը, Ագուլեաց եկեղեցու միջի թուրքերի մի մասը սպանուեց, իսկ միւս մասը փախաւ, իսկ հարաւ արևելեան մասի դիրքերից հայերը «ուռռա» աղաղակելով յարձակուեցին Դեօվհար Աղի վտանգաւոր տան վրայ և գրաւեցին տունը: Թնդանօթը որոտաց երրորդ, չորրորդ անգամ և պատռուեց, այն ժամանակ, երբ յաջողութիւնը մեր կողմն էր կէսօրուայ մօտ՝ քաղաքի թուրք հայկական սահմանագծի վրայ երևաց սպիտակ դրօշակը, որ պարզել էին թուրքերը, իսկ նրանից ներքև թրքական թաղում երաժշտական խումբը նուագում էր հայկական քայլերգը «Մեր հայրենիք»... շատ տեղերում, քաղաքի մէջ, որտեղ հաշտութեան ձայնը չէր հասել, թուրքերի ջարդը շարունակուում էր դեռ: Վերջը հաշտուեցինք, բայց ի՞նչ հաշտութիւն, լոկ խօսքերով հաշտութիւն:

Սպանուածների և վիրաւորների թիւը դեռ որոշ չէ. հայերից սպանուած և վիրաւորուած են մօտ 100 - 120, իսկ թուրքերի սպանուածները և վիրաւորները տասնապատիկ են: («Տարազ»)

Թուրքերը սպիտակ դրոշ են պարզում, հաշտութիւն խնդրում միայն այն ժամանակ ուրեմն, երբ հայ ինքնապաշտպանութիւնը ջարդ ու փշուր է անում նրանց ծրագիրը և սպառնում բնաջինջ անելու աւագակներին...

Հաշտութիւն, թափօ՛ր, համբոյրներ... Ա՛խ, որպիսի դառն հեզնանք, որպիսի կատակերգութիւն: Չէ՞ որ այդ թափօրներից յետոյ նոյն աւագակները, որոնք համբուրուել էին, խաղաղութեան դրոշ պարզել, նոյն այդ արիւնարբունները, երբ ոյժ են կուտում, դրժում են ամէն սրբութիւն և դարձեալ արիւն թափելու ելնում...

«Ձարկ և կը փշրես» դրդել են նրանց դրդիչները և ներանք զարնում են, բայց փոխանակ փշրելու՝ փշուրում են... և դիմում են կեղծ հաշտութիւնների, որպէս զի դիմացինին քնացնեն և դաւաճանութեամբ նորից սկսեն:

Ու երբ գէնքով չեն զօրում—կրակին են դիմում:

Այդ նոյնը եղաւ Շուշի, այդ նոյնը կրկնուեց Բագու, ամէն տեղ. նոյն խարդախ սպիտակ դրոշը, որի տակ ապաստանած՝ յարձակում են միամիտ հաւատացողների վրայ, նոյն հրդեհով ոչնչացնելու ծրագիրը:

Օգոստ. 16-ին սկսում է Շուշի, այնտեղ խաղաղութեան դրոշ է պարզում (որովհետեւ յաղթում են աւագակները), այնտեղ թափօրներ են կազմում (յակամայից) և ահա 20-ին իրենց արիւնակիցները սկսում են Բագում:

Նախ քան այս քաղաքում կատարուած դէպքերը պատմելու, աւելորդ չէր լինիլ տալ այստեղ «Neue Freie Presse»-ին Շուշիից գրածները, որոնք թէև համառօտ, բայց ճիշտ կերպով արձանագրում են եղածները:—

«Բագուի և Նախիջևանի արիւնահեղ դէպքերից սկսած, Թուրքերը, խրախուսուած պան-խալափստներից, գլուխ բարձրացրին և սկսեցին ուժեղ գործունէութիւն ցոյց տալ: Այդպիսով նրանք յաջողութեամբ շարժել և Շուշուայ մահմեդական ազգաբնակչութիւնը: Օգոստ. 16-ին Թուրքերը սպանեցին երկու հայի և այդ բանը պատճառ եղաւ երկու ազգութիւնների ընդհարման: Շուշի 20,000 Թուրք կայ և նոյնքան էլ հայ (որքան ճիշտ է): Յայտնի չիւսէյն բէկ ջիւանշիրցու առաջնորդութեամբ, մահմեդականները յարձակուեցին հայերի վրայ: Հայերը գերեցին ջիւանշիրցի խանին, նրա մերձաւորներին և մի քանի հարիւր (չափազանցած) մահմեդական, գինաթափ արիւն և պատանդ պահեցին իրենց մօտ: Սրան հետեւց սաստիկ հրացանաձգութիւն քաղաքի բոլոր մասերում: Մահմեդական թաղը

կրակ սկսեց: Երեկոյեան արդէն կային 95 սպանուած, որոնցից 10-ը հայ. 20 հայ վիրաւոր. մահմեդականների վիրաւորների թիւը անյայտ, բայց անշուշտ խիստ մեծ: Գանձակի նահանգապետը 1000 (?) կողակով գնաց և հազիւ հասնի Շուշի: Հրդեհ է ընկել հայոց թաղերում. սպառնում է վտանգ Գանձակի ամբողջ նահանգին իւր 600 հազար բնակիչներով: մահմեդականների յայտարարած սրբազան պատերազմը աւելի և աւելի հակաքրիստոնէական պատերազմի բնաւորութիւն է ստանում: Թուրքերը իրենց գէնքը այժմ ուղղում են դէպի ոռոսները: Աղդամի շրջանում թուրքերը ապստամբուեցին ռուս իշխանութեան դէմ»:

Եթէ կամենայինք մի առ մի դետեղել այստեղ թէ ինչ են ասում Եւրոպական և Ռուսաստանի թերթերը, պէտք էր ամբողջ հատորներ գրել: Հարցը այժմ պարզ է. պան-խալմական ձգտումները պարզել են ապստամբութեան դրօշը և հայը քաւութեան նոխազն է հանդիսանում...

Սակայն, անցնենք դէպքերին:

ԲԱԳՈՒ. Հազիւ թէ թաբօր էր կազմուել և խաղաղութեան դաշինք կնքուել Շուշի, որ օգոստ. 20-ին թուրքերը մի աւելի զօրեղ շարժմամբ և պատմութեան մէջ միմիայն Լէնկ-թէմուրի սխրագործութիւններն յիշեցնող վայրագութեամբ սկսեցին կոտորածները:

Դեռ օգոստոսի 17-ից Բագու տանող գնացքներում ճանապարհորդներին սարսափեցնում էին Բագուից եկած լուրերը: Որպէս թէ այնտեղ կոտորածը սկսուել է և կոտորուողները հիմա ոչ թէ հայերն ու թուրքերն են, այլ ընդհանուր գործադուլի պատճառով, ընդհարումներ է տեղի ունեցել զօրքի և բանուորների միջև:

Բայց բարեբաղդաբար քաղաքը հանգիստ էր և գործադուլ անողները միայն հացագործներ, ձիաքարշի ծառայողներն ու մի քանի տեղերի բանուորներն էին:

Չնայած դրան, ժողովուրդը այնքան գրգռուած էր, որ ամեն մի չնչին վէճից սպասում էր թէ անհկը պայթի: 19-ին ձիաքարշերը սկսեցին բանել զինուորների ձեռքով: 20-ին, շաբաթ օրը, ժամը 4—5-ի մօտերքը ձիաքարշի ծառայողները յարձակուում են զինուորների վրայ ու ստիպում դադարեցնել գործը: Մի քանիսին յաջողում է խաղաղ ցրուել, իսկ մէկի դէմ ստիպուած են լինում գէնք գործածել ե հրացան են արձակում նրա վրայ: Այդ ձայնը բաւական էր գրգռուած ժողովուրդին կարծելու, որ արդէն սկսուել է: Մի ակնթարթում բո-

յոր խանութները փակուեցին. փախչել — ազատուելն էր ամենքի գլխում ծագած առաջին միտքը: Իսկոյն քաղաքը երկու մասի բաժանուեց. թուրքերը խանութները փակեցին և քաշուեցին իրենց թաղերը: Նոյնպիսի մի դէպք, որ պատահեց համարեա նոյն ժամին, բաւական էր սկսելու կոտորածը: Կրասնովոգսկի փողոցում մասվաճառների խանութների մօտ, մի հայ թուրքի հետ վէճի է բռնուում. վէճը սուր կերպարանք է ընդունում. ատրճաճակներ են արձակում, որից վիրաւորւում է մասվաճառ թուրքը. իսկոյն թուրք ամբոխը ատրճաճակներով հասնում են այնտեղ, վիրաւորին դնում են պատգարակի վրայ, անց են կացնում Չադրովի փողոցով մինչև Տատարսկայա փողոցը, հետզհետէ հաւաքելով ու գրգռելով թուրք ամբոխին:

Փետրուարեան դէպքերից յետոյ, հայ ազգաբնակութիւնը Շամախիւնկա կոչուած և միւս թրքական թաղերից փախել տեղափոխուել էին. Տելեֆօնեան Աանտապեան թաղերը, այդ երեւոյթը կարծել էր տալիս, որ եթէ մի անգամ էլ թուրքերի կողմից յարձակում լինի, անպատճառ այդ կողմերից կը գան. այդ պատճառով հէնց որ հրացանաձգութիւնն սկսուեց, բոլորն իրենց խանութները փակեցին և փոխանակ տներումն ամրանալու, զինուում էին ունեցած զէնքերովը և խումբ-խումբ կանգնած փակ խանութների առաջ սպասում էին չգիտենալով ինչ գիրք բռնել: Տելեֆօնեան և մօտակայ թաղերին յայտնի չէր թէ ի՞նչ է կատարւում քաղաքի կենդրոնում-Պարապետում: Անդադար իրար հակասող լուրեր էին հասնում, թէ կամ ոչինչ չկայ խաղաղ է, կամ իբր թէ թուրքերն յարձակուել են արդէն, շրջապատել Պարապետին ու ժտել և կեղեցին: Հասկանալի է թէ այսպիսի լուրերը որ աստիճան կարող էին գրգռել հայերին, որոնք մինչ այդ՝ պաշտպանողական դիրք էին բռնել: Նրանք սկսեցին անխնայ գնդակահարել անցորդ փախչող թուրքերին, լինէր նա անմեղ, անպաշտպան համալ կամ սրիկայ. միայն թէ նա առանց զինուորների ուղեկցութեան լինէր, որովհետև զօրքը դեռ ևս անաչառ դիրք բռնած՝ անխնայ կրակում էր նախադարձակողների վրայ, ով էլ լինէր:

Գիշերը անցաւ անսպասելի խաղաղ, միայն մի քանի տեղերում զինուորները զալպերով ցրուել էին խմբուած թուրքերին:

Կիւրակի առաւօտ փողոցներում կային մեռած, 8—10 հայ, 15—20 թուրք: Երկու կողմից սպասողական դրութիւն էր. կռուքեր չկային, բացի մի քանի ռուս կառապաններից. թուրք ասուած տարրը միանգամայն չքացել էր հայկական

Թաղերից. ժամը 9-ի մօտերը մի երկու անգ ընդհարումներ էր տեղի ունեցել. մի տեղ հայերը երկու թուրք բանուորների էին խփել, միւս տեղում թուրքերը երկու դռնապան սպանել ու վիրաւորել: Հայոց գիւղից (Էրմանիքէնդ) յուսահատեցնող լուրեր էին հասնում. թուրքերը շրջապատել էին, քանի անգամ յարձակում էին գործել ու յետ մղուել հայ զինուած տղաների կողմից: Նահանգապետը զօրք և թնդանօթ ուղարկեց: Երեկոյեան 9—10 ժամին սաստիկ հրացանաձգութիւն տեղի ունեցաւ. պարզուեց որ հրէջներէ կայարանի կողմերում մի տեղից գընդակ են արձակում զօրանոցի վրայ, զօրքերը կարծելով, որ հայերը կը լինեն, որովհետեւ շրջակայքը հայեր են ապրում, միահամուռ հրացանաձգութեամբ յարձակում են հայերի տների վրայ, սպառնում են բարութանդ անել: Լաւ, որ մարդկային զոհեր չեն լինում:

22-ին երկուշաբթի առաւօտ, նահանգապետը հրամանագրով յայտնում է ժողովրդին, զգուշանալու կտուրներից, դռներից և լուսամուտներից հրացան կամ ատրճանակ արձակել, աշխատել պաշտպանողական դիրք բռնել, իսկ եթէ թուրքերի կողմից յարձակում տեղի կունենայ, նախ քան կռուի բռնուելը, յայտնել զօրք ուղարկելու. եթէ կը համարձակուեն դրժել հրամանը, կը ուժակոծուի այն տունն ու թաղը, որտեղից գնդակ կարձակուի և կը հեռացուի այդ կողմերից զօրքը բոլորովին անպաշապան թողնելով նրանց:

Նոյն առաւօտ 11—12 մօտերը լսում է 3 ուժգին թընդանօթային հարուածներ: Ռմբակոծել էին Փիլիպպոսեան եղբայրների գործարանը և էլի երկու հայերի երկու տներ. պատճառը լինում է այդ կողմերից արձակուած ատրճանակը, որը էլի կարծւում էր թէ հայերի գործն է: Այդ կերպ ուժակոծուեցին հայերի շատ տներ: Բայց քիչ քիչ պարզուեց թէ որտեղից էր արձակւում գնդակը և ռվքեր են արձակողները: Նաւթահանքերում (Բալախանի) կիւրակի մինչև ժամը 4—5 բռնադբօս հանգստութիւն էր: Քաղաքից հասած լուրերը չէին կարող նըրանց անտարբեր խողնել: Երկու կողմից էլ նոյն սպասողական դրութիւնը: Ժամը 4—5 ի մօտերը սկսւում է զանազան կողմերից հրացանաձգութիւն, բայց ճշտուելով դուրս է գալիս որ խուլիգանների գործն է այդ: Գիշերը խաղաղ է անցնում, իսկ լուսադէմին Սաբունչիի կողմից լսւում է միանգամից 20—30 հարուածների ձայներ, խառը զանգահարութեան հետ. չը ճշտուեց եկեղեցու զանգերն էին, թէ՞ մի ուրիշ տեղից: Դրանից յետոյ խաղաղ էր մինչև լոյս: Երկուշաբթի 22-ին ժամը

2—3-ին սկսուեցին հրդեհներ. միանգամից այրուած էին մի քանի ֆիրմաներ Բալախանիի զանազան ծայրերում:

Փոքր ֆիրմաներում ծառայող հայերը յարմար զատեցին ընտանիքներով մեծ ֆիրմաներում ապաստանել, որտեղ զինուած հայ բանուորները նրանց կը կարողանային պաշտպանել: Այդ ֆիրմաներից են Ջաբրաթում՝ Փիթոյեան, Մանթաշեան, «Արամազդ» «Մաուչաստնիկ» և նաւթագործների խորհրդարանը Սարունչիում:

Մինչև երեկոյ հրդեհը զանազան ծայրերից տարածուելով և միանալով՝ Բալախանին ներկայացնում էր կրակի ու բոցերի ծով: Սև ծխի միջից հազիւ նշմարելի էր խորհրդարանի սպիտակ շինութիւններն ու ոռոսաց եկեղեցին: Բամանցիներն ու Ջաբրաթցիները միանգամայն կտրուած էին ամեն լարաբերութիւնից. զօրքը հրաժարուած իր օգնութեան գնալ՝ վախենալով թուրքերի յարձակումներից: Յուսահատ դրութեան մէջ էին Տամանիում պաշարուած ընտանիքները. վերջի վերջոյ մի կերպ կազակները հասնում և բոլոր հայերին ընտանիքներով հասցնում են խորհրդարանի հիւանդանոցը: Դոցա թիւը հասնում էր 200—300-ի: Ի՞նչ վիճակի մէջ էին եկողները. քաղցած, տանջուած, ալատառոտուած, սևացած հագուստներով, արիւնակալած աչքերով... չէին կարող համար տալ իրանց հետ պատահածին, հարցերին պատասխանելու տեղ՝ ապշած երեսդ էին նայում կամ քարացած հայեացքը սևեռում տարածութեան մէջ: Եկողներից համարեա ոչ մէկը չէր վերցրել իր ունեցածից գոնէ մի մասը. հազիւ իրանց կեանքն էին կարողացել ազատել: Պատմում էին որ ոռոս բանուորները հրաժարուել էին գալ իրանց հետ, չնայելով որ ամբողջ Բամանին շրջապատուած էր հրդեհով:

Երեքշաբթի առաւօտուայ դէմ Սարունչիի նաւթագործների խորհրդարանի հիւանդանոցը հաւաքուեցին համարեա բոլոր հայերը, 2000-ից աւելի: Այդ բոլորին տեղաւորել անկարելի էր. ամբողջ բակը, լուացքատեղը, ամառային հիւանդանոցը և բոլոր տեղերը լքուած էին մարդկանցով: Այդ օրը ահագին քաղմութիւն քաղցած մնաց. հիւանդներին անգամ մի-մի կտոր ցամաք հաց դժուարութեամբ էր հասնում, եթէ հետեւալ օրերը ճանապարհները չքացուէր և մի կերպ հաղորդակցութիւն չստեղծուէր՝ քաղաքից պաշար հասցնելու, գէթ ցամաք հաց, գուցէ և ստիպուած լինէին մեծ կորուստներ աչքի առաջ առած՝ մճռական քայլերի դիմել: Այդ կողմերը բոլորովին թուրքերից ազատ էր թէև, պաշտպանութեան համար կանչուած էին զօրքեր. իսկ յիշեալ բազմութիւնը պաշտպանուած էր հայ զինուած

քանուորաններով: Յանկարծ հիւանդանոցի շինութեան ետեւի կողմից նկատուած են, որ թուրքերը երկու տակառ մազուլով մօտենում են հիւանդանոցին: հայերը շփոթուած, վախեցած շտապով վերցնում են զէնքերն ու ամեն կողմից սկսում են հրացանաձգութիւն: Այդ նկատելով դռների մօտ կանգնած կազակները՝ ենթադրում են որ հայերն իրենց դէմ են կրակում և սկսում են իրանք էլ պատասխանել: Բարեբաղդաբար ոչ ոք չվնասուեց: Թուրքերն էլ փախան: Բայց դրանից յետոյ թուրքերին անհանգիստ էր անում հայերի զինուած լինելը: Հայերը ի հարկէ բոլորովին մտադիր չէին եղել զօրքի դէմ կռուել: Յանկարծ ժամը 9-ի մօտերը օդը թնդացնում են թնթանօթի 3 ուժգին հարուածները: Սարսափած՝ բոլորն սկսում են փախչել այս ու այն կողմ, խելագարների պէս իրար ետեւ պահուտուել, լաց, կոծ... Հագիւ ուշքի գալով՝ ենթադրում են որ դա միայն վախեցնելու համար էր, բայց գնդակի տրաքուած կտորները հաստատեցին իսկական ուռւը լինելը: Կարող էք երեւակայել այնուհետեւ նրանց սարսափը. ուժեղացնում էին իրանց կարծեցեալ պահապան պաշտպաններից. ամենքը հաւատացած էին որ մինչև լոյս բոլորին կը կոտորեն: Բարեբաղդաբար այս անգամ էլ զոհեր չեղան: Վնասուել էր մի պահարան և ուսումնարանի պատը դրսի կողմից:

Հետեւեալ առաւօտ հրամանագիր է ստացւում ոստիկանութիւնից, որ բոլորը զինաթափ լինին և զէնքերը ուղարկեն ոստիկանատուն, մի քիչ յետոյ յայտնուեցին զինուորներ, ամեն տեղ խուզարկեցին, բոլորից, նոյն իսկ իրաւունք ունեցողներից խլեցին զէնքերը ու սայլերով տարան ոստիկանատուն. իսկ ժողովրդին զինուորներով քաղաք ճանապարհեցին: Հայերը հեռանալուց առաջ, զէնքերի մի մասը թաղել էին հիւանդանոցում, բայց նրանց գնալուց անմիջապէս յետոյ, բահ ու բրիժով գալիս են կազակները ու բոլորը հանում տանում: Այնուհետեւ զօրքը լոկ ուղեկցելումն էր օգնում: Երեք օր «Սառնաշաւիկում» պաշարուած և անդադար կոուէլուց յետոյ, պաշարի պակասութիւնը մի կողմից, հրդեհի առաջնալը միւս կողմից, ստիպում է հայ զինուած տղաներին՝ ընտաֆիքներին յանձնել մի կերպ խորհրդարանի հիւանդանոցը: Եւ որովհետեւ այնտեղ էլ պաշարի պակասութիւն է զգացւում, քաղաքից բերելն էլ անհնար, որոշում են զինուորների և զինուած հայ տղաների պաշտպանութեամբ քաղաք ուղարկել: 3—4 ժամին ճանապարհուում են. զինուորները նրանց առաջնորդում են ոչ թէ կայարան, այլ ոստիկանատուն, որը բաւականին հեռու է:

կայարանից. այնտեղ նրանց զէնքերը առնում են ձեռներից և որպէս զի համոզուեն որ այլ ևս ոչինչ չկայ մօտները, դատարկ փամփուշտներով հրացանի են բռնում. շատերը վախից ուշաթափ են լինում. այդտեղ էլ, էլի նոյն ողբերգական տեսարանն է բացւում. մինչև ուշքի են գալիս ու բանի էութիւնը հասկանում, նրանց հրամայւում է հեռանալ. բայց հրտեղ կարող էին գնալ. մինչ այդ, նրանց ուղեկցում էին զինուած հայ տղաները, այժմ նրանցից խլուած էր վերջին դանալին անգամ. մնում էր խնդրել, որ թոյլ տան այնտեղ սպասել գնացքին. իսկ այդ յաջողւում է նրանց միայն երեկոյեան 8-ի գնացքով, երբ զինուորները կայարանում թուրքերի յարձակմանը ենթարկուած, ոստիկանութիւնից յետ են կանչւում սոսիկանատան առաջ: Խեղճերին մի կերպ յաջողւում է թափուել գնացք ու քաղաք գալ: Իսկ քաղաքում չէին կարող կայարանից հեռանալ. պատերազմական դրութիւն էր յայտարարուած, 8-ից յետոյ փողոցում գտնուողներին հրացանի կը բռնէին. այդ ահազին բազմութեանը մնում էր գիշերել կայարանի առաջ: Նոյն վիճակն էր սպասում հազարաւորներին: Զարբատի Փիթոյեից մի քանի մարդիկ են ընտրւում ուղարկւում ոստիկանատուն, օգնութիւն խնդրում պաշարուած դրութիւնից ազատելու: Նրանց զինաթափ են անում և պահանջում հեռանալ, իսկ նրանց հարցին թէ անզէն չենք կարող գնալ, գոնէ զինուորներ տուէք որ մեզ տեղ հասցնեն մեր ընկերներին ասելու ձեր մերժման մասին՝—նրանք պատասխանում են. «հեռացէք ուր կամիք, դուք անարժան էք պաշտպանութեան. երբ մեր զինուորները ձեզ պաշտպանում էին, դուք զէնքը նրանց դարձրիք. մատնացոյց անելով նախագործների խորհրդարանում պատահած դէպքը. իհարկէ անզէն և անպաշտպան վերադառնալ չէին կարող, ստիպուած քաղաք են գալիս: Իսկ Փիթոյեանի գործարանում պաշարուած ու ամեն հաղորդակցութիւնից կտրուած 150—200 հայեր միայն վեցերորդ օրն են օգնութիւն ստանում և միշտ միևնոյն ձևով նախ զինաթափւում և ապա առաջնորդւում: Վերջիններս ու դեռ երկու մեծ ֆիրմաներում պաշարուածները—Մանթաշեանում և Արամազդում—նոյնպէս նոյն պայմաններում են լինում: Արամազդից 5 երրորդ օրը, իսկ Փիթոյեանը բոլորովին յոյսը կտրած, որ մի որևէ տեղից օգնութեան կը գան ընտանիքներին շրջապատած զինուած հայ տղաները տանում են Մանթաշեանի գործարան որպէս զի գիշերով, միացած ուժերով, քաղաք գան: Բայց քիչ յետոյ գալիս է զօրքը, առաջարկւում թէ ով մտադիր չէ շարունակել թուրքերի հետ կռիւը, կարող

է յետ քաշուել, իսկ եթէ ուզուած են ազատուել, նախ պէտք է զէնքերը յանձնեն, անձնատուր լինեն. միայն այդ դէպքում յանձն կառնեն առաջնորդելու. պայմանն ընդունուած է, որպէս չարիքներից փոքրագոյնը: Այդպիսով Բալխանիում գտնուող բոլոր հայերը դատարկուեցին, տեղի տալով թուրքերին ու լեզգիներին, որոնք քաղցած գայլերի պէտ թափուեցին հայերի ինչքի վրայ, բոլորը թալանեցին: Փիթօսից հեռացողները իրանց ձեռքով կրակ են գցել ու այրել բնակարաններն, ունեցած-չունեցածը մէջը: Նոքա պատմում են թէ վեցերորդ օրն էր պաշարուած էին, նայում են դէպի Չարբատ թուրք գիւղը և զարմանքով տեսնում, որ բոլոր թուրքերը բռնաւորուած գիւղից հեռանում են՝ տանելով իրանց ունեցած-չունեցածը. չի հասկացուում ինչո՞ւ, գաղթում են, թէ՞ հեռացուած: Չանցած մի երկու ժամ, ումրակոծուած է դատարկ գիւղը ոստիկանութեան ձեռքով:

Օգոստոսի 25-ին թուրքերն արդէն գոհ և բաւական իրանց արածներից՝ հաւաքուած են նահանգապետի դռան առաջ և խնդրում որ հայերից պահանջի հաշտուել. հաւաքուած են սրիկաներ անագին թուով, գլուխ ունենալով թուրք կեղծաւոր մեծամեծներին, մի քանի հայ խաղաղասէրներին ու թուրք հոգևորականութիւնը, շրջում են փողոցները «հաշտութիւն» աղաղակելով. որ հայերի կողմից համարեա արձագանք չգտաւ և շատ բնական է. մի կողմից հազարաւոր բանուորներ զրկուած իրենց ինչքից, գործից, ունեցած չունեցածից, Բալխանիից քաղաք է թափուում կիսամեռ զրութեան մէջ. միւս կողմից նրանց տունը քանդողը հաշտութիւն է առաջարկում, գուցէ ապագայում աւելի սոսկալի ոճիրներ գործելու համար. աւելացնենք և այն, որ երբ թափորը հաշտութեան աղաղակներով առաջ էր գալիս, նորա դիմացից բերում էին երկու ֆուրգոններով դիակներ փալաններով ծածկած... վերջապէս այս այն խաղաղութիւններից էր, որ թափօրի վերադարձին սրիկաները կնքեցին երեք հայ երիտասարդների արինով, սպանելով նրանց հէնց խաղաղասէրների քթի տակ:

ԲԻԲԻՆԷՅԵԱՏՈՒՄ. Կիւրակի օրը քաղաքից հասած լուրերից գրգռուած, թուրքերը խմբերով մտնում են ֆիրմաները, որտեղ և բանուորներ ու ծառայողներ կան. պահանջում կառավարիչներից իսկոյն հեռացնել բոլոր հայերին, «միկնոյն է կը կոտորենք» ասելով: Իրիկնադէմին հարիւրի չափ զինուած թուրքեր յարձակուած են Խատիսեանի նաւթահանքի վրայ, որտեղ երկու անգամ ետ են մղուում ուսում ու հայ զինուած բանուորներից. վերջապէս փոքրամասնութիւն կազմող հայերը վճռում

են գնալ—միանալու մեծ ֆիրմաների հայերի հետ: Երկուշաբթի, վերջիններիս վրայ խուժում են թուրքերը, բայց յետ մղւում. հազիւ թուրքերին ցրուած՝ յայտնւում են զինուորներ, զինաթափ անում հայերին, զենքերը վերցնում. նոյնպէս վարւում են Մանթաշեանում. նաւաստի զինուորները գալիս են պաշտպանելու որպէս թէ, բայց ոչ մի օգնութիւն չը հասցրած՝ խլում են բոլորի զենքերը և թողնում անպաշտպան—հեռանում այդպիսի մի կրիտիկական բողոքում: Նախ քան Մանթաշեանում նաւաստիների յայտնուելը, այնտեղ տեղի է ունենում հետեւեալ դէպքը: Թուրքերից պաշարուած ժամանակ, դուրս է թուշում 13 տարեկան մի հայ պատանի, որի հօրը սպանել են իր առաջ թուրքերը, յարձակւում է խմբուած թուրքերի վրայ, երկուսին սպանում, մէկին էլ վիրաւորում է, բայց ինքն էլ անթիւ գնդակների տակ վիրաւորւում, փախչելու ժամանակ գլորւում ջրանցք ու շուտով մեռնում:

Այս բոլորից յետոյ, հայերին Բիբիհէյրաթում մնալ անհնարին էր. դուրս են գալիս ամեն բան թողած, ինչ, կարողութիւն. մի մասը գնում տեղաւորւում է Բայլով, միւսը քաղաք: Հայերի հեռանալուն պէս, թուրքերը յարձակւում են նրանց բնակարանների վրայ, բոլորը թալանում կոտորատում ու վերջն էլ կրակ տալիս: Քիչ չփնասուեցին այդտեղ և ոռւմներ ու այլազգիներ. թալանը վերջացնելուց յետոյ թուրքերը կրակ են տալիս մի անգամից Բիբիհէյրաթը զանազան ծայրերից, որ ամբողջովին բռնկւում է:

Սարսափելի էր այս բոլորը. ծայրայեղ յուսահատական բնւորների համար. նրանք ոչ միայն կորցրին իրենց այնքան տարուայ տշխատանքը՝ այլ և շատերը զրկուեցին իրենց սիրելիներից, և... ապագայ լոյսից: Ե՞րբ պէտք էր այդքան աւերմունքը շինուէր—վերականգնուէր, որ նոր գործ ստանար խեղճ բանուորը. իսկ մինչ այդ, ի՞նչ անէր քաղցած, տկլոր, անգործ, անտուն: Եւ տուժում էր ոչ միայն հայ բանուորը, այլ և ոռւսը, հրէան, ինքը—թուրքը:

Քաղաքի սարսափելի դէպքերը աւելի փոքր չափով արձագանք գտան Սպիտակ և Սև քաղաքներում: 20-ին շաբաթ օրը, դեռ խաղաղ էր. միայն խուլ շշուկ էր պտտում թէ քաղաքում կոտորած է: Մանթաշեանի գործարանի հայ ծառայողները և Նոր-Քիշլի հայ գիւղի բնակիչները սկսեցին դիմադրութեան պատրաստութիւններ տեսնել: Տեղական թուրքերից վտանգ չկար. աւելի սպասւում էր թրքական Քիշլի գիւղի գիւղացիներից: Առանձին բնակարաններում ապրող հայ և ոռւս բանուորները

Մանթաշեանի և մեծ գործարաններում տեղաւորուեցին: Երկու-
շարթի երեկոյեան հրդեհուեցին թուրքերի ձեռքով Կասպեան
Ընկերութեան մագուրթի ամբարը: Ամբողջ օր ու գիշեր շարու-
նակուեց հրդեհը. այրուեցին վառուող ամբարների մօտ գտ-
նուող հայ բանուորների բնակարանները: Ընդհանրապէս Սև
և Սպիտակ քաղաքներում, հայկական Բիշլի գիւղում, հայերի
հետ պաշտպանուել են ուսները. յարձակում եղել է մի երկու
անգամ, միայն Մանթաշեանի գործարանի և ուրիշ մասերում,
բայց յետ են մղուել, չյաջողելով մինչև անգամ հրդեհել Զօրքը
համարեա շատ քիչ դեր է խաղացել այդ կողմերում. մի երկու
անգամ միայն պատահամբ կռուի են բռնուել թուրքերի հետ և
ցրուել՝ թողնելով մէկ կամ երկու վիրաւոր ու սպանուած. այս
դրութիւնը շարունակուեց մինչև ուրբաթ, իսկ յետոյ քիչ քիչ
ամեն բան իր սովորական ընթացքն ստացաւ: Երկու կողմն էլ
աւելի իրարից էին վախենում, քան թշնամաբար վերաբեր-
ւում...

Ահա դարձեալ ակնատեսի, մի հայ օրիորդի պատմածը,
որ մէջ բերինք:

Այնուհետև դարձեալ թափօր և դարձեալ կոտորածներ:

Սակայն, այդ միջոցներում, Զանգեզուրի գաւառում սկսել
էին թուրքերը: Ո՛չ մի պատմութիւն այդ դէպքերի մասին այն-
քան պերճախօս և ճիշտ չի լինիլ, որքան իրեն—իշխան Լուի
Նապօլէօնի պաշտօնական տեղեկագիրը, որ հաղորդեց Պ. Բուր-
գի Հեռ. գործակալութիւնը:—

«Մինչև Շուշուայ դէպքերը, որոնք սուր կերպարանք էին
ստացել Երևանի և Նախիջևանի դէպքերի ազդեցութեան տակ,
հայերի և թուրքերի յարաբերութիւնները լարուած չէին՝ շնոր-
հիւ գաւառական կառավարիչների (նաչաւնիկ) և միմիայն
հատ-հատ էին երևան գալիս թշնամական ցոյցեր: Եղել են բո-
նութեան և մարդասպանութեան դէպքեր: Շուշուայ դէպքերը
գօրեղ գրգռումներ առաջացրին հայերի դէմ: Սէյիդներ, Զան-
գեզուրի գաւառի և թափառող թուրքերից մի քանի ազդեցիկ
անձեր՝ հաւաքուեցին և խմբեցին ուրիշ գաւառներից 8000 հո-
գուց աւելի: Հետեանքն այն եղաւ, որ որոշեցին ոտքի հանել
թափառական թուրքերին իրենց տեղերից (եայլաներից) և ճա-
նապարհի վրայ գտնուող հայկական գիւղերը թալանի տալ:
Պիտի մասնակցէին դրան Զանգեզուրի 1200 ձիաւոր քիւրդի,
որոնք վերադառնում էին Շուշուայ գաւառից, նաև Պարսկաս-
տանից, սահմանից այս կողմ անցած 500 ձիաւորներ: Թափա-
ռական թուրքերի տուն վերադառնալը կատարուեց չորս գա-

նազան ուղղութիւններով: Իր ժամանակին գաւառական նաչալ-նիկի ձեռք առնուած միջոցներով կարելի եղաւ Պարսկաստան վերադարձնել պարսիկ ձիաւորներին, որոնք արդէն հասել էին սահմանից 25 վերստ այս կողմ— Խոջանքի բազար կոչուած տեղին. յաջողուեց նոյնպէս համոզել ցրուելու քիւրդ ձիաւորներին և Գերուսիի վրայով անցկացնել թափառականների երկու խումբերին: Այսպիսով քաղաքի և մի շարք գիւղերի վրայ գործուող յարձակումների դէմն առնուեցաւ: Այդ միջոցին Շուշուայ և Զաւախի գաւառների թափառականների խմբերը, որոնք Մինքէնդի վրայով տուն էին գնում, օգոստոսի 20-ին և 21-ին, յարձակուեց գիւղի վրայ, թալանեց ու վառեց, սպանելով 17 հայ: Այնուհետև յարձակուողները ուղղուեցին դէպի Ալիկուլիքէնդ և այնտեղ հասան օգոստ 24-ին, գտան, որ Զանգեզուրի երեք գիւղական հասարակութիւնները պաշարուել են թուրքերով: Գիւղերը գրեթէ ամբողջապէս քարուքանդ էին արուած և այրուած աւելի քան 20 տուն: Օգոստոսի 25-ին գաւառապետին յաջողուել էր ցրել թաթարներին և թափառականներին, որոնք մեծ յարձակում էին գործել գիւղի վրայ. յաջորդը օրը կրկնուում է յարձակումը, որի ժամանակ գաւառապետը 70 կողակներով ընդհարում է թաթարների հետ: Հրացանաձգութեան ժամանակ սպանոււմ են մի կողակ, 7 հայ և շատ մուսուլմաններ:

Դեռ օգոստոսի 23-ին նա հասնում է Մինքենդ գիւղը, որ թափառականները արդէն մի անգամ յարձակում էին գործել: Այդտեղ նա տեղեկութիւն է ստանում, որ Խանզասարը կատարելապէս վտանգաւոր դրութեան մէջ է: Սպան հեռանում է այնտեղից իր կողակներով՝ օգնութեան հասնելու խանզասարցիներին, սակայն դրա յետևից յարձակում են թուրքերը Մինքենդ գիւղի վրայ և սպանում 140 հայ, իսկ 40 էլ վիրաւորում: Այդ բոլորը կատարուում է պրիստաւի ներկայութեամբ, որը ոչ միայն օգնութեան չի հասնում, այլև ոչինչ չի հաղորդում յարձակման մասին սպային, որի համար գաւառական պրիստաւը ենթարկւում է դատարանական պատասխանատւութեան:

Անկարգութիւնները շարունակուում են օգոստոսի 19-ից մինչև 25-ը: Ներկայումս խաղաղութիւն է տիրում այդ գաւառում, սակայն յարաբերութիւնները այն աստիճան լարուած են, որ ամենաչնչին առիթն անգամ բաւական է սոսկալի արիւնհեղութիւններ առաջ բերելու համար: Գաւառը ընդմիշտ ապահով պահելու համար անհրաժեշտ է չորս հարիւրեակ զինուոր—

ներ ունենալ գաւառի մէջ: Շնորհիւ տեղական գաւառապետի իմ հրամանով ձեռնարկած խիստ միջոցների յաջողուել է նրան թաւանած իրերի մի մասը վերագարձնել:

Ես արդէն միջոցների եմ ձեռնարկել տեղն ու տեղը որոնելու և պատժելու յանցաւորներին: Գնում եմ քարուքանդ եղած գիւղերի բնակիչներին տեսնելու և խաղաղացնելու նրանց յուզուած մտքերը: Բժշկի օգնութեան համար անհրաժեշտ է 1000 ուրբի, որպէս զի հնարաւոր լինի ղեկօրայք և այլ անհրաժեշտ պարագաներ հայթայթելու»:

Ժամանակ է, ամենամեծ ժամանակը, որ պետութիւնը ուշք դարձնի ազգաբնակչութեան և պետութեան ահագին, զարհուրելի փլամներ տուող այս արիւնահեղ զէպքերին և վերջ տայ, խեղդելով մի անգամ ընդ միշտ այն բոլոր ձգտումները, որոնք կանաչ դրոշի տակ գործում են և աներելու յառաջանում Կովկասն անգամ:

Եւ պիտի ասել, որ պետութիւնը ի վերջոյ ըմբռնեց բոլոր շարժումների բուն աղբիւրն ու պատճառները և սկսել է արդէն կտրուկ միջոցներ ձեռք առնել:

Սեպտեմբերի 7-ին Կովկասեան Տ. Փոխարքան մուտ գործեց Բագու. և առաջին գործն եղաւ հաշտութեան հրաւիրել հայ և թուրք ժողովրդներին. ժողովներ եղաւ Գ. Նահանգապետի մօտ երկու կողմի առաջաւորներից, հայերն առաջարկեցին իրանց պայմանները, որոնցով կարելի էր հաշտութիւնը տեսական կերպով ապահովել. դոցա մէջ գլխաւորն կէտերն էին՝ դրամական և անձնական երաշխաւորութիւնը. առերևոյթս հաշտութիւնը կայացած համարուեց, բայց մի երկու օրից, ինչպէս հաղորդեցին լրագիրները, դարձեալ խանգարուեց անհատական սպանութիւններով, սկսուած դարձեալ թուրք խուժանի կողմից, և այս շատ հասկանալի է, որովհետեւ նոքա չէին համաձայնել հաշտութեան էական կէտերին, որ առաջարկուած էր հայերի կողմից:

Այլ ևս ոչ մի կասկած չկայ, որ Կովկասում հայերին կոտորելը մի կազմակերպուած և կանխապէս պատրաստուած գործ է: Շատ ճիշտ է նկատում «Նոր-Դարի» պառջնորդը, որ հայութիւնը վտանգուած է Կովկասում. և մեր ամենիս պարտքն է ժողովուել և լուրջ կերպով մտածել այս էական խնդրի մասին: Ի՞նչ նշանակութիւն կարող են ունենալ մեզ համար մեր կալուածներն ու ուսումնարանները, եթէ մենք զըր-

կուած կլինենք կեանքի ապահովութիւնից, երբ մենք չենք կորող Բարձրագոյնս մեզ շնորհուած բարիքները վայելել: Առաջ ու առաջ պէտք է մտածել ապահով ապրելու վերայ և ապա՝ լաւ ապրելու վրայ:

Մենք կարծում ենք, որ բացի մեր անհրաժեշտ ինքնապաշտպանութեան միջոցներից, խիստ կարևոր է, որ հայ ժողովուրդը միաբերան խնդրէ պետութիւնից, նախ պաշտօնապէս թոյլ տալ իրան ազատ կերպով ինքնապաշտպանութեան միջոցների դիմել և ապա զինուորական դատարան հիմնել յանցաւորներին պատժելու համար: Շատ կոտորեցինք և շատ կոտորուեցինք, բայց ո՞ր յանցաւորը մէկ թէ միւս կողմից ստացաւ իւր արժանաւոր պատիժը: Խուժանին զսպողը՝ ամենախիստ պատիժն է և երբ նա տեսնում է որ կարող է անպատիժ կերպով և սպանել և թալանել և այդ աւարով առանց քրտինք թափելու ապրել՝ այնուհետև նորա միջից բանական մարդը դուրս է գալիս և մտնում անզգայ և արիւնարբու գազանը:

ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՈՒՄԱ

Օգոստոսի 6-ը նշանաւոր լեզափոխութիւն մտցրեց Ռուսիայի կեանքի մէջ. այդ օրը հրատարակուեց բարձրագոյն հրովարտակ, որով կայսրութեան ամբողջ բնակչութիւնը հրաւիրւում է ընտրուած մարդկանցով կազմել Պետական Դուժա՝ ժողովրդական մի ներկայացուցչութիւն, որ պէտք է մասնակցէ երկրի համար օրէնք կազմելուն: Այդպիսով այսուհետև ինքը ժողովուրդը յայտնի չափով պէտք է մասնակցէ երկրի կառավարութեան գործին, ընտրելով դորա համար իր միջից արժանաւոր ներկայացուցիչներ:

Ռուսիայի ժողովուրդը վաղուց ձգտում էր միջամտել երկրի կառավարութեան գործին, բայց միշտ էլ յետ էր մղւում ոռւս բիւրօկրատիայից, բայց այժմ նորա իրաւունքները ճանաչուած և գործադրութեան են մտած Կայսերական գահոյքից տուած վերոյիշեալ հրովարտակով, որի հայ թարգմանութիւնը բերում ենք այստեղ:

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿ

Ողորմութեամբ Աստուծոյ Մենք Նիկոլայ Երկրորդ, Կայսր և Ինքնակալ համայն Ռուսիոյ, Թագաւոր Հեհաստանի, Մեծ Իշխան Ֆինլեանդիայի և այլն և այլն:

Յայտարարում ենք մեր բոլոր հաւատարիմ հպատակներին:

Ռուսաց պետութիւնը ստեղծուել է ծարի ու ժողովրդի և ժողովրդի ու ծարի անքակտելի ամուր միութեամբ, ծարի և ժողովրդի համաձայնութիւնն ու միութիւնը բարոյական այն մեծ զօրութիւնն է, որից ստեղծուել է Ռուսիան դարերի ընթացքում, պաշտպանել է նրան ամեն տեսակ աղէտներից ու պատահարներից և ծարը հանդիսանում է իբրեւ գրաւական նրա միութեան, անկախութեան և ամբողջութեան, նիւթական բարօրութեան և հոգեկան զարգացման ներկայում և ապագայում:

1903 թուի փետրուարի 26-ին տրուած հրովարտակով հայրենիքի բոլոր հաւատարիմ զաւակներին կոչում էինք սերտօրէն միանալ կատարելագործելու համար պետական կարգը, ամուր կազմ սահմանելով տեղական կեանքի մէջ, և այն ժամանակ մեր մտահոգութիւնն այն էր, որ ընտրողական հասարակական հաստատութիւնները համաձայնեցնենք կառավարչական իշխանութիւնների հետ և արմատախիլ անենք նրանց միջև եղած պառակտումը, որն այնքան կործանարար ազդեցութիւն ունի պետական կանոնաւոր ընթացքի վրայ: Այս մասին չեն դադարել մտածել Ինքնակալ ծարերը, Մեր Նախորդները:

Այժմ հասել է ժամանակը, հետեւելով նրանց բարի ձեռնեղէցութիւններին, ընտրովի մարդիկ կանչելու ամբողջ Ռուսական Ներքին, որ մշտնջենապէս և գործնականապէս մասնակցին օրէնքների կազմութեան, այս բանի համար մտցնելով պետական բարձր հաստատութիւնների կազմի մէջ մի առանձին օրինախորհրդակցական հաստատութիւն, որին իրաւունք է տրուում մշակելու և քննադատելու օրինագծերը և քննելու պետական ելեմտացոյցերը:

Այս նկատումներով, անխախտ պահպանելով Ռուսական կայսրութեան հիմնական օրէնքը Ինքնակալ իշխանութեան էութեան մասին, մենք բարեւոք համարեցինք հիմնել պետական դոմա և կանոնադրութիւն հաստատեցինք դոմայի ընտրութիւններին վերաբերեալ, տարածելով սոյն օրէնքների զօրութիւնը ամբողջ կայսրութեան վրայ, այն փոփոխութիւններով միայն, որոնք հարկաւոր կը դատուեն առանձին պայմանների մէջ գտնուող նրա մի քանի ծայրերի համար:

Ֆինլեանդիայի Մեծ Իշխանութեան ընտրեալների պետական դոմայում ունենալիք մասնակցութեան կարգի մասին,

կայսրութեան համար ընդհանուր և դոյն երկրի օրէնսդրութեանց խնդիրների վերաբերմամբ, Մենք ցուցումներ կը տանք առանձին:

Ընդ սմին Մենք հրամայեցինք ներքին գործերի մինիստրին անյապաղ կանոններ ներկայացնել Մեզ ի հաստատութիւն պետական դումայի ընտրութիւնների կանոնադրութիւնը գործադրելու մասին այնպէս, որ 50 նահանգներից և Դոնի Զօրքի շրջանից ընտրուած անդամները կարող լինին դումա գալ 1906 թուի յունուարի կէսից ոչ ուշ:

Մենք Մեզ ենք վերապահում ամբողջովին պետական դումայի հաստատութեան լետազայ կատարելագործութեան հոգացողութիւնը, և երբ կեանքն ինքը ցոյց կը տայ նրա հաստատութեան մէջ այն փոփոխութիւնների անհրաժեշտութիւնը, որոնք կարող են կատարելապէս գոհացում տալ ժամանակի պահանջներին և պետական բարօրութեան, չենք յապաղիլ այս մասին պատշաճաւոր ցուցումները տալ իւր ժամանակին:

Վստահութիւն ենք տաժում, որ ամբողջ բնակչութեան վստահութեամբ ընտրուած մարդիկ, որոնք այժմ կանչուած են մասնակցելու կառավարութեան հետ միասին օրէնսդրական աշխատանքին, ցոյց կը տան ամբողջ Ռուսիայի առաջ, որ իրենք արժանի են Յարի այն վստահութեան, որով նրանք կանչուած են սոյն մեծ գործին մասնակցելու, և կատարելապէս համեքաշխ միւս հաստատութիւնների և Մեզից նշանակուած իշխանութիւնների հետ, օգտակար աջակցութիւն ցոյց կը տան Մեզ ի բարօրութիւն մեր ընդհանուր Մայր-Ռուսիային հաստատելու պետութեան միութիւնը, ապահովութիւնն ու վեհութիւնը և ժողովրդական կարգն ու բարօրութիւնը:

Աստուծոյ օրհնութիւնը հայցելով Մեր ձեռքով հիմնուող պետական հաստատութեան աշխատանքների վրայ Մենք, անսասան հաւատով առողորմածութիւնն Աստուծոյ և առ պատմական այն անշեղ վիճակը, որ որոշել է Աստուածային Նախախնամութիւնը Մեր թանկագին Հայրենիքի համար, հաստատապէս ապաւինում ենք՝ որ Ամենակարող Աստուծոյ օգնութեամբ և իւր բոլոր զաւակների միահամուռ ջանքերով Ռուսիան դուրս կը գայ յաղթական ներկայումս իրեն հասած ծանր փորձանքներից և կը վերածնի իւր հազարամեայ պատմութեամբ դրօշմուած հզօրութեան, վեհութեան և փառքի մէջ:

Տրուած է Պետերոֆուտ օգոստոսի վեցերորդ օրը, Քրիստոսի Ծննդեան հազար ինն հարիւր հինգերորդ, իսկ Մեր Թագաւորութեան տասնևմէկերորդ տարում:

Իսկականի վրայ Նորին Կայսերական Մեծութեան սեպհական ձեռքով ստորագրուած է ՆԻԿՈԼԱՅ

Այսպիսով Ռուսիայի բազմացեղ ազգութիւնների վերայ սուրբ պարտականութիւն է դրուած, արժանաւոր մարդիկ ընտրելով, արդարացնելու Կայսերական Գահից արտայայտուած վստահութիւնը իրենց վերայ:

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

■ Մեր աշխատակից պ. Գարեգին Ենգիբարեանցը խնդրել էր պատշաճաւոր իշխանութիւնից թոյլ տալ իրան հրատարակել Բագու քաղաքում հայերէն լեզուով մի ամենօրեայ թերթ «Երկիր» անունով: Հաւաստի աղբիւրից մենք իմացանք, որ թոյլ է տրուած արդէն այդ թերթի հրատարակութիւնը:

■ Քաղաքիս հայ բանտարկեալները խնդրել են մեզ յորդոր կարդալ հայ խմբագրութիւններին և հրատարակիչներին՝ ուղարկել իրանց լրագիրներ և գրքեր՝ միայնութեան ժամանակ օգտակար գործով զբաղուելու համար: Բարի ցանկութիւն էր և մենք կարգադրեցինք արդէն ուղարկել նոցա «Լուսման», լուսաւով, որ ուրիշներն էլ կյարգեն մեր ղժբաղդ հայրենակիցներին հրաւերը:

■ Անցեալները ոռւս լրագիրներում կարգացինք նահանգապետի մի գեղեցիկ կարգադրութիւն, որ այսուհետև աշխատեն դիւանական աւելորդ գրագրութիւնները կրճատել և առհասարակ խոյս տալ «պատիւ ունիմ խոնարհաբար յայտնել կամ խնդրել» և այլ հնացած ձևերից և բաւականանալ հասարակ ձևերով և դիմումներով: Արդարև ժամանակն է, որ մեր մէջ էլ վերջ տրուին այդպիսի աւելորդ ձևականութիւնները, որոնցով խճողուած է առհասարակ հայ դիւանատունների գրագրութիւնները. և ցանկալի է, որ ամենապարզ և դիւրին ձևեր սահմանուին յարաբերութիւնների համար. մանաւանդ անհրաժեշտ է բոլորովին վերացնել ծննդականների վերաբերեալ երկար ու բարակ «դակլադները», «ժուռնալները» ևն և այնպէս կարգադրել, որ 1—2 օրում ժողովուրդը հնար ունենայ ծննդական ստանալ, փոխանակ այժմեան 10—20 օրերի:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

I.

«Լուսայիդ» էջերում քանիցս երևեցաւ նկատողութիւն, որ մինչև այժմ «Մշակի» խմբագրութիւնը հրապարակական

հաշիւ չէ տուել զանազան նպատակներով հանգանակած զրամների, որոնց թուում նաև թիֆլիսի հայոց հրատարակչական ընկերութեան գոյքի և դրամների համար, այն ընկերութեան, որի ղեկավարն էր «Մշակի» խմբագիր պ. Ա. Բալանթարեանցը: Ես, որպէս անդամ յիշեալ փակուած ընկերութեան, նոյնպէս ոչ մի գաղափար չունիմ, թէ ինչքան գոյք և դրամ պիտի ունենար ընկերութիւնը փակման ընդէին ու ինչքան յանձնուեցաւ Երևանի թեմական դպրանոցին: Ծշտիւ այնքան յանձնուեց, ինչքան որ պիտի լինէր, թէ աւելի կամ պակաս: Առայժմ հաւատ չընծայելով չար լեզուներին, խնդիրը դնում ենք հրապարակի վրայ և առաջարկում պ. Ա. Բալանթարեանցին՝ պարզել լրագրութեան միջոցով այս գորդեան հանգոյցը:

ԱՆԴԱՄ ՆԱԽԻՆ ՀՐԱՏ. ԸՆԿ.

II.

Հայր խմբագիր

Խնդրում եմ թոյլ տաք Լուսնայի միջոցով աշխարհ հանել լիբերալ բանակի տգեղ վարմունքներից մէկը:

1903 թ. ամառն էր:

Հայ ժողովուրդը, որ դարերով յարգել—սիրել է իր եկեղեցին, ողբում էր այդ եկեղեցու զրկանքները և դժգոհների խմբերը շտապում էին դէպ իրենց սրբազան տաճարները բողոքելու այն զրկանքների ու վիրաւորանքի դէմ, որ ուղղուած էր դէպի այդ եկեղեցին: Եւ այս արհաւիրքների, ողբ ու լացի մէջ կար մի անտարբեր լեզէոն, որի անդամները պատիւ ունին Կոչուելու մշակակամն: Այդ լեզէոնի պատգամախօսը բողոքում էր ժողովրդի դէմ և բարձրաձայն գոչում. «ով Արծրունու գերեզմանը սիրում է, նա չը պէտք է բողոքի»: Մէկ խօսքով, այս մարդիկ մկան ծակը մտան և ոչինչ չը ցանեցին:

1903 թ. ամառն էր:

Երկու տրուայ ողբ ու լացին, բանտարկութիւններին, սպանութիւններին, նահատակութիւններին և շահատակութիւններին հետևեց Օգոստոս 1-ի բարձրագոյն աւետաբեր Հրովարտակը, որով յետ են տրուում մեր եկեղեցական կալուածներն ու դպրոցները:

Ահա գործելու ասպարէզ, ահա ձեզ մի իրաւունք, որով առաջնորդուելով՝ ոչ բանտ, ոչ մահ և ոչ էլ թշուառութիւն չի հասնիլ ձեզ:

ԼՈՒՄԸՑ

Այստեղ ամենքը բաջ են, որովհետև իրաւունք ունին՝ գործելու:

Բացուեցաւ մկան ծակի դուռը և դուրս պրծան «Մշակ»-ի հերոսները, նրանք մոռացել էին Արծրունու գերեզմանը. էլ Քալանթար, էլ Առաքելեան և ընկ. շտապեցին դէպի Հայոց Առաջնորդարան և կազմեցին յանձնաժողովներ, մասնաժողովներ, գուցէ և... վեհաժողովներ, և առանց կարմրելու իրենք իրենց անդամ ընտրեցին:

Մախլաս, չը ցանածը կարելի է հսկել...

ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՑ

III.

Ս. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻՑ

Մշակի 121 համարում տպուած էր որ հանգուցեալ կարապետ Եղեանը առանց կտակի թողել է մօտ 200000 ռուբլի իւր ազգականներին և ցանկութիւն էր յայտնուած որ հանգուցեալի ժառանգները այդ գումարից մի որոշ տոկոս յատկացնէին մի որևէ բարեգործական հիմնարկութեան: Մենք ձեռնհաս ենք ստոյգն հաղորդելու, որ հանգուցեալ Եղեանը կտակ ունի արած, և նորա կարողութիւնը հազիւ 100,000 ի հասնի: Այդ գումարից մօտ 40,000 ռուբլի Դվինսկ-Վիտէբսկ երկաթուղու բաժնետոմսերով, կտակել է Սանասարեան վարժարանին, որը կստանայ այդ գումարը հանգուցեալի եղբայր բժշկապետ Յովհաննէս Եղեանի մահից յետոյ: Կտակի մէջ ասուած է, որ եթէ երբեքից դպրոցը դադարէ գոյութիւն ունենալուց, այդ դէպքում դրամագլուխը պիտի յանձնուի ամենայն հայոց կաթողիկոսի տրամադրութեան: Հանգուցեալի հարուստ մատենադարանը, որ պարունակում է իւր մէջ հայագիտութեան և հայրենագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ և ևրոպական ամեն լեզուներով երկասիրութիւնք, ըստ ցանկութեան հանգուցելոյն՝ մի մասը պիտի յանձնուի Սանասարեան վարժարանին, իսկ միւս մասը Ս. Էջմիածնի ճեմարանին:

ՍՏ. ԳԱՅՐԻԷԼԵԱՆՑ

Պետերբուրգ 1905 յուլիս

IV

Յարգելի խմբագիր «Լուսնայ» ամսագրի

«Մատնիչ», «մատնել» բառը յարաբերական իմաստ ունեցող մի խօսք է: Եւ որովհետեւ այժմ այդ խօսքը շատ է կրկնւում մեր կեանքում, ցանկալի էր իմանալ Ձեր կարծիքը, թէ իսկապէս հրապիսի դէպքերի, կամ վարմունքների անունն է մատնութիւն:

Օրինակ «Մշակ» լրագրում յիշուած է թէ «Մեղու Հայաստանի»-ի ընթերցողները կամ «Մեղուականութիւնը» վաղուց ի վեր «Մշակին» մատնիչ է կոչել: Տարակուսական բան. ի՞նչպէս կարող է մի թերթ մատնիչ լինել:

Խնդրում եմ Ձեր ամսագրում բացատրէք ինձ և առհասարակ «Լուսնայ» ընթերցողների համար, թէ հրապիսի վարմունքների համար տեղին է «մատնել» խօսքը և ու՞մ համար է սահման «մատնիչ» մականունը: Խնդրեմ բացատրել նաև, թէ ինչո՞ւ «Մեղուն» «Մշակին» մատնիչ է անուանել և թէ ի՞նչպէս կարող է թերթը մատնել:

Յարգանք՝ Աշակերտ Ն. ղասարանի

Շատ ուրախ եմ, որ մի պատանու կենդանի հետաքրքրութիւնը կանգ է առել այսպիսի մի փափուկ հարցի վերայ: «Լուսնայ» յաջորդ համարում մեր աշխատակիցներից մէկը, աշակերտական դասին հասկանալի ոճով կորոշէ «մատնել» և «մատնիչ» բառերի իմաստը և ցոյց կտայ թէ որտեղ պէտք է դորձածել արժանապէս այդ բառը:

ԽՄԲ.

ԱՅԼ ԷՒ ԱՅԼԲ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՊՐՈՑ ԿԱՅԻՐԷՈՒՄ

«Arménie» լրագիրը հաղորդում է, որ Եգիպտոսի նախ-
քին փոխարքայ Նուբար փաշայի որդի Պօղոս փաշա Նուբարը
իւր հաշուով Հայկական մի բարձրագոյն առևտրական Դպրոց
է բացել Կայիրէում, որ միակ հաստատութիւնն է իւր տեսա-
կի մէջ Եգիպտոսում: Բացի հայ լեզուից, այնտեղ պէտք է ա-
ւանդուեն արաբերէն, անգլիերէն և ֆրանսերէն լեզուներ, ինչ-
պէս պարտաւորեցուցիչ առարկաներ: Վարժարանում պիտի
ընդունուեն նաև օտարահպատակներ, որոնց համար հայերէն
լեզուի ուսումը պարտաւորական չէ: Ըստ կանոնադրութեան
դպրոցական խորհրդի մշտական անդամ են Հիմնադիրը և նո-
րա որդիքը: Բացի սորանից, խորհրդի համար որոշ ժամանա-
կով ընտրուում են Կայիրէի հայ առաջաւորներից առ նուազն
չորս անդամ: Հիմնադրի կարգադրութեամբ, հայ ուսանողների
թոււով, հայ-լուսաւորչականները պէտք է կազմեն երկու երրոր-
դից ոչ պակաս, իսկ օտարազգիներ-ուսանողների ընդհանուր
թուի մի քառորդից ոչ աւելի: Թոշակաւոր և որդեգիր կարող
են լինել միայն լուսաւորչեան, կաթոլիկ և բողոքական հայեր:
Հիմնադրի նպատակն է՝ այս դպրոցում խմբել ամեն կողմերի
հայ պատանեկութիւնը, որի համար Եգիպտոսի կլիմայական
պայմանները առանձնապէս նպաստաւոր են: Պօղոս փաշա Նուբարը
ըստ մասնագիտութեան ճարտարապետ է. նա ճանապարհների
հաղորդակցութեան և երկրագործութեան նախարար էր Եգիպ-
տոսում: Նա է գտել ելեքտրական գութանը, որի համար առա-
ջին մրցանակը ստացաւ Փարիզի աշխարհադիտում էքսպէրի-
տների վկայութեան հետ, որ այս գութանը ամենից լաւ է Աֆ-
րիկայում և Եւրոպայում գործադրուող գութանների մէջ. նա
ամենից մեծ ոյժ և արտադրութեան զօրութիւն է պարունա-
կում արտերը վարելու բամբակ ցանելու համար:

«ՎԱՅ ԶԵՉ ՓԱՐԻՍԵՅԻՈՅ ԿԵՂԾԱԻՈՐԱՅ»

«Մշակի» 189 համարում «Դիսցիպլինայի բացակայութիւն» վերնագրով մի յօդուած է լոյս տեսել, որի հեղինակը իւր ահից ծածկուել է Հօ՛ կեղծանունան տակ: Պ. Հօ՛-ն Համբարձման հողակոշտի (այլ ոչ սարի) գլխից «կարգապահութեան», «դիսցիպլինայի», «կրօնաւորների բարոյականութեան» վրայ խրատական ճառ է ասում:

«Թեմակալ առաջնորդը հարկաւոր է համարել պատժել Մատինեան անունով քահանայի: Քահանան անհնազանդ է գլտնուել կրել առաջնորդական պատիժը. նա համարձակուել է դիմել Սինոդի արդարադատութեանը. իսկ վերջինս «շնորհիւ ապօրինի միջնորդութիւնների» հրամայում է առաջնորդին անցագիր տալու մեղադրուած քահանային էջմիածին գնալու» և ինքնիրեն պաշտպանելու համար: Եւ որ գլխաւորն է ինձ համար՝ «Տէր Գիւտեր պակաս չեն ապօրինի միջնորդութիւնների համար», խեղդուած կոկորդով ասում է պ. Հօ՛-ն:

Ամբողջ հատուածի անիմաստ իմաստը այս է. կարգապահութեան անկումն անբարոյականացրել է մեր «կրօնաւորական դասակարգին», յանցաւորը անպատիժ է մնում և պատճառը «Տէր Գիւտերի (իմա իմ) ապօրինի միջնորդութիւններն են:

Ես չգիտեմ «Մշակ» թերթի աչքակապութեան այդ նոր նմուշի վրայ զարմանամ, թէ պ. Հօ՛-ի անամօթ զրպարտութեան թարմ նմուշի վրայ:

Մենք տասնեակ տարիներ անարգանք ու արհամարհանք ենք կարդացել «Մշակի» նեղլիկ էջերում կրօնաւորութեան հասցէին և միշտ ներբողներ ըմբոստ՝ իրենց իշխանութիւնը բանիւ ու գրով արհամարհող կրօնաւորների հասցէին: «Մշակն» է հանդէս բերել եկեղեցական կեանքում անհնազանդութեան ոգին: Անկարգութեան կօրիֆէյները «Մշակի» ծափահարութեամբ են շշմել միշտ և մոռացել իրենց կոչումը. և այժմ, ով զարմանք, նոյն «Մշակի» էջերում եկեղեցական կարգապահութեան նախանձախնդրութեան վրայ ճառ ենք կարդում: Աչքակապութիւն չէ, բաս ի՞նչ է: Հենց նոյն իսկ Հօ՛-ի յօդուածում նենգաւոր ձեռքով չէ սերմանում ըմբոստութեան ոգին եկեղեցականութեան մէջ. ի՞նչ է նշանակում յիշել մի ինչ որ ըմբոստութեան օրինակ, երբ ստորագրեալ առաջնորդը արհամարհելով Սինոդի կարգադրութիւնը իւր թեմից հանելով է պատժում մի քահանայի: Նոյնանման դէպք յառաջ բերելու մի դաս չէ՞ այս:

Վերջապէս ի՞նչ անբարոյակաճութիւն է այստեղ, երբ մի մեղադրեալ քահանայ, զանազան միտումնաւոր միջնորդութիւններէ շնորհիւ սոսկալի կերպով զրպարտուած է համարուած իրեն և արդարութիւն չտեսնելով մերձաւոր ատենում, բարձրագոյն ատեանն է դիմում և դատ խնդրում. հապա էլ ինչո՞ւ համար են սահմանուած բարձրագոյն ինստանցները: Միայն բացարձակ խաւարամտութիւնը և խղճի ազատութեան բռնաբարութիւնը կարող են արգելել, որ մարդիկ ինքնապաշտպանութեան դիմեն:

Սակայն զանք այն ծանր զրպարտութեանը, որ պ. Հօ-ն իւր վարժ շրթունքներէց՝ թափում է ինձ վրայ: «Տէր Գիւտեր պակաս չեն ապօրինի միջնորդութիւնների համար»:

Ձեզ, Սրբազնագոյն Հայրապետ, Ձեզ, Սինոդական սրբազան հայրեր, Ձեզ, Ս. Էջմիածնի միաբանութիւն, Ձեզ, Սինոդի պ. դատախազ, Ձեզ բոլորիդ եմ խնդրում, որ հրապարակով վկայէք թէ ճիշտ մէկիդ եմ խնդրել կամ միջնորդել Մատինեան քահանայի համար: Եւ ո՞չ մէկին: Միայն պ. Հօ-ն է որ ատելութեամբ լցուած անամօթ կերպով պղտոր աղքիւրներից քաղելով իւր պաշարը, անզգամին յատուկ լեզուագարութեամբ զրպարտում է ինձ: Զրպարտում են և սինոդական սրբազան հայրերը, որոնք պ. Հօ-ի կարծիքով «ապօրինի միջնորդութիւնների» կարօտ են դատ անելու համար: Բայց մի վայրկեան ենթադրենք, որ մի յանցագործ ու զղջացած քահանայ իմ դուռս բաղխէր և իմ օգնութիւնը խնդրէր իւր անարգուած պատուի գործում: Արդեօ՞ք ես իրաւունք չունիմ իբրև մարդ, իբրև քահանայ գութ ունենալ դէպի սխալական յանցաւորը և խնդրել առաջնորդին, Սինոդին, Վեհ. Հայրապետին, որ գթալով դատեն ծայրայեղ անարգութիւն: Մի՞թէ այդ իրաւունքը վերապահուած է միայն «Մշակի» խմբագրութեան ամենազօր և ամենակեր անդամներին: Իմ դուռս միշտ բաց է եղել ոչ միայն տառապեալ քահանաների և ժողովրդի, այլև նման բարձրաստիճան եկեղեցականների առաջ, որոնց նոյն ոգով ծառայութիւններ եմ մատուցել և մխիթարել:

Որ ունիցի ականջս լսելոյ՝ լուիցէ:

Ես իմ խօսքս առ այժմ՝ վերջացրի իսկապէս, բայց մի փոքրիկ յաւելում:

Եթէ Մատինեան քահանան այդ աստիճան ընկած, անբարոյական է, որպէս տարածուած է ժողովրդի մէջնոյնիսկ պաշտօնական մարդկանց շրթունքներով՝ թող խաչուի. միայն պատիժն է նրա բաժինը, եկեղեցին չպէտք է հանդուրժէ այդ-

պիտի արարքներ: Բայց, զարմանալին այն է, որ դեռ դատը չվերջացած՝ դատավարութեան ընթացքը իւր մանրամասնութեամբ յայտնի է ամբողջ Տփլիսին: Կան յանցանքներ, որոնք աշխարհական ատենաներում դժնփակ են քննուում. դրանք այն յանցանքներն են, որոնք պատուի դէմ են: Հոգեւոր ատենում նման յանցանքները պիտի քննուին և տնօրինուին ամենայն անաչառութեամբ և գաղտնապահութեամբ: Այս հղանակին հակառակ ընթացքը ինքնըստինքեան առաջ է բերում անհնազանդութեան ոգի կրօնաւորութեան մէջ, ձգում է կոչման վարկը և անբարոյականացնում:

Հարցնում ենք պ. Հօ-ին, ովքեր են որ նման գաղտնիքները իրենց գաղտնարաններից հանում, տարածում են և եկեղեցու դիրքը նուաստացնում:

Այնուհետեւ, պատիւը՝ աստուածային այդ բարձրագոյն պարգևը խժըծելուց առաջ, դատաւորները պարտաւոր են ոչ միայն իրաւաքանական, այլ առաւելապէս ըարոյական օրէնքներն ի նկատի ունենալ: Այդ օրէնքների ամբողջութիւնը ամփոփուած է Աւետարանի անառակ կնոջ պատմութեան մէջ. «Ո՛վ որ իրան աւելի արդար է համարում, ասում է Յիսուս, թող առաջին քարը նա ձգէ այս կնոջ վրայ»: Երբ դատական սեղանի վրայ չկայ բարոյական օրէնքի արձանացումն, առաջ է գալիս և դիսցիպլինայի բացակայութիւն, և անհնազանդութիւն և կատարեալ անբարոյականութիւն:

Ահա թէ ուր պիտի որոնել դիսցիպլինայի անկման պատճառները:

Իսկ եթէ պ. Հօ-ն կամենում է յիշաւի, որ եկեղեցականների վարկը տեղը մնայ, կարգապահութիւնը կատարեալ լինի, դորա համար կայ աւելի ճիշտ միջոց. թող պ. Հօ-ն իրեն և իւր նման Հօ-ներին խորհուրդ տայ, որ չլիոթեն կրօնաւորներին, դադարեն նոցա մոլորեցնել շողորորթի լեզուով, իսկ ետեւներից նոցա «զող եւ աւազակ» չասեն:

Վերջացնելով այս անգամ, անչափ ուրախ կլինէի, եթէ անիրաւութիւնը առիթ չտար ինձ այս խնդրի առթիւ նորից գրիչ վերցնել և մի շարք դառն, խիստ դառն ճամարտութիւնների հանդէս բերել:

ԳԻԻՏ Ա. Ք. ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

ԹԻՖԼԻՍ. Քամալեանց Ս.—Ձեր յօդուածը մեզ հասաւ, երբ այս համարը գրեթէ պատրաստ էր. լոյս կտեսնի հետեւեալում: ԷՋՄԻԱՇԻՆ. Կ.—Ձեր յօդուածները ստացանք և կպատասխանենք նամակով:

ՊԱՐԻՋ. Ա. Չ.—բոլորը կտնօրինուի Ձեր ցանկութեան համեմատ:

Կ. ՊՕԼԻՍ. «Երկրորդ Պահլաւունիք»-ի միւս մասը ստացանք և լոյս կտեսնի միւս անգամ:

ԹԻՖԼԻՍ. Ա. Ծ.-Ե. Վոյնիչի «բոռ» վէպը հնարաւորութիւն չունինք հրատարակելու «Լուծայի» էջերում:

ԲՐԻՒՍՍԷԼ. Տ. Վ.—«Ձէկի» և «որբիկը» ֆրանսիականից թարգմանութիւնները ստացանք և շուտով կտպենք. իսկ մեծահատոր թարգմանութիւնների մասին նամակ կղրենք:

ԹԱԻՐԻՋ. Ատ. «Վիշապ» ը ստացանք և կտպենք հետեւեալում: **ԵՐԵՒԱՆ. Ա. Տ.-Խ.**—Ա.-Դօի փոքրիկ բրօշիւրը, որ «Լուծայ»-ի անցեալ համարում մեր աշխատակից պ. Բրիչը արդէն գնահատել էր ըստ արժանւոյն, չարժէր նորից ուշադրութեան առնել. բայց Ձեր յօդուածը այնպիսի դառն ճշմարտութիւններ է պարունակում, որ մենք տեղ տուինք և Ձեր մատենախօսութեան այս համարում:

ՄՈՍԿՈՒԱ. Մ. Շովրեան.—Ձեր հետաքրքրութեան արժանի յօդուածը ուշ ստացանք, ուստի և մնաց յաջորդ համարին:

ԲԱԳՈՒ. Հ. Իս.—«Յիշատակ» բանաստեղծութիւնը ստացանք: **ՇՏՐԱՍԲՈՒԳ. Խոստուկ.**—Ձեր բանաստեղծութիւնը միւս համարում:

Մ. ՅՈՎՆԱՆԵԱՆ.—Ստացանք «Մի յար կենդանի խնդիր» յօդուածը. կտպենք:

ՊԱՐԻՋ. Ռ. Քաջբերունի:—Ժիւլ Պէյօյի «կամքի կրթութիւնը» ստացանք: Ձեզ նամակ կղրենք:

ՇՈՒԼԱԻՆ. Գր. Բալասանեան.—Ձեր պօէման ստացանք. երկար է, դժուար թէ տեղ ունենանք դորա համար. կկարդանք և կպատասխանենք:

Կ. ՊՕԼԻՍ. * * *—Ձեր թղթակցութիւնը փոստը այժմ միայն յանձնեց մեզ. չգիտենք ինչո՞ւ ամիսներով պահելով իւր մօտ: Յաւում ենք, որ մնաց միւս համարին: Նորա մէջ արտա. յայտուած մտքերին մենք բոլորովին համամիտ ենք, բայց ամբողջութեամբ տպելը գիտէք որ անկարելի է:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այսու դիմում ենք այն ամեն անձանց և հաստատութեանց, որոնք անմիջական և մտերիմ յարաբերութիւն են ունեցել հանգուցեալ Կարապետ Եղեանի հետ, կամ մօտիկ ծանօթ են նորա հասարակական գործունէութեան, սկսեալ 60-ական թուականներից մինչև մեր օրերը, և ամենախոնարհաբար խնդրում ենք բարեհաճել մեզ հաղորդել հանգուցեալի մասին յիշողութիւններ, կարևոր նամակներ, գրութիւններ կամ նրանց պատճէնները, մի խօսքով այն ամենը ինչ որ կարող է նպաստել այդ նշանաւոր հայ գործչի անձնաւորութեան և գործունէութեան նկարագրին: Այդ տեղեկութիւնները մեզ հարկաւոր են Կ. Եղեանի կենսագրութեան համար, որ սկսած էինք գրել տալաւին նորա կենդանութեան օրով. սակայն անակնկալ մահից յետ, մենք մտադիր ենք աւելի ընդլայնել կենսագրութեան ծրագիրը և շօշափել այնպիսի խնդիրներ, որոնք թերևս անյարմար դատուէին երևան հանել հանգուցեալի կենդանութեան ժամանակ, ի նկատի ունենալով նորա փափկանկատ համեմատութիւնը:

ՄՏԵՓԱՆ ԳԱՐՐԻԷԼԵԱՆ:

Մեր հասցէն. Петербургъ, Новый пер. д. 5/7. кв. 24.

Յայտնում եմ ի գիտութիւն, որ Թարգմանել եմ և արդէն յանձնել մամուլին Լօզանի համալսարանի նախկին պրօֆէսոր Ժ. Դիպերիքսի «Տարերք ընդհ. պատմութեան» անուն աշխատութեան Հին-Դարը, իբրև լաւագոյն դասագիրք միջնակարգ և թեմական ուսումնարանների համար ընդհանրապէս: Անկախ հեղինակից, Արևիկան Ազգերի Պատմութեանց շարքում աւելացրած եմ նաև Զինաց և Հնդկաց պատմութիւններից ամփոփ դասընթացներ:

Դասագիրքը պատրաստ կը լինի այս ուսումնական տարուայ սկզբներին:

Հրատարակիչ՝ ԱՏՐՊԵՏ

ԲԱՅՈՒԱՇ Է ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

“Ա Ր Շ Ա Լ Ո Յ Ս”

գրական, հասարակական, քաղաքական, տնտեսագիտական պատկերագարդ օրաթերթի

որ լոյս է տեսնում օգոստոս ամսի վերջերից՝ ողւսաց «Русскія Вѣдомости» օրաթերթի մեծութեամբ (տարեկան բաժանորդագինը 7 ռ.):

«Արշալոյսի» նպատակն է լինելու ընթերցանութեան թարմ և օգտակար նիւթ մատակարարել հայ ընթերցողներին:

արծարծելով առաջագիմական լուսամիտ գաղափարներ, բացատրելով ընթացիկ կեանքի հրեյթները, հասարակական պէսպէս հոսանքներն ու հրատապ հարցերը և այդ բոլորի միջոցով նպաստել հայ ազգի զարգացմանն ու քաղաքակրթութեանը: Աշխատակցելու հրաւիրուած են յայտնի հեղինակներ ու մասնագէտներ: Բացի դրանից խմբագրութիւնը լայն ասպարէզ է բանալու հայ երիտասարդութեան առաջ, առանձնապէս աշխատելով տեղ տալ թարմ ու օգտակար ոյժերին և գործադրելով գրական աշխատանքի վարձատրութեան սկզբունքը:

«Արշալոյսն» ունենալու է հետեւեալ բաժինները.

1. ԿԱՌԱՎԱՐՉԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. 2. ԱՌԱՋ-ՆՈՐԴՈՂՆԵՐ. 3. ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ—(Գործակալութեան և սեպհական). 4. I. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—ա. Ներքին լուրեր և բ. Փոքրիկ յօդուածներ ընթացիկ հարցերի մասին: II. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ.—ա. Յօդուածներ արտասահմանեան խոշոր դէպքերի մասին. բ. Թղթակցութիւններ արտասահմանից. գ. Քաղաքական լուրեր. գ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՇՈՒՐՁԸ.—Տեղեկութիւններ արտասահմանեան հայկական կեանքից. քաղուածքներ արտասահմանեան հայ թերթերից, հարկաւոր դէպքերում խմբագրական բացատրութիւններով ու նկատողութիւններով: III. ԿՈՎԿԱՍՏԵԱՆ ՔՐՈՆԻԿՈՆ.—ա. Յօդուածներ զուտ գաւառական կեանքի տնտեսական, կրթական և այլ ընթացիկ կարիքների մասին. Թղթակցութիւններ և լուրեր. բ. ԹԱՏՐՈՆ ԵՒ ԵՐԱՇՇՏՈՒԹԻՒՆ.—Ամփոփ տեսութիւններ թէ տեղական (հայ և օտար) և թէ գաւառական ներկայացումների, համերգների ու հանդէսների մասին: 5. ՏԵՂԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԸ.—Լուրեր, տեղեկութիւններ ու յօդուածներ Թիֆլիզի կեանքից: 6. ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.—ա. Հաշիւներ ու տեղեկութիւններ գիտնական, դատաստանական, առևտրական-արդիւնաբերական և հասարակական հիմնարկութիւնների մասին. բ. ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Ինքնուրոյն տեղեկութիւններ և թարգմանական քաղուածքներ օտար մամուլից: 7. ՄԱՄՈՒԼԻ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆԱԴՆՈՒՆՆԵՐ.—ա. Քաղուածքներ հայ և օտար մամուլից խմբագրական բացատրութիւններով ու նկատողութիւններով. բ. Քննադատական յօդուածներ: 8. ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: 9. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ.—ա. Բեցէնգիաներ հայերէն լեզուով լոյս տեսած գրքերի մասին. բ. Ամփոփ տեղեկութիւններ օտար լեզուներով լոյս տեսած գրքերի մասին, մանաւանդ հայերին, նրանց դրացիներին և մերձաւոր արևելքին վերաբերեալ. գ. Խմբագրատանն ստացուած գրքերի ցուցակը: 10—11 ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ.—ա. Ինքնուրոյն և թարգմանական վէպեր, մանրավէպեր, բանաստեղծութիւններ ու պատկերներ. բ. Սօցիալական-տնտեսագիտական ամփոփ յօդուածներ ու տեսութիւններ. գ. Գրական և գիտական տեսութիւններ. գ. Բժշկական և առողջապահական յօդուածներ. հ. Երգիծաբանական գրուածքներ: ԱՐԴԻՒՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.—Տեսութիւններ և տեղեկութիւններ ար-

գիւնագործութեան և վաճառականութեան մասին: Աշխատանք-
դասակարգի կեանքն ու կարիքները: 12. ՏԵՂԵԿԱՏՈՒ. - ա.
Մուրհակներ և բօրսա. բ. Օրացոյց. գ. Այսօր (տեղեկութիւն-
ներ ժողովների, հանդէսների և ներկայացումների մասին) գ.
Ճանապարհորդութիւն. (տեղեկ. երկաթուղիների և նաւերի մա-
սին): ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ. - Խորհուրդներ և պատասխաններ ընթեր-
ցողների առաջարկած իրաւաբանական, բժշկական հարցերին:
ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ. ՊՈՍՏԱՐԿԷՆ. 13. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒ-
ԹԻՒՆՆԵՐ: 14 ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ:

Բաժանորդագրութեան պայմանները

Թիֆլիսի եւ Ռուսաստանի համար	Արաստանի համար
4 ամիսը (սեպ.—յուն.) 2 ռ. 50 կ.	4 ամիսը 4 ռ. = 9 մարկ
3 » 2 »	= 11 ֆրանկ = 9 շիլլինգ
2 » 1 » 50 »	= 2 դոլլար:
1 » » 75 »	

Խմբագիր-Հրատարակիչ՝ Գ. ՄԵԼԻԻՔ-ԿԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆ

Առաջիկայ սեպտեմբեր ամսից Գ. Մելիք-Կարագեօզեանի հրատարակու-
թեամբ սկսելու է լոյս տեսնել նաև «КАВКАЗСКИЙ ВѢСТНИКЪ» ռուսերէն ամ-
սագիրը, որի նպատակն է լինելու՝ նպաստել Կովկասի զանազան ազգութիւն-
ների փոխադարձ մերձեցմանը, նրանց համախմբել ընդհանուր քաղաքակրթա-
կան շահերի շուրջը և միևնոյն: Ժամանակ ռուս հասարակութեան առաջ պա-
կեքացնել Կովկասի ընթացիկ կեանքն ու կարիքները:

Այդ նպատակով արդէն որոշ համաձայնութիւն է կայացել վրաց առա-
ջադիմական «Յնօրիս Փուրցելի» լրագրի խմբագրութեան հետ:

«КАВК. ВѢСТ.»-ի բաժանորդագինն է 4 ամիսը (սեպ.—յունուար) 3 ռ.

«Արշալոյս» և «КАВК. ВѢСТ.» միասին ստացողները պէտք է վճարեն
Ռուսաստանում 4 ամիսը—3 կ. 75 կոպ.: Արաստանում 6 ռ. Բաժանորդ
գրուել կարելի է խմբագրատանը (Թիֆլիս, Դանովսկայա փող. № 11). օտար-
քաղաքներից պէտք է դիմել. Тифлисъ, Редакция газеты «Арсхалуистъ»-
կամ Tiflis, Rédaction du journal «Arschalouis»

«Արշալոյսի» գործակալներն են.

Ալէքսանդրապօլում—Ա. Խզմալեան. Երեւանում—«Արա-
րատ» գրաժառանգը, Կարսի շրջանում—Հ. Տէր-Նաչա-
տրեան, Լարսքիլիսայում—Ս. ք. Նանազատեան և Վ. Արաբա-
շեան, Ս. Էջմիածնում—Գ. Ղազարեան, Բաթումում՝ Յ. Փի-
լոյեան, Բազում—«Сотрудникъ» գրաժառանգը, Սոչիի—
շրջանում—Ա. Յակոբեան, Մոնթօկում—Յ. ք. Նաչվանքեան,
Ստավրօպօլում—Ս. ք. Տէր-Յովհաննիսեան: Հայաբնակ միւս
կենտրոններում էլ շուտով կը հաստատուեն յատուկ գործա-
ծակալութիւններ:

Բացուած է 2ՈՐԾ ԱՄՍՈՒԱՅ Բաժանորդագրութիւն

Հ Ա Ս Կ Ե Ր

Մանկական պատկերազարդ ամսագրի
1905 թ. Սեպտեմբերից մինչև տարուայ վերջը:

Ամսագիրը լոյս է տեսնելու Թիֆլիսում 32—48 երեսանոց մեծադիր գրքոյկներով և հրատարակուելու է հետևեալ ծրագրով.

1. Բանահիւսութիւն՝ արձակ և ոտանաւոր (վէպ, պատմութիւն, պատկեր, բեմական գրութիւն, պօէմ, բանաստեղծութիւն, առակ և այլ գեղարուեստական երկեր)։—2. Կենսագրութիւն։—3. Ճանապարհորդութիւն։—4. Գիտական. հանրամատչելի յօդուածներ աշխարհագրութիւնից, պատմութիւնից, բնագիտութիւնից և գիտութեան այլ ճիւղերից։—5. Յօդուածներ գեղարուեստի մասին։—6. Մանր լուրեր և Այլեայլք։—7. Ֆիզիքական փորձեր, խաղեր, շարագներ, ռեքուսներ և զանազան գուարճալիքներ։—8. Թղթակցութիւն մանուկ ընթերցողներին հետ։

Ամսագրի նպատակն է ա) ներշնչել մանուկ ընթերցողներին վսեմ ձգտումներ, արծարծելով նրանց մէջ սէր դէպի մարդը և դէպի հայրենի միջավայրը, բ) տալ նրանց հինգ հասկացողութիւններ բնութեան և մարդու մասին, գ) զարգացնել նրանց ճաշակը և դ) ուրախութիւն եւ աշխոյժ մտցնել մանկական կեանքի մէջ։

Ամսագիրը ունենալու է նաեւ մանկավարժական աքաժին ու հրատարակուելու է իւրաքանչիւր ամիս 16—24 երեսանոց առանձին տետրերով, հետևեալ ծրագրով.

1. Յօդուածներ և ռեֆերատներ մանուկների ֆիզիքական մտաւոր և բարոյական կրթութեան զանազան խնդիրների մասին։—2. Նորութիւններ դպրոցական կեանքից և մանկավարժական գրականութիւնից։—3. Մատենախոսութիւն և քնադատութիւն մանկավարժական և մանկական գրքերի։—4. Մանր լուրեր և Այլեայլք։—5. Խորհուրդներ, հարցեր և պատասխաններ։—6. Պատարկիւ։—7. Յայտարարութիւններ։

Այս բաժինը ի նկատի ունի՝ ա) օգնել ծնողներին և տոհմաբարակ մանուկների դաստիարակութեամբ պարագլուխներին լուսաբանելու ընտանեկան և հասարակական կրթութեան ճշմարիտ նպատակներն ու միջոցները ներկայ պարագաներում, երբ հայ ընտանիքը ենթարկվում է անխուսափելի արմատական փոփոխութիւնների, բ) իրար մօտեցնել դպրոցը և ընտանիքը և գ) գործնական ցուցմունքներով դիւրացնել ընտանեկան դաստիարակութեան գործը, մանկական ընթերցանութեան և տնային գուարճութիւնների կազմակերպութիւնը, դաստիարակների և վարժուհիների ընտրութիւնը և այլն։

Չ ո Ր Ս ա մ ս ու ա յ բ ա ժ ա ն ո Ր դ ա գ ի ն ն է.

ՀԱՅԿԵՐ մանկական բաժինն Թիֆլիսում 1 ր. մանկավարժական բաժնով
և Թիֆլիսից գուրս 1 ր. 40 կ.
Արտասահմանում ԵՐԵՎ Ֆ. « 20ԲՄ Ֆ.

Բաժանորդ կարելի է գրվել՝ խմբագրատանը, Թիֆլիս, Բեհրութեան փ. № 29, (Редакция журнала «Аскер», կամ Rédaction du Journal «Hasker»), «Դուտտենբերգ» և «Կենսորոնական» գրախանութներում և «Հերմէս» տպարանում։ Բազու, «Сотрудникъ» գրախանութում։

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը ոչ մի չը սպուէրու յօդուած չի վերադարձնում. ցանկացողները յիս ստանալ՝ կամ պիտի հիմնենքը դիմեն յիս ստանալու եւ կամ ուղարկեն փոսթի ծախքը:

2. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի հարկաւոր դիմումներ վերադարձնել կա-
կո՞ւսեւ յարգութիւն յօդուածները:

3. Խմբագրութեան ուղարկած յօդուածները պիտի հիմնեն գրուած մասեր, պարզ եւ մի երեսի վերայ. մանաւանդ պարզ պիտի հիմնեն յարգութիւն ու օտարազգի բառերը:

4. Խմբագրութիւնը իրաւունք ունի յօդուածները երբեք իւր ուղղագրութեան:

5. Թարգմանական յօդուածներ հիմնաւ պիտի հարկաւոր եւ քնա-
ցիրը, առանց որի ոչ մի բարգաւաճութիւն չի կարող սպուել:

6. Խմբագրութեան զանազան հարցերով դիմողները պարտաւոր են ու-
ղարկել պատասխանի համար անմիջապէս:

7. Հասցէ փոխելու համար պիտի հարկաւոր 50 կոպէկ դրամով կամ անմիջապէս:

8. «Լուսնայ» որեւէ համար չը ստանալու դիմում պիտի հիմնենքը յարգութեան առանձին անմիջապէս մի անգամ ընթացում, որպէս զի կարողանանք պատշաճաւոր դիմում անել փոսթային վարչութեան:

Հոյս տեսաւ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍՆԱՌԶԻ

(Նկար եղիշէ Թաղէոսեանի)

Իւղատիպ մեծադիր պատկերը (96×66 սանտ.)

տպուած Լայպցիգի Էմիլ Պրինկաուսչանաւոր

պորժարանում 14 փոյնով:

Գինն է առանց ճանապարհի ծախքի

3 ռուբլի:

Միւսնոյն պատկերը, տպուած միւսնոյն գիր-
քով ԿՏԱԻՒ վերայ, վաճառուում է իւրաքան-
չիւր օրինակը 15 ռուբլիով: Ցանկացողները
կարող են գիմել մեզ, ուղարկելով պատկերի
արժէքը:

ԳՐԻԳ Ս. ՔԱՆ ՍՂԱՆԵԱՆՑ

ՏՏՄՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Լ Ո Ւ Մ Ա Յ

Դրական, պատմական և հանրային

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Պատշաճաւոր իշխանութեան թոյլտւութեամբ Ներկայ
1905 թուից սկսած

«ԼՈՒՄԱՅ» ԵՐԿԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԻՅՈՒ ԴԱՌՆՈՒՄ Է
ԱՄՍԱԳԻՐ ՀՅՏԵԻՇԱԼ ԱԻԵԼԻ ՀՈՒՆ ԾՐԱԴԻՈՒ

1. Ինքնուրոյն և ռուսերէնից ու օտար լեզուներէից թարգմանուած վէպեր, պատմականքներ և ստանաւորներ. այլ և կենսադրութիւններ:

2. Կովկասագիտութեան վերաբերեալ ամեն տեսակ պատմական վաւերացրեր և յօդուածներ:

3. Հանապարհօրդութիւններ և ժողովրդի կենցաղի նկարագիրներ:

4. Բարոյագիտական յօդուածներ:

5. Մատենախօսութիւն և կրթական գրական երկերի:

6. Ներքին տեսութիւն:

7. Այլ և այլք տեղեկութիւններ գիտութիւնից և արուեստից:

8. Խմբագրութեան պատասխաններ:

9. Յայտարարութիւններ:

«ԼՈՒՄԱՅ»-ին կաշխատակցին մեր հետեւեալ աշխատակիցները. — Օրնուարդ Աղանեան, Տ. Տ. Զապէշ Զիլիկարեան, Տիրուշի Կոստանեան, պ. պ. Ասրպէս, Արշակ Զիլիկարեան, Արշակ Չոբանեան, Դար. Ենգիւրաբեան, Իրիգոր Վանցեան, Երուանդ Չախափզ, Իսահակ Յարութիւնեան, Իւրիյ Վսեսլովսկի, Կարապէտ Կոստանեան, Միլան Քերքեռեան, թժ. Մ. Արամեան, Միխայիլ Թաւմաշեան, Միքայիլ Բարխուդարեան, Միքայիլ Լազարեան, Մուրադեան, Մուշէ Վ., MARS, Մ. Շուրեան, Յովհաննէս Յովհաննիսեան. Ն. Յարոյ, Նիկ. Բարսեւեան, Չիրվանզադէ, Պասրիկ, Պերճ Պոռչեան, Սարգիս Մանասեան, Սեփան Դարբիշեան, Վրդանէս Փափագեան, Տ. Վ., Քաջրեռունի, Քենեսուհի Էւայրն Էւայրն:

Տարեկան բաժանորդագրին է Ռուսաստանում 8 ռուբլի, կէս տարուանը՝ 5 ռուբլի, իւրաքանչիւր համարը՝ մի ռուբլի, իսկ Արսաստանում 27 Քրանկ:

Ովքեր արդէն բաժանորդ են զրուել վճարելով 6 ռ., պէտք է լրացնեն ուղարկելով մնացորդ 2 ռուբլին:

Բաժանորդագրութիւնն ընդունւում է Թիֆլիսում «Լուսմայ» խմբագրատանը Պօլիցէյսկի փողոց, 13 և Կենտրոնական զբոսայգու մոտ. իսկ գաւառներում մեր գործակալների մօտ.

Յայտարարութիւնների տուր արժէ 10 կոպէկ:

Ապագիկ բաժանորդագրութիւն չէ ընդունւում:

Խմբագրութեան հասցէն. Тифлисъ, Редакция е-жѣмъ Бѣсячнаго журнала „ЛУМА“, արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction du journal arménien „LOUMA“.

Խմբագիր Հրատարակիչ ԴԻԻՏ Ա. ԲԱԶ. ԱՂԱՆԵԱՆՑ